HUSSERLIANA

EDMUND HUSSERL

SABRANA DJELA

SVEZAK XVIII

LOGIČKA ISTRAŽIVANJA

PRVI SVEZAK

PROLEGOMENE ZA CISTU LOGIKU

NA TEMELJU OSTAVŠTINE SKUPA S HUSSERLOVIM ARHIVOM
SVEUČILIŠTA U KÖLNU OBJAVIO HUSSERLOV ARHIV (LEUVEN)
POD VODSTVOM

H. L. VAN BREDE †

EDMUND HUSSERL

LOGIČKA ISTRAŽIVANJA

PRVI SVEZAK

PROLEGOMENE ZA CISTU LOGIKU

TEKST 1. I 2. IZDANJA

IZDAO
ELMAR HOLENSTEIN

S NJEMAČKOGA PREVEO
ŽELJKO PAVIĆ

Naklada BREZA
Zagreb 2005.
e rjvsa

Naslov izvornika: Edmund Husserl, *Gesammelte Werke (Husserliana)*, Band XVIII: *Logische Untersuchungen*, Erster Band: *Prolegomena zur reinen Logik*. Text der 1. und der 2. Auflage herausgegeben von Elmar Holenstein. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1975.

© 1975 Kluwer Academic Publishers

© 2005 Naklada BREZA za prijevod na hrvatski jezik

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva kulture i Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH te Goethe-Instituta Inter Nationes

SADRŽAJ

LOGIČKA ISTRAŽIVANJA

PRVI SVEZAK

PROLEGOMENE ZA ČISTU LOGIKU

TEKSTUALNO-KRITIČKI DODATAK

UVOD IZDAVAČA

Logička istraživanja su druga objavljena knjiga Edmunda Husserla. Njima prethodi I. svezak *Filozofije aritmetike*[1] nakon koje nikad nije uslijedio II. svezak. Za života Husserl je objavio ukupno četiri njemačka izdanja *Logičkih istraživanja*. Prvo izdanje potječe iz 1900. (I. dio) i 1901. godine (II. dio), a drugo, »prerađeno« izdanje iz 1913. (I. svezak i II. svezak, 1. dio) i 1921. godine (II. svezak, 2. dio). Ostala izdanja iz 1922. i 1928. su, osim nekih korektura tiskarskih pogrešaka, nepromijenjeni pretisci drugoga izdanja. S Husserlovim autoriziranjem objavljen je zatim ruski prijevod prvoga izdanja I. dijela 1909. godine i španjolski prijevod cjelokupnog drugog izdanja 1929. godine.[2]

Za tekstualno-kritičko novo izdanje *Logičkih istraživanja* u okviru *Husserliana* direktori Husserlova arhiva u Leuvenu i Kölnu složili su se da se strogo pravi razlika između tekstova koje je sam Husserl publicirao i provjeravao u ponovljenim izdanjima i ostali tekstovi – predloške rukopisa, skice za preradu, zabilješke u priručnim primjercima itd.[3] Tekstovi koje je objavio sam Husserl, tj.

[1] Usp. *Philosophie der Arithmetik*, u: *Husserliana* XII.

[2] Za bibliografske podatke usp. Tekstualno-kritički dodatak na str. 250 i dalje. – Kako bi se izbjegle komplikacije za druga dva »Dijela« prvoga izdanja, od kojih su u drugom izdanju nastala dva »Sveska«, ubuduće u ovom Uvodu uvijek upotrebljavamo oznaku »I. odnosno II. Svezak«. Za prvo izdanje u ovoj ediciji zatim upotrebljavamo oznaku A, a za drugo izdanje oznaku B, pri čemu se 1. Dio II. sveska navodi kao B_1 a 2. Dio II. sveska kao B_2. Za ostale znakove i kratice usp. Tekstualno-kritički dodatak, dolje str. 281.

[3] Jedan od tih tekstova objavio je Eugen Fink, Husserlov zadnji asistent, pod naslovom »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen' (1913)« u *Tijdschrift voor Philosophie*, 1 (1939), str. 106–133, 319–339. Radi se o rukopisnim fragmentima koji su prvobitno bili namijenjeni za Uvod u drugo izdanje a zatim kasnije za »Pogovor«, o kojem se govori u Predgovoru drugom izdanju (B XVI i dalje). Usp. o tome tekstualno-kritičku studiju K. Schuhmanna, »Forschungsnotizen über Husserls 'Entwurf einer Vorrede' zu den Logischen Untersuchungen«: *Tijdschrift voor Philosophie*, 34 (1972), str. 513–524.

pored teksta samih *Logičkih istraživanja* još jedino Samonajave prvog izdanja, jedini su došli u obzir i separatno za novu kritičku ediciju.

Kao osnovni tekst za ovu novu ediciju odabran je tekst drugoga izdanja, uz uvažavanje korektura tiskarskih pogreški trećega izdanja, koji je Husserl potvrdio ponovljenim edicijama kao konačan tekst. Odstupanja prvoga izdanja navedena su u fusnotama. Ovaj svezak XVIII sabranih djela *Husserliana* sadrži pritom dva Predgovora, I. svezak i, kao dodatak, Samonajavu I. sveska.

Naredni Uvod donosi nakon kratkog predočavanja filozofijskoga značenja i literarne osebujnosti *Logičkih istraživanja* pregled povijesti nastanka, izdavanja i recenziranja I. sveska koji završava s jednim paragrafom o daljnjem razvoju njegove tematike u narednim Husserlovim spisima.

Logička istraživanja i dalje važe kao Husserlovo najznačajnije djelo. Svoj ugled ona duguju podjednako utemeljenju logike kao jedne čiste, formalne i autonomne znanosti, za koje se ona zalažu po svom izvornom postavljanju cilja, i proboju do jedne nove »spoznajne teorije«, fenomenologije, do koje je naposljetku dovela izvorno postavljena zadaća.

Izvorna namjera jasno se izražava u uvodnim tekstovima za I. kao i za II. svezak.[1] I. svezak donosi uz to troje: 1. razgraničenje ideje jedne čiste logike od shvaćanjâ logike kao nauka o umijeću, tj. kao tehnologije ili naputka za znanstveno mišljenje, i kao normativne znanosti koja formalne zakone čiste logike pretvara u normalne zakone (Poglavlje I i II), 2. odbacivanje psihološkog utemeljenja logičkih zakona iz naravi svijesti, u kojoj se oni koncipiraju, u korist spoznajno-teorijskog utemeljenja iz smisla temeljnih logičkih pojmova (Poglavlja III do X), 3. privremenu skicu čiste logike, njezinih temeljnih pojmova i područjâ njezinih zadaća (Poglavlje XI). Čista se logika definira kao »sistem idealnih zakona i teorija koje se temelje čisto u smislu idealnih kategorija značenjâ«.[2] II. svezak donosi zatim u nizu takozvanih pojedinačnih istraživanja

[1] Usp. prije svega Samonajavu I. sveska (ovdje str. 247 i dalje).
[2] Samonajava I. sveska (ovdje str. 248).

»predradnje« za spoznajno-teorijsko, odnosno fenomenologijsko razjašnjenje i utemeljenje ove čiste logike.

Kao »djelo proboja i time ne kao kraj, već početak«, *Logička istraživanja* odmah se predstavljaju na početku Predgovora drugom izdanju iz 1913. godine.[1] S »probojem« Husserl poseže za jednim izrazom koji se u toj svezi pojavljuje i prije i poslije 1913. godine. Posebno u pismima nedvojbeno se iskazuje u čemu je proboj uspio.

»Natorp je u <svojoj recenziji I. sveska> ispravno primijetio da se ciljevi koje postavljam čistoj logici u bitnome podudaraju s ciljevima Kantove kritike spoznaje. Doista, ja sam pokušao izvršiti jednu novu kritiku spoznaje, ali je nemam u potpunosti, to su samo početci koji u važnim pravcima potrebuju daljnju provedbu.« – Pismo G. Albrechtu od 22. 8. 1901.[2]

»Još jedno. Pisao sam jednom o *Logičkim istraživanjima*. Od tada figuriram kao logičar. Fenomenologija važi kao nešto poput logike. Ona nema više posla s logikom, nego s etikom, estetikom i svim drugim paralelnim disciplinama. *Logička istraživanja* nude opipljive početke jedne fenomenologije onog logičkog: Tu se izvršio prvi proboj fenomenologije uopće ...« – Skica jednoga pisma E. Sprangeru oko 1918.

»Vidi se samo (...) autora *Logičkih istraživanja*, vidi se samo ono što su ona bila prošlim generacijama, a ne vidi se ono što se u njima htjelo i što je nastalo u mom daljnjem radu. Ona su bila restitucija formalne i materijalne ontologije, ali s probojem 'transcendentalne fenomenologije' koja ih je ubrzo transcendentalno relativirala. Ontologija zadržava svoje pravo jednako kao i realni svijet; ali se otkrio njezin zadnji, konkretno puni (transcendentalni) smisao. U daljnjem slijedu (to se vidjelo već prilikom objavljivanja *Ideja*!) formalna logika i svaka realna ontologija izgubile su svoj izvorni interes za mene nasuprot sistematskom utemeljenju nauka o transcendentalnoj subjektivnosti i to kao intersubjektivnosti.« – Pismo G. Mischu, 16. 11. 1930.[3]

U oba zadnja pisma do važenja dolazi vlastita važnost fenomenologije u odnosu na probleme formalne logike koji su doveli do nje. U Samonajavi I. sveska pogled se, naprotiv, još uvijek usmjerava na unutarnje, dosljedno napredovanje utemeljenja čiste logike do spoznajne teorije kao takve.

[1] B VIII.

[2] Sva citirana pisma i skice pisama nalaze se u originalu ili u kopiji u Husserlovu arhivu u Leuvenu.

[3] Pretiskano u: A. Diemer, *Edmund Husserl*, 2., verbesserte Auflage, Meisenheim am Glan 1965., str. 328 i dalje.

»Može se kazati da se ova zadaća spoznajno-teorijskog osvjetljavanja logike uglavnom podudara s kritičkim osvjetljavanjem mišljenja i spoznavanja, dakle sa samom spoznajnom teorijom.«[1]

I u literarnom pogledu *Logičkim istraživanjima* pripada posebno mjesto u Husserlovu spisateljstvu. Drugo, za njegovu filozofiju utemeljujuće djelo., I. knjigu *Ideja*, Husserl je po vlastitu svjedočenju napisao »za šest tjedana, bez skica kao podloge, kao u transu«.[2] Na sličan su način mogli nastati kasni spisi *Formalna i transcendentalna logika* i *Kartezijanske meditacije*.[3] Ono što je desetljećima promišljano o nebrojenim stranicama rukopisâ napisano je za najkraće vrijeme kao dozreli plod. Drugačije je s *Logičkim istraživanjima*. Ona predstavljaju godinama proširivane, sve do zadnjega momenta davanja u tisak nastavljene izrade rukopisâ predavanjâ i istraživanjâ, a da pritom nisu dovedena do svestrano odmjerene i zaokružene cjeline, do »zadovoljavajućega kraja«.[4] Ona se po svojoj literarnoj povijesti nastanka i po formi trebaju promatrati kao jedan središnji dio između spomenutih spisa i rukopisâ predavanjâ i istraživanjâ koja je po prvi put 1928. u *Predavanjima o fenomenologiji unutarnje svijesti o vremenu* izdao M. Heidegger[5] i koja su sada objavljena u sabranim djelima *Husserliana*.

Koliku je nedovršenost Husserl pridavao istraživanjima može se opet razabrati iz pisama. Ona istodobno daju predodžbu o mjestu koje *Logička istraživanja* zauzimaju u Husserlovu životu i shvaćanju života. U jednom pismu P. Natorpu od 29. 3. 1897. Husserl piše o jednom »očajničkom hrvanju prema sigurnim temeljnim točkama za racionalni svjetonazor«. Isto hrvanje izražava nešto ranije pismo H. von Arnimu.

[1] Str. 512 (ovdje str. 248).

[2] Pismo A. Metzgeru, 4. 9. 1919.; usp. (jedino autorizirani) pretisak u E. V. Kohak, »Edmund Husserl: A Letter to Arnold Metzger«: *The Philosophical Forum*, 21 (1963/64), str. 48–68. O tome K. Schuhmann, *Reine Phänomenologie und phänomenologische Philosophie. Historisch-analytische Monographie über Husserls »Ideen I«: Phaenomenologica* 57, str. 2 i dalje.

[3] Usp. D. Cairns, Conversations with Husserl und Fink, 26. 12. 1931. (rukopis u posjedu Husserlova arhiva u Leuvenu; u pripremi objavljivanje u nizu Phaenomenologica).

[4] Usp. pismo A. Metzgeru, 4. 9. 1919., isto, str. 63.

[5] Usp. *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren* Zeitbewußtseins; *Husserliana*, Bd. X.

»Ovo žilavo hrvanje na čvrstim glavnim točkama, na sigurnoj podlozi, na jednom dijelu čiste znanosti (kao nešto što nije izumljeno, učinjeno, već što se može naći samo kao po sebi bivstvujuće), ta borba protiv svih tih stajališta i kvazi-teorija, koje se u osnovi također ne izdaju kao obvezujuće – tu leži odluka o uspjehu i neuspjehu, sreći i nesreći mojega života...« – Pismo H. von Arnimu, 22. 12. 1896.

Samo s razdorom Husserl popušta nagovaranju na objavljivanje svog dugogodišnjeg rada. Ali se naposljetku ipak čini da pobjeđuje osjećaj kako se za sebe i za druge dobila jedna čvrsta polazišna točka.

»Cjelokupni prikaz <II. sveska> jasno pokazuje da istraživanja uopće nisu bila namijenjena za objavljivanje u toj formi, nego su trebala služiti kao podloga za kraću, više sistematsku obradu povezanog niza glavnih spoznajnoteorijskih problema. Ali prilike su bile takve da nisam više smio misliti na dalekosežne pothvate. Djelo se moglo objaviti samo u sada objavljenom obliku ili nikako. A sadržaj, u to sam siguran, opravdava publikaciju, unatoč nepotpunom obliku. U svakom slučaju to je ozbiljna knjiga koja drugima može olakšati pristup ciljevima do kojih nisam mogao prodrijeti. Uostalom, radim dalje; nisam gotov s kritikom spoznaje, tek sada se zapravo osjećam kao početnik. Zadovoljan sam što to mogu; vjerujem da su to zbilja početci koji dopuštaju zdrav rast: Dakle, u 10 godina jedan novi svezak!« – Pismo P. Natorpu, 1. 5. 1901.

»Kada sam objavio *Logička istraživanja*, imao sam neugodno podijeljenu logičku savjest (koju su mi stoga formalno morali izbiti iz glave bliski ljudi), osjećao sam, premda nisam znao zašto, da još ni sâm nemam potpuno čisto filozofijsko tlo i da još nemam čistu metodu, svestrano jasne radne horizonte.« – Pismo A. Metzgeru, 4. 9. 1919.[1]

»I naposljetku je u teških 14 godina mojega razdoblja kao privatnoga docenta u Halleu ipak postalo početkom – *Logička istraživanja* koja mi od sada daju uporište i nadu. S njima sam izliječio samoga sebe.« – Pismo D. Cairnsu, 21. 3. 1930.

Jedan od razloga za Husserlove prijatelje i pomagatelje (prije svih C. Stumpf i A. Riehl[2]) da tjeraju Husserla na objavljivanje istraživanjâ bila je nada da će njemu, koji je od 1887. godine bio privatni docent na Sveučilištu u Halleu, osigurati primjerenije radno mjesto. Bezobzirnost, s kojom se Husserl obračunavao s mjerodavnim logičarima svojega doba, svakako je odmagala ovoj ponuđenoj spremnosti za pomoć.

[1] Ibid., str. 63. Usp. također i pismo F. Brentanu, 3. 1. 1905.

[2] Pismo G. Albrechtu, 21. 11. 1899., navedeno na str. XXX i 22. 8. 1901.

»Nisam bio 'nadobudni privatni docent', ljubomorno se osvrćući na publiku i vlast. Takav će čovjek istodobno puno i često objavljivati. On će se u svojim problemima i metodama dati odrediti modom, on će se u tome što je više moguće oslanjati na utjecajne i glasovite (Wundt, Sigwart, Erdmann itd.) i osobito se čuvati radikalnoga spora. Od svega toga ja sam upravo učinio suprotno, ... gotovo sve utjecajne ljude ja sam učinio svojim neprijateljima. Ovo zadnje zato što sam samome sebi postavio svoje probleme i išao svojim vlastitim putem, ...« – Pismo F. Brentanu, 3. 1. 1905.

Nakon ovog općeg Uvoda naredni se izvodi ograničavaju na I. svezak *Logičkih istraživanja*. Pritom iz vida ipak ne treba izgubiti jedinstvo oba sveska na kojemu Husserl opetovano inzistira i koje se podupire slijedećim razmatanjem povijesti nastanka.

Naglašavanje jedinstva koleba se između potrebe dopunjavanja principijelnog opovrgavanja psihologizma u I. svesku fenomenologijskom analizom kategorijalne svijesti u II. svesku i kritičke predradnje I. sveska za fenomenologijsko utemeljenje logike koja oslobađa put od kratkospojnih predrasuda.

»Sada se ipak nadam da će II. dio pružiti dokaz da moj spor protiv psihologizma nije nikakav isprazni principijelni spor koji površno uokolo raspravlja o stvarima, nego da počiva na vrlo ozbiljnoj preradi fenomenologije spoznajnih doživljaja.« – Pismo A. Mainongu, 27. 8. 1900.[1]

»Samo putem čiste fenomenologije, koja nije ništa manje nego psihologija, kao iskustvena znanost o psihičkim svojstvima i stanjima animalnih realnosti, može se radikalno prevladati psihologizam.«[2]

»Unutarnje jedinstvo oba dijela, koje je na začuđujući način ostalo skriveno suvremenoj kritici, ne leži ni u čemu drugome nego u ozbiljenju metodičkoga principa korelativnog načina promatranja. Ali, kako bismo subjektivno-objektivnom jedinstvenom ispitivanju osigurali pravu postavku, bio je potreban najprije napor da se od svakog pogrešnog subjektiviranja obrani objektivnost objekta, u ovom slučaju logičkih tvorevina.«[3]

[1] Pretiskano u: *Philosophenbriefe*. Aus der wissenschaftlichen Korrespondenz von A. Meinong hrsg. von R. Kindlinger, Graz 1965., str. 100.

[2] Uvod za II. Svezak, B_1, str. 7.

[3] »Husserl Edmund«: *Philosophen-Lexikon*, obradili E. Hauer, W. Ziegenfuß i G. Jung, Berlin 1937., 6. izd., str. 448; usp. potpuno izdanje leksikona, uz suradnju G. Junga izd. W. Ziegenfuß, Berlin, 1949., Bd. I, str. 570 (od strane E. Finka, no ipak od Husserla napisani »Samoprikaz«). Usp. također »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen' (1913)«, str. 314 i dalje.

O povijesti nastanka 1884–1887.

U zimskom semestru 1884/85. i nakon toga u ljetnom semestru Husserl kod Brentana posjećuje u Beču između ostalog jedan kolegij koji je pod naslovom »Elementarna logika i u njoj nužne reforme« imao za predmet »sistematski povezane temeljce deskriptivne psihologije intelekta«.[1] Iz Hallea on 29. 12. 1896. piše Brentanu da »je sada marljivo koristio zapise logike ('stare i nove logike') dr. Becka«.[2] U istom pismu po prvi put pada izraz »logička istraživanja«. Husserl izvješćuje da se »sada poglavito <bavi> logičkim istraživanjima o temeljnim pojmovima i principima aritmetike i više analize«.

U ljetnom semestru 1887. Husserl u Halleu sluša Stumpfovo predavanje »Logika i enciklopedija filozofije«. U Husserlovoj zaostavštini nalazi se stenografski zapis ovoga predavanja kao i jedan primjerak Stumpfovih hektografiranih logičkih diktata iz sljedeće godine koji nosi posvetu »Gospodinu dr. E. Husserlu C. St.«.[3]

Brentano i njegov učenik Stumpf definiraju logiku nadovezujući se na Aristotela kao na »nauk o umijeću« i oslanjajući se na engleske empiriste 19. stoljeća pripisuju joj ovisan odnos prema psihologiji.

»Ali ma koliko da sam mišljenja da umijeće logike skupa s mjernim umijećem svoju istinu ne izvodi iz jedne jedine teorijske discipline, nego naprotiv iz različitih, ipak se sada kao ranije ne usuđujem tvrditi da je među teorijskim disciplinama psihologija u najbližem odnosu s njom.« – Brentanovo pismo Husserlu, 9. 1. 1905.[4]

»Pod logikom podrazumijevamo praktični nauk o spoznaji ili naputak za ispravno suđenje. Ona se ubraja u filozofiju zato što svoje pretpostavke najvećim dijelom uzima iz jedne filozofijske znanosti, psihologije.«[5]

---

[1] Usp. »Erinnerung an Franz Brentano«: O. Kraus, *Franz Brentano. Mit Beiträgen von Carl Stumpf und Edmund Husserl*, München 1919., str. 153, 157. O Brentanovim bečkim predavanjima iz logike usp. F. Brentano, *Die Lehre vom richtigen Urteil*, hrsg. von F. Mayer-Hillebrand, Bern 1956.

[2] Usp. »Erinnerungen an Franz Brentano«, str. 158.

[3] Arhivska signatura Q 13 i 14.

[4] Pretiskano u: F. Brentano, *Wahrheit und Evidenz*, hrsg. von O. Kraus, Leipzig 1930., str. 155 i dalje.

[5] C. Stumpf, *Logik-Diktate*, 1888.: Q 13, str. 1. Usp. o tome izvode u predavanju iz logike 1887.: Q 14, str. 1–4.

Psihološko fundiranje logike izneseno kod Husserlovih učitelja konvergira s psihološkim uvođenjem temeljnih matematskih pojmova koje je zastupao njegov raniji učitelj matematike (K. Weierstraß).[1]

U svojoj habilitacijskoj radnji iz 1887. godine Husserl dijeli u »novijoj logici« zastupano razumijevanje njezine zadaće kao »jedne praktične discipline (kao nauka o umijeću ispravnoga suđenja)«[2] i psihologije kao jedne fundirajuće znanosti.

1891.

Husserlova prva knjiga, *Filozofija aritmetike*, donosi u raspravi s Fregeom kritičko zauzimanje stava prema odnosu psihologije i matematike, odnosno logike i spoznajne teorije, koje se na upadljiv način podudara sa Stumpfovom pozicijom koja posreduje između psihologizma i kriticizma, tj. Kantove obrane onog apriornog, što se iznosi u jednoj publikaciji iz iste godine.[3] Husserl nipošto ne slijedi slijepo i bez problematiziranja psihologističku tendenciju tada preovlađujuće filozofijske struje. On svakako zastupa reflektirano, čvrsto ograničeno psihologističko stajalište. O Fregeovu nazoru, da psihologija ne može doprinijeti ništa utemeljenju aritme-

---

[1] Usp. Uvod izdavača (L. Eley) u: E. Husserl, *Philosophie der Arithmetik: Husserliana* XII, str. XXIII i naredna.

[2] *Über den Begriff der Zahl*, Halle an der Saale 1887., str. 4 i dalje. Habilitacijska radnja ponovno je tiskana kao dopunski tekst u *Husserliana* XII, str. 289–339. – Husserlove spise uvijek citiramo prema dotičnom originalnom paginiranju.

[3] »Psychologie und Erkenntnistheorie«: *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Klasse der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 19 (1891), str. 466–516. O Husserlovu povratnom upućivanju (A/B 52) na ovu raspravu usp. str. 468: »Ubuduće izrazom 'kriticizam' označujemo shvaćanje spoznajne teorije koje je nastoji osloboditi od svih psiholoških osnova, a izrazom 'psihologizam' (koji je svakako prvi upotrijebio J. E. Erdmann) svođenje svih filozofijskih i posebice također svih spoznajno-teorijskih istraživanja na psihologiju: ...« W. R. Boyce Gibson (usp. »From Husserl to Heidegger. Excerpts from a 1928 Freiburg Diary by W. R. Boyce Gibson«, ed. by H. Spiegelberg: *The Journal to the British Society for Phenomenology*, 2 (1971), str. 70) izgleda da je u razgovorima s Husserlom stekao dojam da on »nije toliko puno« profitirao od Stumpfa. Taj dojam teško odgovara historijskom proučavanju izvora.

tike i njegovoj obrani jednog čisto logičkog fundiranja, naime »fundiranja aritmetike na slijedu formalnih definicija«, Husserl piše:[1]

»Definirati se ipak može samo ono logički složeno. Čim udarimo na zadnje, elementarne pojmove, završeno je svako definiranje. Pojmovi kao što su kvaliteta, intenzitet, mjesto, vrijeme i tomu sl., nitko ne može definirati. A isto to važi i za elementarne relacije i na njima utemeljene pojmove ... Ono što se može učiniti u takvim slučajevima, sastoji se samo u tome da se pokažu konkretni fenomeni iz kojih ili na kojima se oni apstrahiraju i razjasni vrsta tog tijeka apstrakcije; ... Ono što se na uman način može zahtijevati od jezičnoga prikaza jednog takvog pojma (...), moglo bi se u skladu s tim fiksirati ovako: on mora biti sasvim prikladan da nas dovede u pravu dispoziciju da sâmi izdvojimo one apstraktne momente u unutarnjem i izvanjskom zoru koji su mišljeni, odnosno da u sebi možemo naknadno stvoriti one psihičke procese koji su potrebni za oblikovanje pojma. ... Takav slučaj postoji upravo kod pojmova broja i uopće ne možemo smatrati vrijednim pokude to kada matematičari na vrhu svojega sistema umjesto da dadnu logičku definiciju pojmova broja 'opisuju način kako se dolazi do tih pojmova'; ...«

Nasuprot različitim suvremenim teorijama o pojmu broja Husserl se u *Filozofiji aritmetike* izričito drži toga da u sadržaj pojma nipošto ne ulaze svi »psihološki preduvjeti«, npr. sukcesija u vremenu.[2]

Husserlova se pozicija izražava u izboru podnaslova za habilitacijski spis (*Psihološke analize*) i *Filozofiju aritmetike* (*Psihološka i logička istraživanja*).[3] Ukoliko se analiza proteže na pojmove, ona

---

[1] Str. 130 i dalje. Usp. o tome C. Stumpf, isto, str. 501: »Trebamo li sada međusobno suprotstaviti osebujne zadaće psihologije i spoznajne teorije, tada samo trebamo proširiti neka već upletena razmatranja.

Istraživanje porijekla pojmova, kako onih apsolutnog tako i onih relativnog sadržaja, jest stara zadaća psihologije. Ako je točno da jedan pojam nije mišljiv za sebe, nego da se može shvatiti samo unutar konkretne predodžbe, da je u neku ruku smješten u njoj ili, s možda znakovitijim slikama, pomaljajući se stereoskopski, na putu uobičajene apstrakcije, onda se ona zadaća podudara s odredbom dotične konkretne predodžbe i s najtočnijim karakteriziranjem momenata ili načinâ promjene te predodžbe koji omogućuju apstrakciju dotičnoga pojma ...

Istraživanje najopćenitijih neposredno jasnih istina jest, naprotiv, stvar spoznajne teorije ...«

[2] Str. 24 i naredna. O Husserlovu ograničenom psihologističkom stajalištu u tim godinama usp. također »Zur Logik der Zeichen (Semiotik)«, 1890.: *Husserliana* XII, str. 358 i naredna i recenciju E. Schrödera, *Vorlesungen über die Algebra der Logik I*, Leipzig 1890.: *Göttingische gelehrte Anzeigen* (1891), str. 257 i naredna.

[3] Podnaslov nije korektno ponovljen u Husserliana-izdanju *Filozofije aritmetike*.

po njegovom tadašnjem viđenju uopće ne može biti nikakva druga nego psihološka, ukoliko želi »doći do čvrstih rezultata«.[1]

Pored »pitanja o porijeklu matematskih predodžbi« Husserl u Predgovoru za prvo izdanje *Logičkih istraživanja*[2] spominje još »oblikovanje praktičnih metoda« kao jedno područje, za koje mu se psihološka analiza činila jasnom i poučnom i na koje on sada u *Prolegomenama* ograničava nadležnost psihologije. Dok *Filozofija aritmetike* tendira redukciji »aritmetike kao znanosti o brojčanim odnosima« na računalno umijeće, tj. na »metodu izvođenja traženog iz danog broja«,[3] *Logička istraživanja* nedvojbeno ograničavaju mjesnu vrijednost metodologije.

Prilikom žigosanja »psihologizma« *Filozofije aritmetike* komentatori obično upućuju samo na mjesto na kojemu sam Husserl o tome govori u svojim skicama Predgovora, odnosno Pogovora drugom izdanju *Logičkih istraživanja.* Vođen spoznajom da kolektiv nije nikakvo stvarno jedinstvo koje se temelji u sadržajima koligiranih stvari i istovremeno krivo vođen Brentanovim naukom da psihičkom može biti suprotstavljeno samo fizičko i da idealni entiteti nisu ništa drugo nego fikcije, Husserl u *Filozofiji aritmetike*[4] brani tezu da se jedino pojmovi kolektivâ uspostavljaju refleksijom na akt koligiranja i da im, drugim riječima, ne odgovaraju nikakve idealne objektivnosti. Sumnja, nije li pojam zbroja ipak nešto drugo od pojma koligiranja, mučila je Husserla prema njegovim priopćenjima iz 1913.[5] »još na prvim početcima a zatim se protegnula na sve, kako sam ih naknadno nazvao, kategorijalne pojmove, te naposljetku u drugoj formi na sve pojmove objektivnostî bilo koje vrste«.

---

[1] *Über den Begriff der Zahl*, str. 8.

[2] A/B, str. VII.

[3] XIII. Poglavlje. – Porijeklo ove tendencije odaje jedno Brentanovo pismo Husserlu od 9. 1. 1905., pretiskano u: F. Brentano, *Wahrheit und Evidenz*, str. 154, u kojem Brentano brani gotovo »operacionalistički« izgledajuću redukciju matematike na »umijeće računanja«: »Nije li naročito i izum diferencijalnog računa izum jednog metodičkog postupka?, onda se doduše kao silan napredak pokazalo da je i to pozitivan nastavak izvjesnog načina označavanja Leibniza koji je bio nadmoćan u odnosu na Newtona«.

[4] Str. 12 i dalje, str. 76 i dalje.

[5] »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen'«, str. 127.

1894.

Već se »Psihološke studije o elementarnoj logici«, dovršene u jesen 1893.[1] i objavljene 1894.,[2] doista distanciraju od rekursa »na način psihičkog djelovanja« za razlikovanje apstraktnih i konkretnih sadržaja.

»Uzalud sam se trudio da nađem i najmanju razliku između svijesti o apstraktnom i konkretnom. Apstrahiranje je, kaže se, motriti za sebe; ali ne potrebuje li ono upravo to 'apstrahiranje' kako bi se neki apsolutni konkretum izlučio iz obuhvatne pozadine i učinio predmetom posebnoga bavljenja?«[3]

U završnim paragrafima iste rasprave[4] Husserl upućujući na *Filozofiju aritmetike* zastupa značenje psihološkoga studija zornih i reprezentativnih spoznajnih procesa za »apriorne« znanosti. Ipak se izričito priznaje mogućnost da se logičko razumijevanje simboličkoga mišljenja može poboljšati i bez temeljnog psihološkog ispitivanja. Primjetno je da Husserl u Samonajavi svojih »Psiholoških studija o elementarnoj logici« unutar svojega »Izvješća o njemačkim spisima o logici iz 1894. godine«,[5] koje je napisano u zimu 1896/97.[6] i objavljeno 1897. godine, tj. nakon Fregeove recenzije (1894) *Filozofije aritmetike* i nakon svojih predavanja o problemu psihologizma (1896), bez najmanjeg ograničenja referira o svojim izvodima o »psihologiji spoznaje i logici« i također još u toj recenziji za »fundiranje svakog nauka o sudu« zahtijeva »deskriprivno i genetičko ispitivanje« fenomena zora i reprezentacije, odnosno apercepcije.[7]

Iste 1894. godine pojavljuje se recenzija *Filozofije aritmetike* G. Fregea.[8] Frege kritizira, između ostalog, brkanje pojma i pre-

[1] Ms. F III 1, str. 143a.

[2] *Philosophische Monatshefte*, 30 (1894), str. 159–191.

[3] Ibid., str. 167.

[4] Str. 187–191.

[5] »Bericht über deutsche Schriften zur Logik aus dem Jahre 1894«: *Archiv für systematische Philosophie*, 3 (1897), str. 224–227.

[6] Usp. pisma P. Natorpu od 16. 1. 1897. i H. von Arnimu 22. 12. 1896.

[7] Ibid., str. 226 i dalje.

[8] *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 103 (1894), str. 313–332.

dodžbe jednako kao i dobivanje apstraktnih pojmova svraćanjem pozornosti i refleksije na psihički akt predočavanja.[1]

»Husserl remarked that Frege's criticism was the only one he was really grateful for. It hit the nail on his head.«[2]

1894–1895.

Zime 1894/95. Husserl se, »nakon duže pauze«, ponovno okreće »istraživanjima logike deduktivnih znanosti (II. svesku moje *Filozofije aritmetike*)« koju se nadam završiti do proljeća 1895. godine.[3] U ljetnom semestru 1895. predaje »O novijim ispitivanjima iz deduktivne logike«.[4] Prema Predgovoru prvom izdanju *Logičkih istraživanja*[5] bili su to problemi koji su se postavili prilikom studija deduktivnih znanosti i koji su ga doveli do principijelne sumnje u psihološku utemeljivost onog logičkog.

1896.

U jednom pismu H. von Arnimu od 22. 12. 1896. po prvi put je dokumentirana nova namjera publiciranja koja dovršava plan II. sveska *Filozofije aritmetike*: »Moje pročišćavanje logičkih istraživanja marljivo je napredovalo«. Kao termin se spominje »sljedeće ljeto«. Predradnju za *Logička istraživanja* Husserl kao nešto uobičajeno procjenjuje na punih deset godina. Tako u jednom rukopisu[6] govori o »desetljeću mukotrpnog, usamljeničkog rada« u kojem su *Logička istraživanja* dobivala »vazda novo i čvršće uobličenje«. Plan knjige, koji dokumentira citirano pismo, izgleda da se ipak svodi na predavanja iz logike iste godine.

Prema Predgovoru drugom izdanju,[7] *Prolegomene* su »po svom bitnom sadržaju jednostavna izrada dva međusobno se dopunjava-

[1] Ibid., str. 316.
[2] »Excerpts from a 1928 Freiburg Diary by W. R. Boyce Gibson«, str. 66.
[3] Skica jednoga pisma A. Meinongu, 20. 11. 1894.; Pismo Meinongu, 22. 11. 1894.; zadnji put pretiskano u A. Meinong, *Philosophenbriefe*, str. 100.
[4] Ms. K I 25.
[5] A/B V i dalje.
[6] F III 1, str. 137b.
[7] B XII.

juća niza predavanja u Halleu iz ljeta i jeseni 1896. godine«. U Husserlovoj zaostavštini doista se nalazi jedan opsežan rukopis »Iz logike 1896.«,[1] čiji prvi dio sadrži problematiku *Prolegomenâ*.

Dobre četiri petine ovoga prvog dijela posvećene su znanstveno-teorijskom problemu razgraničenja čiste logike kao jedne formalne discipline od logike kao praktične i normativne znanosti, tj jednoj temi koja se u *Prolegomenama* ograničava na prva dva, odnosno prva četiri poglavlja. Zadnja petina odnosi se na opovrgavanje psihologističkog utemeljenja logike koje je moguće na dva načina: 1. putem pokazivanja protusmislenih konzekvenci i 2. putem raščlambe predrasudâ. Zbog nedostatka vremena Husserl se ograničuje na opovrgavanje predrasudâ, pri čemu on navodi one tri predrasude, čija rasprava čini jezgru *Prolegomenâ*, VIII. poglavlje. Otkrivanje protusmislenih konzekvenci s obzirom na tvrdnje J. St. Milla i Heymansa, koje u *Prolegomenama* prethodi obradi predrasudâ (§§ 25 i naredni i 30 i naredni), slijedi u skraćenoj verziji u vezi s drugom predrasudom.

Nakon što je u prvom dijelu čistu logiku kao fundament logike pokazao kao nauk o metodi, Husserl u više nego dvostruko većem drugom dijelu prelazi na sistematsku izgradnju te čiste logike. Na to odnosni prikazi ni po nakani ni uvelike po sadržaju ne podudaraju se sa završnim poglavljem *Prolegomena* koje skiciraju ideju čiste logike, a jednako tako malo i s II. sveskom *Logičkih istraživanja*. Ona, naprotiv, pružaju nacrt čiste logike po njezinoj tradicionalnoj trodiobi na nauk o pojmovima, stavovima (sudovima) i zaključcima.

Prolegomene su više od puke stilističke izrade predavanja o logici iz 1896. godine. Takve izrade u najboljem slučaju prikazuju

[1] K I 20. U datiranju ovoga predavanja Husserl se ponovno koleba između 1895. i 1896. godine. Vrednovanje (i datiranje) nekih narednih, više fragmentarnih rukopisa, koji se o tematici *Prolegomena* nalaze u Husserlovoj zaostavštini (K I 57, 59, 61 itd.), pretpostavlja sistematsko pretraživanje svih rukopisa prije 1900. i mora se ostaviti za kasnije izdanje. Usp. također Husserlove »Osobne zabilješke« o toj godini, izd. W. Biemel: *Philosophy and Phenomenological Research*, 16 (1956), str. 294 i dalje.

paragrafi 4–8. Kasnije su to samo još poneki odsječci koji se doslovno manje-više podudaraju s rukopisom iz 1896. godine. S druge strane, sve do argumenta relativizma (VII. poglavlje) već u predlošci nalaze se svi glavni argumenti za i protiv psihologizma. Ono što *Prolegomene* razlikuje od teksta predavanja, pored završnog poglavlja o ideji čiste logike, poglavlja o skeptičnom relativizmu i izgrađene rasprave naročito treće predrasude rasprava koja je samo skicirana u rukopisu, jest prije svega opseg literarne rasprave. U prvom, znanstveno-teorijskom dijelu, jako je skraćena rasprava s Kantom i kantovcima (Herbart) kojima Husserl predbacuje brkanje nauka o metodi i teorijske fundamentalne znanosti. Zato se u drugom dijelu kritika Milla, Spencera i Heymansa izgradila ne samo u samostalna poglavlja (V i VI), nego uz to dolaze i nove literarne rasprave, odbacujuća rasprava sa Sigwartom (§§ 29, 39), Ermannom (§ 40), čije se ime uopće ne spominje u prvom dijelu predavanja koje tematizira psihologizam u logici, i s »ekonomijom mišljenja« (IX. poglavlje), te (barem djelomice) odobravajuća rasprava s Leibnizom, Kantom, kantovcima Herbartom i Langeom kao i Bolzanom (X. poglavlje).

Za oba zadnja poglavlja, koja Husserl datira na 1897. godinu i neovisno o pojedinim dodatcima i preradama,[1] ne može se isključiti da je Husserl dodatne dijelove izradio također 1896. godine,[2] moževitno nadovezujući se na drugo, ne više sačuvano predavanje u jesen iste godine. Husserl u *Prolegomenama* govori o dva međusobno se dopunjavajuća niza predavanja u ljeto i jesen 1896. godine. S druge strane, u jednom pismu Natorpu od 8. 7. 1900. kaže se da su se *Prolegomene* »mogle isto tako pojaviti prije godinu i pol do dvije godine«, tj. ne prije 1898. godine.

Za prosudbu dodatnih literarnih rasprava upućujemo na Husserlovu vlastitu preporuku jedne od njih.

---

[1] Usp. navođenje Corneliusove *Psychologie*, objavljene 1897., u glavnom tekstu IX. Poglavlja, svakako samo u prvom dijelu.

[2] I u fragmentarnom pregledu *Logičkih istraživanja* u jednom pismu Natorpu od 14./15. 3. 1897. Husserl spominje raspravu s Millom i Heymansom prije usporedbe logike i matematike. Usp. također pismo od 8. 7. 1900.; oba su pisma navedena dolje na str. XXXI–XXXII i dalje.

»Želim još reći da unutar mojih kritika smisao mojega spora protiv psihologizma najoštrije izlazi na vidjelo u kritici ekstremnoga subjektivizma B. Erdmanna. (*Prolegomene* <§ 40>).« – Pismo W. E. Hockingu, 25. 1. 1903.

U ovom dijelu predavanja iz 1896. koji se podudara s tematikom *Prolegomena*, kao i u citiranoj Stumpfovoj raspravi suprotstavljaju se psihologisti i kriticisti i pojedinačno psihologizam i idealizam. Za razliku od *Prolegomena* ipak nedostaje uputa na Stumpfov spis kao i, u ovom dijelu predavanja, svako poimenično navođenje autorâ kojima sâm Husserl i komentatori običavaju pripisivati utjecaj na prevladavanje psihologističkoga stajališta: Bolzano, Lotze, Frege, Natorp i promotori matematskog nauka o mnogostrukosti (Cantor).

1897.

U proljeće dolazi do intenzivne prepiske s Natorpom koja se pored matematskih problema odnosi i na Husserlov plan knjige. Dne 29. 3. 1897. Husserl zahvaljuje Natorpu za »meni tako dobrodošao interes za mojim filozofijskim brigama i radovima«. S Natorpom nalazi »znanstvenu komunikaciju« koju je želio »od prije mnogo godina«. Polazište za korespondenciju koja se proteže od siječnja do ožujka predstavlja Husserlovo »Izvješće o njemačkim spisima o logici iz 1894. godine«[1] kao i recenzija knjige *Prilog nauku o sadržaju i predmetu predodžbi* K. Twardowskog.[2] Budući da je sâm Natorp već napisao jedan prikaz ove knjige za *Archiv für systematische Philosophie*, predložio je Husserlu da svoju recenziju preradi u veću kritičku studiju. Husserl se ne želi upuštati u to.

»Za pisanje kritičkih članaka ili za raspravu o sadržaju i predmetu sada nemam vremena. Radim na jednom većem spisu koji je usmjeren protiv su-

[1] *Archiv für systematische Philosophie*, 3 (1897), str. 216–244.

[2] *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen*, Wien 1894. – Husserl je neobjavljenu recenziju (usp. Mss. A I 7, str. 22–28 i N II 2) predvidio za objavljivanje u jednom planiranom svesku Husserliana u kojem bi trebali biti sadržani članci i recenzije od 1890. do 1910. godine.

bjektivističko-psihologizirajuće logike našega doba (dakle protiv stajališta koje sam ranije i sâm zastupao kao Brentanov učenik). Pritom svakako neće nedostajati prilike da obradim i upitnu razliku.« – Razglednica P. Natorpu, 21. 1. 1897.

Dne 8. 3. 1897. Natorp moli, ako bi Husserl u svojoj knjizi »samo htio ući u moj nazor«, da provjeri sljedeće spise: *Uvod u psihologiju*,[1] »O predpitanjima psihologije«,[2] »Kvantiteta i kvaliteta u pojmu, sudu i predmetnoj spoznaji. Jedno poglavlje transcendentalne logike«[3] »i možda također još stariji« članak »O objektivnom i subjektivnom utemeljenju spoznaje«.[4] Premda Husserl izvješćuje da je spomenute spise s iznimkom »Kvantitete i kvalitete« premislio »već prije nekoliko tjedana« i da je »u pojedinostima bio stalno potaknut«,[5] njegov odgovor budi dojam da je on tek zahvaljujući Natorpovu pismu svratio pozornosti na izvjesna suglasja.

»Vaša su mi draga priopćenja donijela ugodno iznenađenje: ja sam samorazumljivim smatrao to da i Vi, kao i gotovo svi antipsihologistički logičari,[6] stojite na tlu jedne po svojoj biti normativne logike, po kojoj normativni karakter treba biti nerazdvojan od logičkih zakona (u pregnantnom smislu riječi). Umjesto toga u Vašim izvodima nalazim oštro poantirano shvaćanje koje sam *in extenso* razvio u mojim, na to odnosnim izradbama (koje su od sredine prosinca u potpunosti spremne za tisak).« – Pismo P. Natorpu, 14/15. 3. 1897.

Kao narednu točku, u kojoj se njihovi prikazi pokrivaju, Husserl spominje paraleliziranje logike i matematike i tumačenje stava o proturječju kao zakona koji se ne odnosi na realnu nepodnošljivost proturječnih predodžbi u svijesti, nego na njihovu idealnu nepodnošljivost, na njihovu neistovremenu istinitost.

[1] *Einleitung in die Psychologie*, Freiburg i. Br. 1888.

[2] »Zu den Vorfragen der Psychologie«: *Philosophische Monatshefte*, 29 (1893), str. 581–611.

[3] »Quantität und Qualität in Begriff, Urteil und gegenständlicher Erkenntnis«: ibid., 27 (1891), str. 1–32, 129–160.

[4] »Über objektive und subjektive Begründung der Erkenntnis«: ibid., 23 (1887), str. 257–286.

[5] »U pojedinostima stalno potaknut, nisam mogao steći potpuno razumijevanje Vašega stajališta.« – Pismo P. Natorpu, 14./15. 3. 1897.

[6] U jednoj također sačuvanoj skici pisma slijedi: »s iznimkom <Bolzana>«.

Od svih suvremenih autora, kojima se Husserl »značajno približio prilikom izrade *Logičkih istraživanja*«,[1] Natorp je svakako jedini prema kojemu se mogao orijentirati ne samo za apriorno shvaćanje čiste logike, nego i za njezino spoznajno-kritičko utemeljenje. Obojica, Natorp i Husserl, prosuđuju pritom svoj odnos kao odnos konvergencije.

»Vaše me je sadržajno pismo uvelike obradovalo. Kod našega sumnjom ispunjenog rada tako je rijetka a ipak tako neophodna utjeha susresti se s drugima na istome putu. Suglasje je utoliko čudnije, budući da smo mi sa sasvim različitih strana i neovisno jedan o drugome došli do istog« – Pismo P. Natorpa Husserlu, 20. 3. 1897.

»Naše razlike imaju odlučnu tendenciju da se smanje. – Nadam se da će one naposljetku konvergirati protiv O.« – Husserlovo pismo P. Natorpu, 7. 9. 1901.

Kratko nakon korespondencije s Natorpom Husserl završava zadnje i eventualno i predzadnje poglavlje *Prolegomena*.[2] U jednom od zadnjih pisama on piše da sada radi »na teškom srednjem dijelu: subjektivni i objektivni faktori spoznaje«.[3] Mjesec dana kasnije žali se G. Albrechtu zbog »zastoja u mojim radovima, u čije smo objavljivanje u formi pristale knjige polagali tako velike nade«.[4]

1898.

Dne 6. lipnja 1898. Husserl u Halleu drži »Predavanje o zadaći logike«.[5] Predmet predavanja su teze *Prolegomena.*

[1] A/B VIII.

[2] Pismo P. Natorpu, 8. 7. 1900., citirano dolje na str. XXXII i naredna.

[3] Pismo P. Natorpu, 14/15. 3. 1897., iscrpno citirano i komentirano dolje na str. XXXI–XXXII i dalje.

[4] 18. 4. 1897.

[5] »Vortrag über die Aufgabe der Logik«, Ms. K I 29. Drugačije od tiskane pozivnice, koja se nalazi u K I 29, *Chronik der Königlichen vereinigten Friedrichs-Universität für da Universitätsjahr vom 1. April 1898 bis zum 31. März 1899*, Halle (Saale), str. 22, ne datira ovo predavanje na 6. lipanj, nego na 27. svibanj.

Prema historijskoj napomeni u *Krizi*,[1] »negdje 1898.« uslijedio je »prvi proboj univerzalnog apriorija korelacije predmeta iskustva i načinâ danosti« koji Husserl izjednačava »s prvim probojem 'transcendentalne fenomenologije'«.[2] U Prolegomenama je taj proboj opipljiv samo na nekoliko mjesta i poglavito u zadnjim partijama.[3] U potpunosti se radi o mjestima za koja ne postoje nikakvi predlošci u predavanjima iz 1896. godine. Za 1896. održano predavanje i za najstariji i najveći dio *Prolegomena* u prvom planu stoji jedna druga »korelacija«, ne korelacija koja će dovesti do dvostrukog oblikovanja logike kao formalne i kao transcendentalne discipline, već ona koja omogućuje dvostrano oblikovanje logike s jedne strane kao teorijske (»čista logika«) i s druge strane kao normativno-praktične discipline (»nauk o umijeću«).

Sporno pitanje psihologističkog utemeljenja logike pojavljuje se u *Prolegomenama* primarno vezano za u osnovi sekundarnu dvostranost logike kao teorijske i normativno-praktične discipline. Kao teorijska znanost logika je neovisna o svakoj psihologiji i činjeničnoj znanosti. Ukoliko je ipak i nauk o umijeću, metodologija, psihologija, i to empirijska, pojavljuje se kao ona koja sudjeluje u njezinu fundiranju.[4] Za ovaj, u *Prolegomenama* preovlađujući pravac pogleda znakovito je to da se istraživanje logičkim zakonima korespondirajućih doživljaja evidencije pojavljuje kao stvar logičkog nauka o umijeću i, ukoliko oni nisu fundirani u sadržaju logičkih zakona, nego psihološki, kao stvar prirodoznanstvene psihologije![5]

Kada se u *Prolegomenama* govori o mogućnosti preokretanja čisto logičke tematike, radi se u potpunosti o preoblikovanju čisto logičkih zakona u normativne. Druga mogućnost preokretanja, koja leži u dvostranosti logičkih zakonitosti kao zakonitosti koje se s jedne strane temelje u svojim temeljnim pojmovima i važe po sebi a

[1] *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie: Husserliana* VI, Den Haag, 2. izd., 1962., str. 169, nap. 1.

[2] Ibid., str. 168.

[3] Usp. prije svega A/B 110 i dalje, 212 (Nap. 211), str. 237 i dalje.

[4] A/B 59, 159, 161, 163 itd.

[5] A/B 182, 186.

koje su s druge strane dane i pokazane samo u doživljajima svijesti, primjereno se naglašava tek u Uvodu za II. svezak *Logičkih istraživanja*. Ta za historijski ispravno razumijevanje *Prolegomena* tako važna činjenica da su moguće dvije forme preokretanja logičkih zakona uopće se eksplicitno tematizira tek u *Formalnoj i transcendentalnoj logici*.[1]

1899.

U jesen 1899. Husserl se odlučuje na tiskanje *Logičkih istraživanja*.[2] I na tiskarskim probama poduzima promjene. U prosincu šest broširanih primjeraka stiže ordinarijima u Halleu. Ona ne sadrže nikakav ili pak od sadašnjega predgovora različit predgovor.[3]

»Ona <gospođa Malvine Husserl> s požrtvovnim naporom dan za danom čita korekture ili zapisuje moje diktate, a između toga vrijeme toliko pritišće da još oko ponoći jurim na kolodvor kako bi tiskar sljedećega jutra dobio u ruke dovršeni i često silno promijenjeni arak. Tisak započinje 15. listopada à 3 arka tjedno uvijek za 3 korekture. 16 araka je sada u slogu a za negdje 2 dana doći će i zadnja korektura. Tada su *Prolegomene* gotove. Zatim odmaram nekoliko tjedana kako bih pripremio nastavak, u međuvremenu sam dobio 6 broširanih primjeraka *Prolegomena* koji su namijenjeni za ovdašnje ordinarije. Novi (3.) zahtjev još naime nije u tijeku na fakultetu da me se kod Ministarstva i ovaj put s krajnjom energičnošću predloži za pristojno mjesto. Stvar polazi od Riehla koji mi je puno pomogao da se moja istraživanja objave takva kakva sada jesu. Stoga sam mu poslao dobivene arke i već nakon primitka prve serije od 5 araka on se pred kolegama očitovao s krajnjim i gotovo pretjeranim priznanjem.« – Razglednica G. Albrechtu, 21. 11. 1899.[4]

1900.

Dne 2. svibnja Husserl je u Filozofskom društvu u Halleu održao predavanje »O psihološkom utemeljenju logike«. Na jedino sačuva-

[1] Usp. dolje str. XLIX i dalje.
[2] Pismo P. Natorpu, 8. 7. 1900.
[3] Usp. Samonajavu, str. 511 (ovdje str. 247), te Predgovor drugom izdanju, B. XIII.
[4] Usp. također pismo P. Natorpu, 7. 12. 1899.

nom protokolu, koji je napisao sâm Husserl,[1] uočljivo je dvoje. 1. Psihološko postavljanje pitanja ograničava se na poziciju zastupanu u *Prolegomenama*. Perspektiva koja se razvija u II. svesku *Logičkih istraživanja* ostaje nespomenuta. 2. Kao i u predavanju iz 1896. izričito se govori o »dva puta« preko kojih se može opovrgnuti psihologizam, naime preko slijeđenja njegovih protusmislenih konzekvencija i preko analize njegovih predrasuda. Kao i predavanje iz 1896. i ovo izlaganje »daje prvenstvo« zadnjem putu.

Također početkom svibnja 1900. Husserl s izdavačem dogovara »da se od kraja studenog prošle godine pa do Predgovora itd. zasebno izdaju tiskane *Prolegomene*«.[2] Husserlov Predgovor nosi datum 21. svibnja 1900. Izdavač V e i t & C o m p., Leipzig, otegnuo je izdavanje I. sveska i tiskanje II. sveska sve do srpnja. Zbog toga dolazi do prekida s V e i t o m, a M a x N i e m e y e r, Halle, preuzima izdavanje oba sveska.[3]

Nakon kronološkoga pregleda povijesti nastanka za obradu ostaje još samo Husserlov prvobitni plan knjige.

Husserl je po svoj prilici u početku mislio na jedan jedini svezak koji bi trebao obuhvaćati tri dijela, prvi kritički dio, koji osporava psihologističko utemeljenje logike, tj. koji se podudara s prvih devet ili deset poglavlja sadašnjih *Prolegomena*; drugi, koji sistematski i konstruktivno pruža spoznajno-teorijsko, odnosno fenomenologijsko utemeljenje čiste logike, za koji su pojedina istraživanja sadašnjega II. sveska prihvaćena ili kao predradnje ili kao prve izradbe; naposljetku treći dio koji je u vjerojatno nešto širem izvodu nego sadašnje završno poglavlje *Prolegomena* trebao razviti ideju čiste logike. Pretpostavku ovoga plana omogućuju prije svega dva

[1] E. Husserl, »Über psychologische Begründung der Logik« – Ein unveröffentlichter Eigenbericht Husserls über einen von ihm gehaltenen Vortrag, hrsg. von H. R e i n e r. *Aus dem Protokollbuch der 'Philosophischen Gesellschaft' Halle*. Sommer-Semester 1900; I. Sitzung am 2. Mai 1900.: *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 13 (1959), str. 346–348.

[2] Pismo P. N a t o r p u, 8. 7. 1900.

[3] Pismo P. N a t o r p u, 8. 7. 1900. i A. M e i n o n g u, 27. 8. 1900.; zadnji put tiskanu u ibid, str. 101 i dalje; usp. također sačuvanu iscrpnu skicu za pismo A. M e i n o n g u, 26. 8. 1900.

pisma N a t o r p u kao i fragmentarna skica za Predgovor II. svesku *Logičkih istraživanja* iz 1900. godine.[1] Prvo pismo daje ujedno uvid u stanje problema od kojega polazi Husserl. Ono što nas u ovoj svezi ipak uglavnom zanima jest zadnja rečenica o »teškom srednjem dijelu«. Formulacija »subjektivni i objektivni faktori spoznaje« podsjeća pritom na N a t o r p o v članak »O objektivnom i subjektivnom utemeljenju spoznaje«,[2] čija tematika višestruko budi pomisao na II. svezak *Logičkih istraživanja*.

»U svojemu istraživanju polazim od logičkog nauka o umijeću i postavljam pitanje o njegovim teorijskim fundamentima. To dovodi do spora između psihološke i čiste logike (u tradicionalnom smislu). Prva ispostavlja logiku kao dio praktične psihologije; ali čista logika želi biti samostalno područje (premda uključeno u praktičnu logiku) koje nema nikakve veze ni s kakvom psihologijom. Odbacuju se argumentacije obje strane. Psiholozi iskrivljuju s m i s a o logičkih zakona – ovdje između ostalog iznosim protuargumente kojih ste se i Vi dotaknuli (uglavnom odnoseći se na M i l l a i H e y m a n s a) – iz apsolutnih egzaktnosti nastaju najsirovije empirijske općenitosti koje se odnose na totalno različite objekte. Iscrpno se razmatra neodređenost 'okolnosti', neizbježni odnos na normalnosti (normalan čovjek pod normalnim okolnostima mišljenja i tomu sl.), iza kojih se najčešće skrivaju istinski logički zakoni kao mjerodavni faktori, itd. Čista logika ima u svojoj tezi snagu, ali promašuje dokaz time što kao bitan ispostavlja normativni karakter čisto logičkih zakona, ali ne čini pojmljivim, kako su moguća pravila za sudove i druge misaone djelatnosti, a da se ipak nema fundament u psihologiji; i specijalni sadržaj uobičajenih argumenata također pruža mnogo toga za opovrgavanje psihologâ.

Moju vlastitu poziciju obrazlažem iscrpno, najprije paraleliziranjem logičkih i algebarskih stavova – dakle opet u zadovoljavajućem skladu s Vašim naucima. Pokazujem da je normativna forma stavova na obje strane neznatan obrat teorijskoga sadržaja ...

Ali usporedba s matematikom u mojemu je stavu više od usporedbe: cjelokupna čista matematika: čisti nauk o broju i cijelim brojevima, čisti nauk o skupu, nauk o kombinacijama, čisti nauk o mnogostrukosti (...), čitava *mathesis universalis* u Leibnizovu smislu može se, kako želim vjerovati, uključiti u

[1] Usp. također »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen' (1913)«, str. 125. – Husserl i njegova supruga u sačuvanoj korespondenciji između 1896. i 1899. nikada ne govore o dva sveska, nego vazda samo o jednoj, premda »priličnoj« knjizi.

[2] »Über objektive und subjektive Begründung der Erkenntnis«: *Philosophische Monatshefte*, 23 (1887), str. 257–286.

čistu logiku. Geometriju pak izuzimam već zato što sam (nakon duge borbe sa samim sobom) odustao od toga da je cijenim kao mehaniku ...[1]

Pokazivanje temeljnih pojmova i načelâ, sistematski razvoj pripadnih teorija – koje čine beskonačno područje formalne istine ili drugim riječima beskonačno područje zakonâ *a priori* mogućih formi dedukcije, teorija – promatrao bih kao zadaću čiste logike. Ona se raspada na niz relativno samostalnih teorija koje su dijelom poznate pod naslovom 'matematske discipline' i koje su obradili njezini stručnjaci, dok se filozofijska zadaća ovdje kao i inače sastoji u tomu da se, gledajući preko onog tehničkog ..., do spoznaje dovedu racionalne osnove i sveze.

Izvodi ove tendencije, kojima bi širina argumentirajućega prikaza mogla dati veliki stupanj uvjerljivosti, trebaju činiti kraj mojega spisa; sada radim na teškom srednjem dijelu, subjektivni i objektivni faktori u spoznaji.« – 14./15. 3. 1897.

»Moje *Prolegomene* dolaze s velikim zakašnjenjem i ne sasvim u onoj formi u kojoj sam <ih> Vama najavio prije nekoliko godina. Tada sam se nadao da u snažnim glavnim potezima još mogu obraditi najvažnija temeljna spoznajno-teorijska pitanja koja spadaju u razjašnjenje čiste logike, a da prethodno ne moram kompletno sprovesti dalekosežna detaljna istraživanja u koje sam već dugo bio upleten. Toj intenciji nisam mogao udovoljiti. Ostalo je previše toga neodređenoga što potrebuje razjašnjenje i to što sam skicirao, ni to me nije moglo zadovoljiti. Tako sam morao promijeniti svoj plan. To što Vam danas pružam kao *Prolegomene* bilo je sve do oba zadnja poglavlja već tada potpuno gotovo. Dakle, uz to sam prema glavnoj stvari dodao samo izvješće o ideji čiste logike koju sam imao u vidu (i to već kratko nakon naše korespondencije) i želio sam da sada serijski uslijedi prikaz fundirajućih fenomenologijskih i spoznajno-kritičkih pojedinačnih istraživanja. Tek prošle jeseni odlučio sam se za tisak, ali samo kako bih opet ostao na početku ovih zloćudnih pojedinačnih istraživanja. Na kraju se sada ipak za sebe pojavljuje ono što se isto tako moglo pojaviti prije godinu i pol dana ili dvije godine <sic>.« – 8. 7. 1900.

»U mnogo godina sabranoga i problemima sasvim okrenutoga rada ona <istraživanja II. sveska> su najprije imala samo svrhu da meni samome osiguraju detaljnu analitičku jasnost u polju fenomenologije spoznaje ... Od izradbe *Prolegomena*, dakle uglavnom od 1896. godine, naročito sam smjerao na razjašnjenje čiste logike i, nakon pretraživanja fenomenologijskoga područja, ukoliko bi to došlo za njega u pitanje, mislio da se također u jednom svesku sa samim *Prolegomenama* može povezati jedno kratko osvjetljavanje temeljnih spoznajno-teorijskih pitanja koje se ograničava na ustaljene glavne crte.

Do ovog sistematski zaokruženog prikaza nažalost nije više došlo. Analitičke teškoće, koje su se iznova kulale nakon svakoga koraka, nisu mi, unatoč

[1] Izuzimajući geometriju slijede duži izvodi o srodnosti i povezanosti matematike i logike.

tako dugom vremenu i najnapregnutijem radu, omogućile da dovršim cjelokupno područje i da do zadovoljavajuće jasnoće dovedem sve važne fenomenologijske odnose.

Uz nepovoljnost izvanjskih prilika, koje su ozbiljno dovodile u pitanje mogućnost nastavka i dovršetka ovih vrlo obuhvatnih radova, osjećao sam se prisiljenim da objavim moja istraživanja, koliko su sada dozrela, i da na njima izvršim samo ona formalna poboljšanja koja je zahtijevala literarna svrha ...«[1]

I. svezak *Logičkih istraživanja* nosi podnaslov *Prolegomene za čistu logiku*, no naredni svezak ipak ne nudi »sistem logike«, kao što je to učinio drugi dio predavanja o logici iz 1896., nego također samo »predradnje«, ipak ne više kritičke, nego konstruktivne predradnje »za spoznajno-teorijsko razjašnjenje i za buduću izgradnju logike«,[2] »fundamentirajuće radove za čistu logiku«, kako ih Husserl naziva iz 1921. godine.[3] Sistematski nacrt čiste logike, za koji se kaže da »mu teže pojedinačna istraživanja koja slijede u II. svesku«,[4] donosi naprotiv završno poglavlje I. sveska. *Prolegomene za čistu logiku* jest naslov pod kojim se moglo zamisliti sažetim ne samo prvih devet ili deset poglavlja I. sveska, nego i cjelokupni II. svezak. Prema citiranom pismu Natorpu od 8. 7. 1900. doista bi se mogla zastupati pretpostavka da ga je Husserl prvobitno predvidio za cjelokupno djelo.[5]

Kod prvobitnoga plana i redanja različitih dijelova svakako su se teže javljali nesporazumi protiv kojih se Husserl sada bori u pismima i u skici Predgovora, odnosno Pogovora drugom izdanju[6] i za čije je prevladavanje uvijek iznova upućivao na dopunu i »razjašnjavajuće osvjetljavanje«[7] koje je problematika *Prolegomena* dobila s II. sveskom, posebice sa VI. istraživanjem. Mišljeno je da, nakon što je izrađen apriorni status logičkih zakona, ostaje još uvijek da se

[1] Skica Predgovora II. svesku iz godine 1900.: Ms. M III 2 II 6, str. 2a i b.

[2] Uvod za II. svezak, A 16.

[3] Predgovor 2. dijelu II. sveska, B_2 IV.

[4] A 228/B 227.

[5] U *Formalnoj i transcendentalnoj logici*, str. 85. Husserl I. svezak više ne naslovljava kao *Prolegomene za čistu logiku*, već kao »Uvod u fenomenologijska istraživanja II. sveska«.

[6] Ibid., str. 115.

[7] Pismo E. W. Hockingu, 25. 1. 1903.

razjasni »kako zapravo ono 'po sebi' objektivnosti može doći do predodžbe, dakle u izvjesnoj mjeri opet ipak postati subjektivno; što znači da je predmet 'po sebi' i da je 'dan' u spoznaji«,[1] te da je za razjašnjenje tog pitanja potreban razvoj jedne nove psihologije i spoznajne teorije koju Husserl ubrzo i po imenu, s naslovom fenomenologija, želi razlikovati od starih formi znanosti.

U VI. istraživanju su specijalno paragrafi 44 i 65 i dalje oni u kojima se zahvaća središnja točka Husserlove problematike psihologizma, porijeklo pojmova, koje se sada više ne nalazi u refleksiji na odgovarajuće aktove, nego u predmetima tih aktova, te razlikovanje između realnih, normalnih i idealnih zakona. Na prvospomenute paragrafe Husserl upućuje u završnom poglavlju *Prolegomena*.[2] Tamo on zaključuje da za logiku nije relevantno »psihološko« porijeklo pojmova, već jedino ono što on – sa stajališta povijesti pojma sudbonosno[3] – u prvom izdanju naziva njihovim »logičkim«, u rubnoj primjedbi jednog od svojih priručnih primjeraka prvoga izdanja[4] njihovim »spoznajno-teorijskim« a u drugom izdanju njihovim »fenomenologijskim« porijeklom.

Husserlov stav protiv psihologizma zasniva se ne samo na kritičkom otkrivanju njegovih predrasuda i njegovih protusmislenih konzekvencija, nego također i doista »radikalno« na fenomenologijskoj analizi svijesti. To vrhuni u pokazivanju mogućnosti kategorijalnih zorova, u kojima do evidentne danosti dolaze kategorije koje su utemeljujuće za čistu logiku.

[1] Uvod u II. svezak, A 9 (usp. B_I 8).

[2] B 244.

[3] O Husserlovoj upotrebi pojmova logike i spoznajne teorije, odnosno kritike spoznaje, (također za razumijevanje naslova Logička istraživanja) usp. pismo F. Brentanu, 3. 1. 1905.: »Na temelju polemičkih analiza pokušavam u završnom poglavlju skicirati ideju jedne 'čiste logike' koja se ubuduće treba graditi u samostalnosti i koja se sa svoje strane može shvatiti čas uže, čas šire, ovisno o tome, je li ona ili zbiljski izgrađena samo kao čista matematika samo u istom duhu kao ona (takoreći čisto tehnički) ili je s njom povezuju navlastito filozofijska osvjetljavanja koja se odnose na njezino spoznajno-kritičko razumijevanje. Ovo zadnje bio je moj stav u *Logičkim istraživanjima*. Sada mi se čini praktičnijim razdvojiti logiku i kritiku spoznaje.« Usp. također *Prolegomene*, A 244.

[4] Arhivska signatura K IX 4.

O povijesti izdanjâ[1]

1900.

Kao što je već spomenuto, nakon tiskanja i još prije javnog objavljivanja *Prolegomena* dolazi do promjene izdavačke kuće. Na mjesto izdavača Veit & Comp. u Leipzigu stupa izdavač Max Niemeyer u Halleu. U cjelini se kod prvog izdanja *Prolegomena* mogu razlikovati tri »izdanja«, 1. »šest broširanih primjeraka« koji su, tako kako su već urađeni, bez sadašnjega Predgovora poslani ordinarijima u Halleu prosinca 1899., 2. mnoštvo u srpnju 1900. poslanih (prezentacijskih i recenzijskih?) primjeraka[2] koji navode Veit & Comp. kao izdavača, i 3. Niemeyerovo izdanje koje se pojavilo u knjižarama.

1905.

W. Pitkin, Amerikanac, koji se zbog studija zadržava u Europi, izlaže Husserlu svoju namjeru da napravi engleski prijevod *Logičkih istraživanja.*[3] Husserl razmatra zbog toga reviziju teksta prvoga izdanja koju ipak želi poduzeti tek kada je plan osiguran.[4] Na temelju oskudnih dokumenata ne može se otkriti mogu li se izvjesne zabilješke u Husserlovim priručnim primjercima u *Logičkim istraživanjima* svesti na tu namjeru i u kojoj mjeri je Husserl pritom mislio i na preradu *Prolegomena.*

»... zapravo, bio bih čak sklon da podvrgnem prvobitni tekst brižljivoj reviziji i[5] da poboljšavajući poboljšam one partije koje daju poticaj za nesporazum ili koje su nastale zgodimičnim iskliznućima i krivim seberazumijevanjima. Englesko izdanje moglo bi uživati prednost da kao zbilja poboljšano novo izdanje nadmaši originalno izdanje ... Jednostavan prijevod djela, takvog

[1] Za bibliografske podatke usp. Tekstualno-kritički dodatak, str. 250 i dalje.

[2] Iz sačuvanih pisama može se zaključiti da su ti primjerci Veitova izdanja poslani između ostalih A. Meinongu, P. Natorpu i W. Schuppeu. Do sada je nađen samo Natorpu poslani primjerak. Usp. Tekstualno-kritički dodatak, str. 250 i dalje.

[3] Pismo W. Pitkina Husserlu, 8. 2. 1905.

[4] Skica jednoga pisma W. Pitkinu, 12. 2. 1905. (?).

[5] Prekriženo: »i da ga dodatcima kao i skraćenjima«.

kakvo jest, ne bih mogao odobriti s obzirom na neka mjesta.« – Skica jednoga pisma W. Pitkinu, 12. 2. 1905. (?).

»Možda pomaže i upravo pokrenuta priprema jednog bitno poboljšanog engleskog izdanja mojih *Logičkih istraživanja«* – Pismo H. Gomperzu, 18. 2. 1905.

Projekt propada zbog otkazivanja više izdavača, od kojih je jedan po svoj prilici zatražio recenziju od W. Jamesa.

»Ali naposljetku je pothvat konačno odbacio jedan jedini izdavač u čiju sam odluku polagao veliku nadu i to zato što se po svoj prilici ne bi moglo prodati 1000 primjeraka prijevoda. U tom ga je mišljenju podupro i James.« – Pismo W. Pitkina Husserlu, 20. 8. 1905.

Odbacujući stav W. Jamesa, kojega je visoko cijenio, Husserl svodi na krivo razumijevanje antipsihologizma u *Prolegomenama.*

»Husserl thinks that James saw only the *Prolegomena*, and that its *anti-Psychologismus* was very *unsympatisch* to James.«[1]

»Naposljetku za mene nije nikakav ugodan osjećaj da rad koji sam učinio još jednom mora učiniti netko drugi, samo zato što su antipsihologističku zastavu, pod kojom su moja *Logička istraživanja* otišla u svijet, mnogi psiholozi krivo razumjeli i što se djelo smatra psihološki irelevantnim.« – Skica jednoga pisma E. Dürru, 21. 8. 1907.

1909.

Godine 1909. pojavljuje se ruski prijevod I. sveska *Logičkih istraživanja.* U Predgovoru poznati ruski filozof S. L. Frank označuje Husserlovu poziciju kao poziciju »idealističkog objektivizma«[2] a zatim karakterizira značenje *Prolegomena* za različite filozofijske struje koje su očito bile aktualne u tadašnjoj Rusiji, za kantovsku filozofiju, empiriokriticizam,[3] pragmatizam i kulturno-filo-

---

[1] D. Cairns, *Coversations with Husserl and Fink,* 13. 8. 1931. – H. Spiegelberg osporava postojanje neke recenzije od strane W. Jamesa. Usp. »What William James Knew about Husserl. On the Credibility of Pitkin's Testimony«: *Life-World and Consciousness. Essays for Aron Gurwitsch*, ed. by L. E. Embree, Evanston 1972., str. 407–422.

[2] U skici jednoga pisma W. Pitkinu, 12. 2. 1905., Husserl govori o jednom »spoznajno-kritičkom objektivizmu«.

[3] Već 1904. Husserl izvješćuje o posjetu jednog »vrlo inteligentnog i simpatičnog moskovskog privatnog docenta (Wiktoroff)« koji radi »na kritičkom istraživanju o Avenarius-Machovom pozitivizmu«. – Pismo J. Daubertu, svibanj 1904.

zofijski skepticizam: Husserlov stav stoji u dvostrukom odnosu prema Kantu koji je kao nitko drugi s jedne strane obradio razlikovanje između psihološkog porijekla i logičkog značenja ideja i s druge strane – svojim proturječnim analizama – dao zamaha psihologizmu. Princip ekonomije mišljenja, koji je postavio empiriokriticizam, priznaje se kao opravdano teleologijsko načelo psihologije spoznaje. Ipak, ukoliko se istakne zahtjev da se njime mogu zamijeniti autentične epoznajno-teorijske analize, on će biti odbačen sa svom odlučnošću. Husserlova kritika skeptičnoga relativizma može se protegnuti na pragmatizam koji se pojavio tek nakon objavljivanja *Logičkih istraživanja* i naposljetku sa svojom obranom znanstvene istine ima »također širok kulturno-filozofijski smisao«.[1]

O samom Husserlovu stavu prema ovom prvom prijevodu *Prolegomena* nije se moglo naći ništa.

1913.

Drugo, prerađeno izdanje. Prerade I. sveska predstavljaju pretežno neznatne stilističke promjene i pojašnjenja kazanog. Ne iznose se nekakvi novi argumenti o sporu oko psihologizma. Ukoliko su poduzete prilagodbe oblikovanju fenomenologije, koje je uslijedilo u međuvremenu, one se gotovo isključivo tiču eidetske fenomenologije, naglašavanja bitne analize u ideirajućoj intuiciji,[2] isticanje noetičko-noematske korelacije[3] i odvajanja fenomenologije od uobičajene psihologije.[4] I dodatne upute na II. svezak odnose se na eidetsku tematiku.[5] Povrh naglašavanja noetičko-noematske korelativnosti jedan jedini dodatak dovodi do važenja transcenden-

---

[1] »Pragmatizam koji u relativizmu nadmašuje« pozitivizam i kulturno-filozofijski, odnosno kulturno-historijski skepticizam, sâm Husserl dvije godine kasnije uključuje u svoju kritiku: »Philosophie als strenge Wissenschaft«: *Logos*, 1 (1911), str. 289–341 (u obliku knjige ponovno izdao W. Szilasi, Frankfurt a. M. 1965.), usp. str. 296, 323 i dalje.

[2] Usp. A/B 171, A 245/B 244 i naredna, A/B 254.

[3] Usp. A/B 177, 186 i naredna, 190 i naredna, A 245/B 244.

[4] Usp. A/B 190, 212.

[5] B 244 i naredna.

talnu problematiku, »čudesan afinitet« koji bit objektivnostî ima prema bîti mišljenja.[1] Sva ta daljnja sadržajna razvijanja pojavljuju se tek od VIII. poglavlja.

Za razdoblje prerade I. sveska nedostaju točni podatci. Prvu, opet prekinutu postavku za preradu *Logičkih istraživanja* treba smjestiti u 1911. godinu.[2] Prema drugim podatcima može se zaključiti da se definitivna obrada I. sveska mogla dogoditi između sredine travnja i kraja svibnja 1913. godine. Prema jednoj zabilješki u jednom od priručnih primjeraka drugoga izdanja[3] slog je bio »završen oko 1. srpnja 1913.« godine. Uočljivo je da nijedna od zabilješki u Husserlovom prošivenom priručnom primjerku nije preuzeta u prerađeno izdanje.[4]

1922. i 1928.

Treće i četvrto, osim nekoliko korektura tiskarskih pogreški nepromijenjeno izdanje.

1929.

Za španjolski prijevod *Logičkih istraživanja*, do kojega je došlo 1929. zahvaljujući inicijativi Ortege y Gasseta, Husserl kao uvjet postavlja predlošku drugoga izdanja koje se time još jednom potvrđuje kao konačan tekst.

»Budući da mi najpr<ijateljskije> priopćujete da se pobrinulo za znanstveno pouzdan prijevod mojih *Logičkih istraživanja*, tako ne želim uskratiti svoj pristanak, pod pretpostavkom da se kao predloška uzme novije izdanje (drugo ili kasnija izdanja).« – Pismo redakciji *Revista de Occidente*, Madrid, 19. 6. 1929.

Ortegi y Gassetu »treba zahvaliti španjolski prijevod moja tri sveska *Logičkih istraživanja* koja mogu djelovati ogromno. I doista (već sam Ti pisao), rasprodano je ništa manje nego petsto četrdeset primjeraka (više nego u Nje-

[1] B 254.
[2] Predgovor drugom izdanju, B XVII; pismo J. Daubertu, 4. 3. 1911.
[3] Arhivska signatura K IX 5, str. XVII.
[4] Usp. Tekstualno-kritički dodatak, dolje str. 253, kao i gore str. XXXV.

mačkoj u oba prva desetljeća nakon objavljivanja 1900.).« – pismo G. Albrechtu, 26. 11. 1934.

1936.

Husserl se iznova zalaže za engleski prijevod »ipak još uvijek neizostavnih *Logičkih istraživanja*«.

»Upravo mi je pisao M. Farber ... Predložio sam mu da prevede ipak još uvijek neizostavna *Logička istraživanja* ...« – Pismo D. Cairnsu, 20. 8. 1936.[1]

O povijesti recenzija

U ovom pregledu recenzija i drugih literarnih osvrta u obzir se uzimaju samo oni prema kojima opet postoje stavovi s Husserlove strane. Radi se isključivo o prikazima koji su objavljeni o prvom izdanju, prije 1913. godine.

Prva Husserlova reakcija na literarni odjek Logičkih istraživanja nalazi se u jednom pismu njegovu prijatelju G. Albrechtu od 22. 8. 1901.

»Riehl se o II. dijelu očitovao na gotovo pretjeraniji način nego o prvom. Više važnosti polažem na Stumpfove, Diltheyeve i Lippsove izjave.«

»Mach se u 4. izdanju svoje mehanike iscrpno osvrnuo na moje prigovore (*Logička istraživanja I*) (na dvije i pol stranice) i uzeo me s punim respektom.«

»Kažem Ti još da recenzije I. dijela, koje su do sada objavljene, u potpunosti pokazuju da se moje djelo prihvaća kao važna pojava. Schuppe i Natorp već su u vlastitim raspravama raspravljali o njemu ...«[2]

C. Stumpf, kojemu su posvećena *Logička istraživanja* i koji se od njihova objavljivanja »neumorno«[3] zalagao za Husserlovo službeno napredovanje, u svom znanstveno-teorijskom spisu »O podjeli znanosti«[4] priznaje Husserlovo izdvajanje jedne vlastite, od

[1] Engleski je prijevod konačno objavljen 1970: *Logical Investigations*, translated by J. N. Findlay, 2 vol., London/New York.

[2] Usp. nastavak pisma gore str. XIII.

[3] Pismo G. Albrechtu, 22. 8. 1901.

[4] »Zur Einteilung der Wissenschaften«: *Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften vom Jahre 1906.*, Berlin 1907. U Husserlovu priručnom primjerku nalaze se mnoge odobravajuće rubne primjedbe i podcrtavanja.

psihologije različite znanosti koja je posvećena »studiju unutarnje strukture misaonih sadržaja kao takvih«, za koju on ipak bira naslov »eidologija« a ne kao Husserl »čista logika«. Istovremeno se upućujući na svoju raspravu »Psihologija i spoznajna teorija« iz 1891. ograđuje od s treće strane upućenog prigovora zbog psihologizma.[1] Kauzalnim zakonima nastanka i redoslijeda aktova suđenja S t u m p f suprotstavlja strukturne zakone koji su imanentni stanjima stvari.[2]

Od W. D i l t h e y a, koji je oko 1904/05. na Sveučilištu u Berlinu držao seminar o Husserlovim *Logičkim istraživanjima*,[3] ne postoji nikakav izravan stav prema problematici psihologizma I. sveska. Čini se da se D i l t h e y više zanimao za deskriptivno fundiranje spoznajne teorije koje je razvijeno u II. svesku.[4]

Th. L i p p s, koji je u *Prolegomenama* napadnut kao reprezentant psihologizma, osjećao se zbog Husserlove argumentacije potaknutim na reviziju svojega stajališta. Prvi popustljivi stav nalazi se u jednom članku iz 1903. godine.[5] Iz jednoga pisma od 8. 12. 1903., u kojem L i p p s šaljivo priča kako je svoje učenike nagovarao na polemički spis pod naslovom »Husserlov psihologizam«, u svakom slučaju proizlazi kako on nije razumio da nakon dokazivanja autonomije logike još uvijek ostaje legitiman »psi-

[1] Str. 33.

[2] Str. 28, 33, 61 i dalje.

[3] Usp. W. S c h a p p, »Erinnerungen an Husserl«: *Edmund Husserl 1859–1959: Phaenomenologica* 4, Den Haag 1959., str. 13, kao i pismo W. P i t k i n a Husserlu, 9. 4. 1905.

[4] Usp. »Studien zur Grundlegung der Geisteswissenschaften« (1905): *Gesammelte Schriften*, Bd. VII, Leipzig/Berlin 1927., str. 10, 14, 39 i dalje; zatim E. Husserl, *Phänomenologische Psychologie: Husserliana IX*, str. 5 i dalje.

[5] »Fortsetzung der 'Psychologischen Streitpunkte'«: *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, 31 (1903), str. 78. Usp. o tome pismo A. R i e h l a (8. 6. 1903.) Husserlu: »S koncesijom u Lippsovim psihološkim spornim točkama (jednog vrlo ozbiljnog istraživača) možete svakako biti zadovoljni ... Ako logika ne p o č i v a na psihologiji, tj. nije ovisna o tim njezinim metodama – onda je sasvim sporedno, kaže li se da ona p r i p a d a psihologiji ... Lipps se upravo nalazi na povratku – i sada to s njim želim raspraviti«. O naredno eksplicitnom Lippsovom stavu A. R i e h l piše 15. 5. 1904.: »Svakako ste čitali što Lipps piše o Vama: 'smatram Husserla vrlo oštrim i dubokim misliteljem', a u prethodnoj rečenici objašnjava da treba učiti od Vas«.

hološki« problem, naime transcendentalno-filozofijski problem, kako se objektivna idealnost logičkog može učiniti spoznajnim posjedom mislećeg.

Odnoseći se na Husserlov I. svezak *Logičkih istraživanja* u četvrtom izdanju svojega spisa o *Mehanici u njezinu razvoju*[1] E. Mach ustrajava na načelnom razlikovanju psihološkog i logičkog načina postavljanja pitanja prilikom istraživanja logičkih procesa. U svom pismu-odgovoru[2] Husserl još jednom poseže za ovim razlikovanjem koje je on sam u *Prolegomenama* iskazao specijalno u odnosu na ekonomiju mišljenja i povrh toga stavlja na znanje da se njegovo poglavlje o ekonomiji mišljenja »poglavito usmjeruje protiv Avenariusove škole i sasvim specijalno protiv Corneliusa«. Machovo ime on je samo pridodao zato što je pretpostavljao da bi njegovi spisi mogli dati zamaha redukciji navlastito spoznajnokritičkog osvjetljavanja na spoznajno-praktičnu problematiku.

W. Schuppe u svojemu članku »O psihologizmu i normativnom karakteru logike. Jedna dopuna Husserlovim 'Logičkim istraživanjima'«[3] manje daje recenziju *Prolegomena* a više prezentaciju svog vlastitog, neokantovskog stajališta polazeći od Husserlovih prikaza. On pritom po svoj prilici ne primjećuje da Husserl upravo odbacuje kod njega izneseno shvaćanje normativnog karaktera logike.

Od P. Natorpa potječe najiscrpnija i najbrižljivija recenzija.[4] Nakon višestranog sažimanja Husserlove argumentacije Natorp brani Kanta i »današnji kriticizam« od Husserlovih napada i izražava pretpostavku da će se Husserl prilikom nastavka logičkih istraživanja naposljetku osjećati prisiljenim na sličan put kojim je prošao Kant. U svojemu pismu od 7. 9. 1901. Husserl se zahvaljuje za »iscrpnu i prijateljsku recenziju«. Pritom se kratko očituje o

[1] *Die Mechanik in ihrer Entwicklung*, Leipzig 1901., str. 525 i dalje.

[2] 18. 6. 1901., tiskano u K. D. Heller, Ernst Mach, Wien 1964., str. 61–64.

[3] »Zum Psychologismus und zum Normcharakter der Logik. Eine Ergänzung zu Husserl's 'Logischen Untersuchungen'«: *Archiv für systematische Philosophie*, 7 (1901), str. 1.22.

[4] »Zur Frage der logischen Methode. Mit Beziehung auf Edm. Husserls 'Prolegomena zur reinen Logik'«: *Kantstudien*, 6 (1901), str. 270–283.

dva Natorpova prigovora. Jedan se odnosio na to da Husserl ne pita »o odnosu, o unutarnjoj, spoznaji primjerenoj i dakle logičkoj povezanosti« objektivnog i subjektivnog, odnosno idealnog i realnog, nego ostaje pri »njihovom grubom i čistom razlučivanju«, tako da iza toga ostaje »upravo logička nelagoda«.[1] Drugi se prigovor ticao Husserlove napomene da »dobar dio neokantovaca spada u sferu psihologističke spoznajne teorije« i na činjenicu da on pritom navodi samo Langea.[2] Novije nadovezivanje na Natorpovu recenziju nalazi se zatim 1913. u skicama za Predgovor, odnosno Pogovor *Logičkim istraživanjima*.[3]

»'Logička nelagoda' mogla bi se još češće javiti u II. svesku i ona će to sigurno i učiniti. U napredovanju, potrebna su upravo uvijek nova osvjetljavanja dok na svim stranama nije postignuta apsolutna oštrina i jasnost i dok sve nije jedinstveno usklađeno. U više njih i mnogo njih, u radu koji polazi i koji buši s različitih <strana?> ta će 'nelagodna' jednostranost naći svoju prirodnu dopunu. – ...

Nisu li Laßwitz, Krause, Schneider, Windelband, svakako između ostalih i Liebmann 'neokantovci'? A ipak svi skupa psihologisti i relativisti.« – Husserlovo pismo P. Natorpu 7. 9. 1901.

Husserlov odgovor na polemiku u *Sporu psihologista i formalista u modernoj logici* M. Palágyja[4] sastoji se prije svega u ispravkama Palágyjevih pogrešnih interpretacija. Novo je jedino konkretiziranje njegova odnosa prema Bolzanu i Lotzeu.[5] Prerada Lotzeove interpretacije Platonova nauka o idejama tek je otvorila Husserlu razumijevanje »Bolzanovih kocepcija koje su prije svega nerazumljive u svojoj fenomenologijskoj naivnosti«. Pod »Fenomenologijskom naivnošću« Husserl podrazumijeva nedostajanje jedne fundirane teorije odnosa između idealitetâ i njima korespondirajuće svijesti.

---

[1] Ibid., str. 282.

[2] Ibid., str. 280; usp. A/B 93 (Nap. **).

[3] »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen'«, str. 111 i dalje. 214.

[4] *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik*, Leipzig 1902. – Husserlov odgovor u: *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, 31 (1903), str. 287–294.

[5] Ibid., str. 290.

Ovo distanciranje od Bolzana Husserl iscrpnije prihvaća u svojim skicama za Predgovor, odnosno Pogovor drugom izdanju i proteže ga i na Lotzea. Ukoliko Bolzano i Lotze zahvaćaju problem spoznajno-teorijskog fundiranja logike, oni ga obojica shvaćaju na proturječan način psihologistički, Bolzano empiristički a Lotze antropologistički.[1] Planirani Predgovor, odnosno Pogovor, treba se obračunati s »tipičnim krivim razumijevanjima«, na koja su naišla *Logička istraživanja*,[2] tj. s prigovorima »ponovnog pada u psihologizam«[3] i platonizma[4] kao i s nesporazumima u odnosu na povijest nastanka i historijskog redoslijeda *Logičkih istraživanja*.[5]

Husserl pritom navodi više recenzija.[6] On ipak imenom spominje samo već naznačenu Natorpovu i »veliku i doista blistavu raspravu W. Wundta« »Psychologismus und Logizismus«. Wundt u bitnome priznaje kritiku psihologizma u *Prolegome-*

---

[1] »Entwurf einer 'Vorredee' zu den 'Logischen Untersuchungen'«, str. 323 i dalje.

[2] Predgovor drugom izdanju, B XVI i naredne.

[3] »Eintwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen'«, str. 115, 329 i dalje.

[4] Ibid., str. 118 i naredne.

[5] Ibid., str. 124 i naredne, 323 i naredne.

[6] L. Busse u: *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, 33 (1903), str. 153–157 (»jedina potpuna [oba sveska obuhvaćajuća]« recenzija); A. Ki. u: *Literarisches Centralblatt für Deutschland*, 52 (1901), str. 964–965; P. Natorp, ibid.; G.-H. Luquet u: *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, 51 (1901), str. 414–418; W. Wundt, »Psychologismus und Logizismus«: *Kleine Schriften*, Bd. I, Leipzig 1910., str. 511–634. Pored ovih prikaza i nekih manjih naznaka u Husserlovoj zaostavštini nalazi se i stav M. Heideggera: »Neuere Forschungen über Logik«: *Literarische Rundschau für das katholische Deutschland*, 38 (1912), str. 468–472. Heidegger problematiku psihologizma situira unutar kantovske filozofije i smatra to pitanje »danas riješenim u korist transcendentalno-logičkog shvaćanja koje su od sedamdesetih godina zastupali Hermann Cohen i njegova škola kao u osnovi i Windelband i Rickert«. U odnosu na Husserla on preuzima Natorpov sud (*Kant und die Marburger Schule*, Berlin 1912., str. 6) »da im (Marburžanima) ipak uopće nije ostalo mnogo učiti od Husserlovih lijepih izvoda (...) koje su mogli samo s radošću pozdraviti«. Značenje »Husserlovih duboko bušećih i krajnje sretno formuliranih istraživanja« on ipak vidi u tome što su ona »doista prekinula psihološki tijek i pokrenula naznačeno principijelno objašnjenje« (str. 467). Svoj stav Heidegger gotovo istim riječima ponavlja u svojoj disertaciji: *Die Lehre vom Urteil im Psychologismus*, Leipzig 1914., str. 1 i dalje.

nama. Ono protiv čega se on okreće jest »logicistička« koncepcija psihologije, tj. protiv psihologije konstruirane u logičkim kategorijama koju vjeruje da je našao u II. dijelu *Logičkih istraživanja*.[1] Za problematiku *Prolegomena* pritom je zanimljiv prigovor koji Husserl citira u *Idejama I*,[2] prema kojem se Husserlovo utemeljenje logike iscrpljuje u tautologijama. Wundt ovdje dotiče »logički« argument psihologista, u koji sam Husserl ne ulazi u *Prolegomenama*, a koji ipak navodi Natorp, opasnost jednog obrazloženja *idem per idem*.[3] Ovaj prigovor obrazloženja *idem per idem* kod Husserla stoji nasuprot prigovoru *hýsteron proteron*-argumentacijama u psihologističkoj literaturi.[4]

U toj svezi treba još spomenuti i Husserlovu korespondenciju s F. Brentanom prije svega između 1904. i 1906. godine.[5] Husserl u njoj nastoji, na upit svojega učitelja, objasniti daljnji razvoj svojih ideja. Za raspravu stoje uglavnom razdvajanje logike na nauk o umijeću i čistu teoriju, odnos psihologije prema logici, »realiziranje« logičkih istina i njihovo empirističko relativiranje. Husserl tvrdi da *Prolegomene* nisu usmjerene protiv Brentana koji zapravo unatoč svojoj tezi o psihološkom fundiranju logike nikada nije antropologijski relativirao njezine zakone.

»Uostalom, moje *Prolegomene* ne okreću se protiv Vas i Vaših učenika. *Au fond* vjerujem da među nama u tim općim pitanjima ne postoje nikakve tako velike razlike i važnim smatram samo naglašavanje pojedinih razdvajanja za koje Vi vjerujete da su suvišna ...« – 27. 3. 1905.[6]

[1] Usp. »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen'«, str. 331 i dalje.

[2] Str. 301 (*Husserliana* III).

[3] »Über objektive und subjektive Begründung der Erkenntnis«, str. 261: »Lako se može činiti kao da se objašnjava idem per idem, ukoliko se predmetnost spoznaje utemeljuje putem jednoga odnosa koji već izvorno leži u sadržaju spoznaje; čini se da je daleko temeljitije objašnjenje ono koje naprotiv rekurira na subjekt, ...«

[4] A/B 206 i naredne, usp. također A/B 88 i naredne.

[5] Dva Brentanova pisma iz korespondencije od 9. 1. i 30. 4. 1905. objavljena su u F. Brentano, *Wahrheit und Evidenz*, hrsg. von O. Kraus, Leipzig 1930., str. 153–161.

[6] Usp. nasuprot tome gore, str. XXVI, citirano pismo P. Natorpu, 21. 1. 1897.

U djelimično novom izdanju *Psihologije s empirijskoga stajališta* 1911. Brentano se u jednom dodatku ograđuje od prigovora psihologizma koji mu je upućen od strane izvjesnih učenika.[1] U jednom pismu od 17. 11. 1911. on piše Husserlu da pritom nije mislio na njega. Husserl se k tomu osjećao pogođenim Brentanovom polemikom isto kao što se i Brentano morao svojedobno osjećati pogođenim Husserlovim distanciranjem »od ljudi i djelâ kojima moje znanstveno obrazovanje najviše duguje«.[2]

O Husserlovu daljnjem razvijanju tematike Prolegomena

Prva faza nove interpretacije odnosa psihologije i logike započinje odmah nakon objavljivanja *Logičkih istraživanja*. Ona svoj prvi talog dobiva u »Izvješću o njemačkim spisima o logici iz 1895–99. godine« (1903). Kasnije ona dolazi do riječi u programatskom eseju »Filozofija kao stroga znanost« (1911). Svoj definitivni oblik ona dobiva u *Idejama I* (1913).

U Samonajavi I. sveska[3] i u Uvodu za II. svezak[4] Husserl nadovezujući se na razlikovanje izneseno kod Brentana suprotstavlja genetičku i deskriptivnu psihologiju. Genetička psihologija objašnjava psihičke procese kauzalno putem njihove redukcije na druge, naposljetku fiziološke procese.[5] Njezina je metoda indukcija. U *Prolegomenama* se u odnosu na psihološko fundiranje logike isključivo raspravlja o toj vrsti psihologije. Deskriptivna psihologija smjera naprotiv na osvjetljavanje »danostî unutarnjeg iskustva« prema njima imanentnim odnosima. Njezina je metoda intuicija.

[1] Von der *Klassifikation der phychischen Phänomene*, Leipzig 1911., str. 165–167; usp. *Psychologie vom empirischen Standpunkt*, Bd. II, Leipzig 1925., str. 179–182.

[2] Predgovor prvom idanju, A/B VII i dalje.

[3] Str. 512 (ovdje str. 251).

[4] A 8, 18, 21.

[5] U svojim genetičkim analizama prije Logičkih istraživanja sâm se Husserl ograničava isključivo na interpsihičku genezu. Pojmovi genetičko i deskriptivno trebaju se objasniti u suprotnosti pojmovima genetičko i statično i deskriptivno nisu potpuno korespondirajući pojmovi te se stoga ne isključuju na čitavoj liniji.

Već 1903. Husserl se distancira od označavanja svojih fenomenologijskih analiza spoznajnih doživljaja kao deskriptivne psihologije. Razlog za to jest taj što tradicionalna deskriptivna psihologija shvaća u njoj istražene doživljaje i klase doživljaja kao doživljaje i klase doživljaja empirijskih osoba, tj. kao objektivno-vremenski odredive prirodne činjenice, dok Husserlove čisto fenomenologijske analize suspendiraju svaku hipotezu o psihofizičkoj i fizičkoj ovisnosti psihičkih doživljaja skupa s egzistencijalnim stavkom fizičke naravi.[1]

Naglasak se sada s genetičkoga aspekta induktivno objašnjavajuće psihologije pomiče na općenitiji empirijski aspekt[2] i s njezinog tematiziranja kao »znanosti o činjenicama, o *matters of fact*«, koje preovladava u *Prolegomenama*, i kada se govori o psihologiji kao prirodnoj znanosti, na njezino tematiziranje kao »znanosti o realnostima«.[3] To se proširivanje kritike najizričitije pojavljuje u »Filozofiji kao strogoj znanosti«.[4] Pored prigovora psihologizma stupa prigovor naturalizma, pored prigovora relativiranja prigovor naturaliziranja ideja. Naturalizam shvaća specifične odredbe psihičkih doživljaja u analogiji svojstvima stvarî kao »realna svojstva« koja su u svojim promjenama kauzalno determinirana utjecajem tjelesnoga svijeta s kojim ona, psihofizički povezana, čine realno-kauzalno povezanu prirodu. Dvostrukoj odredbi empirijske psihologije

---

[1] »Bericht über deutsche Schriften zur Logik in den Jahren 1895–99. Erster Artikel«: *Archiv für systematische Philosophie*, 9 (1903), str. 114; »Dritter Artikel«, str. 397 i dalje. Usp. o tome pismo E. W. Hockingu, 35. 1. 1903.: »Osporavam li kao 'psihologizam' utemeljenje čiste logike (= mathesis universalis) i kritike spoznaje putem 'psihologije', tada je pod 'psihologijom' razumljena genetička psihologija, psihologija kao prirodna znanost. Želi li se šire shvatiti pojam psihologije, toliko široko da se smije govoriti o fundiranju kritike spoznaje putem psihologije, tada bi se cjelokupna sfera apriornih zakona morala uzeti kao apriorna psihologija i ta apriorna psihologija ne bi više bila humana i animalna, upravo empirijska psihologija; ona bi sadržavala zakone koji važe za humanu svijest zato što oni (upravo kao apriori) važe za svaku svijest uopće.«

[2] Usp. Uvod za II. svezak, A 8: »jedno … deskriptivno (ne recimo neko ⌜genetičko-⌝psihološko) razumijevanje«; B 6: »jedno deskriptivno (ne recimo neko ⌜empirijsko-⌝psihološko) razumijevanje«.

[3] Usp. Ideen I, str. 3 (Husserliana III).

[4] »Philosophie als strenge Wissenschaft«, str. 294 i naredna.

kao činjenične i realne znanosti *Ideje I*[1] suprotstavljaju fenomenologiju kao eidetsku znanost ili kao znanost o bîti i kao transcendentalnu ili idealnu znanost. Obrada *Prolegomena* za drugo izdanje, kao što je već rečeno, gotovo se isključivo ograničava na jasnije ispostavljanje eidetskog karaktera čiste logike nasuprot njezinoj redukciji na činjeničnu znanost.

Sa stajališta transcendentalne fenomenologije problem logičkoga psihologizma u svakom se slučaju razmatra već u ovoj prvoj fazi;[2] široko razvijen on ipak postaje tek dvadesetih godina, u jednom kratkom uvodu u predavanja o *Fenomenologijskoj psihologiji* (1925)[3] i iscrpno u *Formalnoj i transcendentalnoj logici* (1929) koja glavnu temu *Prolegomena,* ne nadovezujući se na njihove »prikaze koji u pojedinim točkama potrebuju poboljšanja«,[4] preko mnogih paragrafa[5] podvrgava iscrpnoj reviziji. Sam Husserl prosuđuje tu reviziju kao »izvanredno proširivanje i istodobno radikaliziranje opovrgavanja logičkog psihologizma«.[6]

U *Formalnoj i transcendentalnoj logici* se dvostranost logike kao čiste, teorijske i kao normativno-praktične discipline, koja čini polazište i nit vodilju za obradu problema psihologizma u *Prolegomenama*, kratko dokrajčuje kao »dvospolnost historijske logike«. Ona ne pruža »nikakve bitno nove sadržaje, već samo samorazumljive subjektivne inačice«.[7] U ovom kasnom djelu poljem vlada filozofijski jedino značajnom smatrana dvostranost logike kao formalne i transcendentalne znanosti.

Formalna logika ograničuje područuje značenjskih jedinstava koja u svom smisaonom sadržaju jednako malo sadrže neki odnos

---

[1] Str. 3 i dalje, usp. o tome str. 116 i naredna.

[2] Usp. »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen«, str. 115 i naredna.

[3] *Husserliana* IX, str. 20 i dalje. Usp također Dodatke u istom svesku, str. 364 i dalje iz predavanja zimskoga semestra 1926/27.

[4] *Formale und transzendentale Logik*, Halle/Saale 1929., str. 136 (*Husserliana* XVII).

[5] Posebice §§ 8–11, 56 i naredna, 62–69, 99 i naredna.

[6] Ibid., str. 151.

[7] Ibid., str. 39 i naredna, usp. str. 27 i naredna.

prema subjektivnim doživljajima koji ih vezuju za realne subjekte kao što i njihove idealne zakonitosti iskazuju nešto o realnim činjeničnostima. Ako također ne impliciraju nikakve »faktične činjenice«, ona se s druge strane ipak odnose na »moguće činjenice«. Logika stavova zahtijeva važenje za sve zamislive pojedinačne slučajeve stavova. Na analogan način se idealni predmeti odnose na moguće subjekte i to na subjekte s određenom apriornom strukturom. Jednako kao što iskustvo neke stvari kao nekog materijalnog, višestranog predmeta ukazuje na subjekt sa sasvim određenom strukturom, naime na subjekt s kinestetički motiviranom osjetilnom zamjedbom koja se prema jednom određenom stilu može prevesti u sjećanje i druga posadašnjivanja, upravo tako i apriori čiste logike ukazuje na korelativni apriori psihičke vrste. Transcendentalna se logika bavi doživljajima svijesti koji su bitno zahtijevani od logičkih predmetnosti i u kojima se te predmetnosti subjektivno oblikuju i dolaze do evidentne danosti. Ovo subjektivno fundiranje logike treba strogo razdvojiti od objektivnog utemeljenja u smislu njezinih kategorija.[1]

U *Formalnoj i transcendentalnoj logici* problem, odnosno prigovor psihologizma, doživljava s jedne strane uopćavanje, naime od psihologiziranja irealnih značenjskih tvorevina logike, tj. redukcije idealnih predmeta svjesnih doživljaja na te doživljaje same,[2] prema redukciji svih intencionalnih predmetnosti, fizičkih stvari ništa manje nego ideja, na njima korelativne imanentne psihičke date. Ova se redukcija karakterizira kao pozitivistička ili humeovska varijanta psihologizma.[3] S druge strane, to se razjašnjava time što se brkanje transcendentalne i realne, psihološki i psihofizički apercipirane subjektivnosti izrađuje u ja-orijentiranoj filozofiji novoga vijeka. Osvjetljavanje konstitucije logičkih predmeta kao idealnostî koje u svijesti dolaze do evidentne samodanosti kao i dokazivanje objektivno-svjetovnih prirodnih objekata nalaze svoj bespretpostavni fundament ne u psihološki i psihofizički apercipiranom subjektu koji s

[1] *Phänomenologische Psychologie*, str. 22 i dalje, 37 i dalje; *Formale und transzendentale Logik*, str. 154 i dalje, 162, 217 i dalje itd.

[2] Usp. drugu predrasudu: *Prolegomene*, A/B 167 i dalje.

[3] *Formale und transzendentale Logik*, str. 148 i dalje, 151 i dalje.

prirodom koju treba dokazati stoji u realno-kauzalnoj vezi, već jedino u transcendentalnom subjektu, od kojega polazi svaka konstitucija i apercepcija. Brkanje obje danosti subjekta karakteristično je za spoznajno-teorijsku ili kartezijansku varijantu psihologizma.[1]

U tim sklopovima, sklopovima otkrivanja bitnoga odnosa između po sebi važeće objektivnosti i specifično korespondirajuće subjektivnosti i uopćavanja i produbljivanja prigovora psihologizma i tradicionalna transcendentalna filozofija, koja se u *Prolegomenama* također uključuje u kritiku psihologizma – »transcendentalna psihologija je upravo t a k o đ e r psihologija«[2] –, doživljava diferenciranu prosudbu. Kod kantovske kritike spoznaje se opet kao u *Prolegomenama* pozdravlja odbacivanje empirijsko-psihološkog utemeljenja i sada se ipak gubi oblikovanje jedne apriorne psihologije koja bi joj mogla služiti kao fundament[3] kao i uključivanje formalne logike, čije se važenje pretpostavlja naivno – »u transcendentalnoj naivnosti«, u transcendentalnom načinu postavljanja pitanja koji je razvijen u pogledu na prirodu i prirodnu znanost.[4]

Husserl se izričito drži toga da se s vraćanjem na transcendentalno konstituirajuću svijest »ništa ne mijenja ... na idealnoj objektivnosti logičkih tvorevina kao ni na realnom svijetu«.[5]

Postojanje »istina po sebi« i na svoj način također egzistencija svijeta jesu »neupitne samorazumljivosti« koje zasigurno imaju »rang evidencija«.[6] Ali to su ipak »naivne evidencije« koje se bez ograničenja tvrde samo sve dotle dok se pravi pogled ne zadrži na odgovarajućim predmetnostima. U transcendentalnom stavu provedena tematska refleksija na te evidencije i njihova apriorna struktura iznosi ubrzo na vidjelo »neugodnu a ipak neizbježnu relativnost«.[7] Evidencija logičkih tvorevina nije ništa manja od evidencije

---

[1] Ibid., str. 136, 199 i dalje, 222 i dalje.

[2] *Prolegomene*, A/B 93, usp. A/B 123.

[3] *Phänomenologische Psychologie*, str. 41; *Formale und transzendentale Logik*, str. 226.

[4] *Formale und transzendentale Logik*, str. 228 i dalje.

[5] Ibid., str. 233.

[6] Ibid., str. 176, usp. str. 222.

[7] Ibid., str. 157, 230, 239.

realnoga svijeta a evidencija imanentnih psihičkih doživljaja je presumptivna.[1] Logički su zakoni puni idealiziranjâ, tako u rekursu na iterativnu beskonačnost onog »I tako dalje« s njezinim korelatom »može se uvijek iznova«. – »To je očigledno idealiziranje, budući da *de facto* nitko ne može uvijek iznova«[2] – i u zahtjevima da sve objektivno važi »jednom za svagda« i »za svakoga«.[3]

Ali ove »iz prirodne evidencije potječuće ‘predrasude’« ne smiju se brkati s »predrasudama u uobičajenom lošem smislu« koje nisu nošene nikakvom vremenski i intersubjektivno uvijek iznova potvrđujućom evidencijom.[4] One predstavljaju ne samo indeks ili nit vodilju[5] za transcendentalno ispitivanje svjesnih doživljaja koji ih konstituiraju. One već prije svakog transcendentalnog stava označavaju »pravilnu strukturu«[6] za odvijanje baš tih svjesnih doživljaja. One fungiraju kao »regulativne ideje«[7] i kao takve su uvjet mogućnosti spoznaje uopće.

Pored odnosa psihologije i logike i one u završnom poglavlju *Prolegomena* iznesene ideje o čistoj logici i njezinim zadaćama, skupa s paralelnim prikazima III. i IV. istraživanja II. sveska, u kasnijim spisima, najiscrpnije opet u *Formalnoj i transcendentalnoj logici*, doživljavaju »razjašnjenje« koje ujedno treba biti »dopuna i kritičko ograničavanje«.[8] Pritom su naročito pogođeni ono u *Prolegomenama* kao prva zadaća navedeno fiksiranje čistih kategorija značenja i čisto predmetnih kategorija (§ 67)[9] i kao treća zadaća spomenuto oblikovanje sistematskog nauka o teoriji i mnogostrukosti (§§ 69 i dalje).[10] Izradbu čisto predmetnih ili, kako se sada

[1] Ibid., str. 222, 249 i dalje.
[2] Ibid., str. 167.
[3] Ibid., str. 172 i dalje.
[4] Ibid., str. 244.
[5] *Phänomenologische Psychologie*, str. 47; *Cartesianische Meditationen*: Husserliana I, str. 87, i dr.
[6] *Cartesianische Meditationen*, str. 90.
[7] *Formale und transzendentale Logik*, str. 245, 257, usp. str. 221.
[8] Ibid., str. 91.
[9] Usp. povratne upute u *Ideen I*, str. 23, 40; *Phänomenologische Psychologie*, str. 41; *Formale und transzendentale Logik*, str. 73 i dalje.
[10] Usp. povratne upute u Idejama I, str. 17, 136; *Formale und transzendentale Logik*, str. 78 i dalje, 88 i dalje.

također kaže, formalno-ontologijskih kategorija Husserl počevši od *Ideja I* objašnjava kao ponovno prihvaćanje »stare, u kantovstvu i empirizmu toliko zabranjivane ideje apriorne ontologije«[1] u jednom novom, nemetafizičkom obliku. Daljnji razvoj nauka o teoriji odnosi se prije svega na integraciju onog u *Formalnoj i transcendentalnoj logici* razvijenog troslojevanja logike kao nauka o formi sudova, kao nauka o konzekvencijama i kao nauka o istini, tj. na integraciju stvarnoga apriorija koji nadmašuje čisto deduktivne teorije u *mathesis universalis* i na dopunjavanje analitičko-formalne ontologije materijalnom ontologijom.[2]

Glavni tekst ovoga sveska bio je već u tisku kada je 3. ožujka 1974. direktor Husserlova arhiva i izdavač sabranih djela *Husserliana*, profesor Herman Leo Van Breda, iznenada i prerano umro. Još kratko prije njegove smrti imao sam priliku ponuditi mu za raspravu i provjeru ovaj Uvod nakon što me je već ranije prilikom prosudbe i oblikovanja teksta višestruko savjetovao i potpomagao svojim bogatim historijskim i izdavačkim iskustvima i znanjima. Također trebam zahvaliti profesoru J. Patočki za prijevod »Predgovora redaktora ruskom izdanju« iz 1909. godine, gospodinu G. Maschkeu za različite predradnje za novo izdanje *Prolegomena*, gospođi dr. U. Panzer iz Husserlova arhiva u Kölnu koja se pobrinula za izdanje II. sveska, za suradnju prilikom rješavanja zajedničkih tekstualno-kritičkih problema, dr. U. Bredehornu iz sveučilišnog arhiva u Marburgu za prepuštanje Husserlovih pisama Natorpu koja još nisu bila poznata Husserlovu arhivu, dr. E. Avé-Lallemantu, dr. H. Holzheyu i profesoru K. Schuhmannu za vrijedne prijedloge dopuna ranijih rukopisnih verzija ovoga Uvoda, gospodinu E. Baruffolu i gospodinu R. Parpanu za korekturu tiskarskih proba i naposljetku svim suradnicima Husserlova arhiva u Leuvenu za prijateljsku radnu sredinu.

Elmar Holenstein

[1] *Formale und transzendentale Logik*, str. 75.
[2] Usp. ibid. str. 89 i dalje, 134.

LOGIČKA ISTRAŽIVANJA

PRVI SVEZAK

POSVEĆENO

CARLU STUMPFU [A III]
[B III]

S POŠTOVANJEM I PRIJATELJSKI

PREDGOVOR [A V] [B V]

Logička istraživanja, čije objavljivanje započinjem s ovim *Prolegomenama*, nikla su iz neizbježnih problema koji su uvijek iznova ometali napredovanje mojih dugogodišnjih nastojanja oko filozofijskog razjašnjavanja čiste matematike i koja su naposljetku prekinuta. Pored pitanjâ o porijeklu temeljnih matematskih pojmova i temeljnih uvida ta su se nastojanja osobito ticala i teških pitanja matematske teorije i metode. Ono što bi se prema prikazima tradicionalne ili bilo kako reformirane logike moralo činiti lako razumljivim i preglednim, naime racionalna bit deduktivne znanosti s njezinim formalnim jedinstvom i simboličkom metodikom, prikazivalo mi se tamnim i problematičnim prilikom izučavanja tih zbilja danih deduktivnih znanosti. Sto sam prodirao analitički dublje, to više mi je dolazilo do svijesti da logika našega vremena nije dorasla aktualnoj znanosti, a ipak je pozvana da je objasni.

Posebne teškoće stvaralo mi je logičko pretresanje formalne aritmetike i nauka o mnogostrukosti, te discipline i metode koja seže preko svih posebnosti specijalnih formi brojeva i protežnosti. Ono me je natjeralo na razmatranja vrlo općenite vrste koja su se uzdigla iznad uže matematske sfere i težila jednoj sveopćoj teoriji formalnih deduktivnih sistema. || Od niza problema, koji su mi se pritom nametali, neka ovdje bude spomenut samo jedan određeni. [A VI] [B VI]

Očita mogućnost uopćavanjâ, odnosno mogućnost promjena formalne aritmetike, čime se ona bez bitne izmjene svog teorijskog karaktera i svoje računske metodike može izvesti iznad svog kvantitativnog područja, morala je probuditi uvid da ono kvantitativno uopće ne pripada najopćenitijoj bîti onog matematskog ili »formalnog« i kalkulacijskoj metodi koja se temelji u njemu. Kada sam potom u »matematizirajućoj logici« upoznao jednu, doista kvantite-

SARAJEVO BIBLIOTEKA FILO...TET

lišenu matematiku i to kao neprikosnovenu disciplinu matematske forme i metode koja je obrađivala dijelom stare silogizme, dijelom nove, predaji strane forme zaključaka, oblikovali su mi se važni problemi o općoj bîti onog matematskog uopće, o prirodnim vezama ili možebitnim granicama između sistemâ kvantitativne i nekvantitativne matematike, te specijalno npr. problem o odnosu između onog formalnog u aritmetici i formalnog u logici. Otuda sam naravno morao napredovati dalje k fundamentalnijim pitanjima o bîti f o r m e spoznaje za razliku od m a t e r i j e spoznaje i o smislu razlike između formalnih (čistih) i materijalnih odredbi, istina, zakonâ.

Ali još u jednom sasvim drugom pravcu našao sam se upletenim u probleme opće logike i spoznajne teorije. Pošao sam od vladajućega uvjerenja da je psihologija ta od koje bi se logika deduktivnih znanosti, kao i logika uopće, morala nadati svom filozofijskom osvjetljavanju. U skladu s tim psihološka istraživanja zauzimaju u prvom (i jedino objavljenom) svesku moje *Filozofije aritmetike* vrlo širok prostor. To mi psihološko fundiranje nikada nije moglo [A
biti sasvim dovoljno || u izvjesnim svezama. Gdje se radilo o pitanju [B VII]
o porijeklu matematskih predodžbi ili o doista psihološki određenom oblikovanju praktičnih metoda postignuće psihološke analize činilo mi se jasnim i poučnim. Ali jednako kao što se izvršio prijelaz s psiholoških sklopova mišljenja na logičko jedinstvo misaonog sadržaja (jedinstva teorije) nije se mogao uspostaviti nikakav pravilan kontinuitet i jasnoća. Stoga me je utoliko više uznemirivala i principijelna sumnja, kako se objektivnost matematike i cjelokupne znanosti uopće podnosi s psihološkim utemeljenjem. Budući da se na taj način pokolebala moja cjelokupna, uvjerenjima vladajuće logike nošena metoda – da se dana znanost logički razjasni psihološkom analizom –, sve sam se više osjećao prisiljen na opće kritičke refleksije o bîti logike i osobito o odnosu između subjektivnosti spoznavanja i objektivnosti sadržaja spoznaje. Ostavljen od logike na cjedilu posvuda gdje sam se od nje nadao razjašnjenjima u odnosu na određena pitanja koja sam joj postavljao, bio sam naposljetku prisiljen sasvim povući moja filozofijsko-matematska istraživanja sve dok mi nije pošlo za rukom da prodrem do sigurne jasnoće u temeljnim pitanjima spoznajne teorije i u kritičkom razumijevanju logike kao znanosti.

Kada sada objavljujem ove, u višegodišnjem radu ponikle pokušaje za novo utemeljenje čiste logike i spoznajne teorije, tada to činim u uvjerenju da samostalnost s kojom svoje putove odvajam od onih putova vladajućeg logičkog pravca, s obzirom na ozbiljne stvarne motive koji su me vodili, neće doživjeti krivo razumijevanje. Tijek je mojega razvoja sa sobom donio to da sam se u temeljnim logičkim uvjerenjima vrlo udaljio od | ljudi i [A VIII]
djelâ kojima najviše zahvaljujem svoje znanstveno obrazovanje | i [B VIII]
da sam se s druge strane približio nizu istraživača čije spise ranije nisam znao cijeniti po njihovoj vrijednosti i koje sam stoga za vrijeme mojega rada premalo koristio. Nažalost, morao sam zanemariti naknadno uklapanje obuhvatnih literarnih i kritičkih uputa na srodna istraživanja. Što se pak tiče iskrene kritike koju sam izvršio prema psihologističkoj logici i spoznajnoj teoriji, htio bih podsjetiti na Goetheovu riječ: »Ni prema čemu se nije strože nego prema ✧ netom izloženoj zabludi«.

Halle, a. ⌜d.⌝[1] S., 21. svibnja 1900.[2]

[1] Dodatak iz B.

[2] U A slijedi: ⌜Prof. dr. E. G. Husserl⌝.

PREDGOVOR DRUGOM IZDANJU

Ne malu mi je brigu prouzročilo pitanje, u kojoj formi trebam u novom izdanju pružiti ovo sada već niz godina rasprodano djelo. *Logička istraživanja* bila su za mene djelo proboja i time ne kraj, već početak. Nakon dovršetka tiska opet sam odmah nastavio studije. Pokušao sam dati sebi potpunije izvješće o smislu, metodi, i filozofijskom dometu fenomenologije, svestrano dalje slijediti razapete problematske linije, te ujedno istražiti i zahvatiti paralelne probleme u svim ontičkim i fenomenologijskim područjima. S proširivanjem horizonta zauzetoga u istraživanju, s dubljom spoznajom intencionalnih »modifikacija« koje se tako zbunjujuće odnose jedna na drugu, s dubljom spoznajom struktura svijesti koje se višestruko prožimlju, na shvatljiv način pomaknulo se mnogo toga od shvaćanja stečenih prvim prodiranjem u to novo područje. Razjašnjena je preostala nerazgovijetnost, razmršene su višeznačnosti; | izolirane [B IX]
primjedbe kojima se izvorno nije mogla dati nikakva posebna važnost, dobile su s prijelazom u velike sklopove utemeljujuće značenje – ukratko, u prvobitnoj sferi istraživanja posvuda su se izvršile ne samo dopune, nego i prevrednovanja, a sa stajališta istodobno proširene i produbljene spoznaje sada mi se poredak prikazâ nije više činio potpuno primjerenim. U kojem smislu i u kojoj mjeri su izvršeni ti napretci i proširen krug istraživanja, pokazuje tek nedavno objavljena prva knjiga mojih *Ideja za jednu čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju* <*Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*>, koja je tiskana u prvom svesku *Godišnjaka za filozofiju i fenomenologijsko istraživanje* <*Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, 1913.>, i što će još bolje pokazati ✧
skoro objavljivanje obje predstojeće knjige.

Prvobitno sam gajio nadu da bi mi bilo moguće nakon iznalaženja i pretresanja radikalne problematike čiste fenomenologije i fenomenologijske filozofije dati niz sistematskih prikaza koji bi učinili suvišnim novo tiskanje staroga djela: ukoliko bi u njima do su-važenja došao nipošto odbačeni sadržaj, očišćen i razdijeljen primjereno stvari. U izvedbi se javila ozbiljna sumnja. Pored opsega i teškoće ovih istraživanja koja su *in concreto* već provedena, ali se tek sada trebaju literarno pojednostaviti, najčešće iznova prikazati i jednako tako svakako poboljšati u teškim točkama, realiziranje te namjere zahtijevalo bi još mnogo godina. Tako sam se odlučio najprije *skicirati Ideje*. One su trebale dati opću, a ipak sadržajnu (te stoga sasvim na zbiljski izvedenom radu počivajuću) predodžbu o novoj fenomenologiji: o njezinoj metodi, njezinoj sistematskoj problematici, njezinoj funkciji za omogućavanje jedne strogo znanstvene filozofije kao i o racionalnom teoretiziranju empirijske psihologije. Ali naknadno su se *Logička* | *istraživanja* trebala potom pojaviti u novom izdanju i to u poboljšanom obliku koji bi, po mogućnosti prilagođen stajalištu *Idejâ*, mogao pripomoći tomu da se čitatelja uvede u način zbiljskog fenomenologijskog i spoznajno-teorijskog rada. Jer, ako oni koji se zanimaju za fenomenologiju doživljavaju ova istraživanja kao korisna, onda to leži u tome što ona ne nude puki program (i to čak jedan od onih visoko leteće vrste, čija je filozofija prekomjerno zaokupljena), nego pokušaje zbilja izvodećega fundamentalnog rada na neposredno sagledanim i zahvaćenim stvarima; i što se ona ni tu gdje postupaju kritički ne gube u razmatranjima stajališta, nego naprotiv zadnju riječ daju samim stvarima i radu. U učinku su se *Ideje* trebale oslanjati na učinak *Logičkih istraživanja*: ako se čitanje u *Logičkim istraživanjima* bavilo u eksplicitnom istraživanju jednom skupinom fundamentalnih pitanja, onda su mu *Ideje* sa svojim načinom osvjetljavanja metode iz zadnjih izvora mogle predznačiti glavne strukture čiste svijesti i u tomu sistematski pokazati radne probleme te biti od koristi za daljnje i samostalno napredovanje. [B X]

Izvođenje prvoga dijela mojega plana bilo je relativno vrlo lako, pa iako me je neočekivani opseg u jednom potezu skiciranih obiju prvih knjiga *Idejâ* (koje su za moju svrhu bitno došle u razmatranje)

za vrijeme tiskanja prisilio na podjelu publikacije, naposljetku je i I. knjiga mogla jedino privremeno zadovoljiti. Mnogo je veća bila teškoća ispunjenja moje druge namjere. Poznavatelj bez daljnjega vidi nemogućnost da se staro djelo u cijelosti podigne na razinu *Idejâ*. Značilo bi to potpuno novo pisanje djela – pomicanje *ad kalendas graecas*. Ali, nasuprot tomu, s obzirom na one ciljeve koji opravdavaju novo izdanje činilo mi se više lagodnim nego izvjesnim sasvim se odreći prerade i naprosto ga mehanički pretiskati. Jesam li opet smio zbuniti čitatelje | previdima, kolebanjima, krivim razumijevanjima samoga sebe koja bi mu, makar se i prilikom prvoga izdanja jednog takvog djela mogli teško izbjeći i opravdati, nepotrebno otežavala jasno zahvaćanje onog bitnog? [B XI]

Preostalo mi je dakle da pokušam ići srednjim putem i da pritom dakako na izvjestan način žrtvujem samoga sebe. Jer to bi značilo zadržati izvjesne nejasnoće i jednako tako zablude koje pripadaju jedinstvenom stilu djela. Za preradu su bile određujuće sljedeće maksime:

1. Za novi tisak ne ostaviti ništa za što nisam mogao biti potpuno uvjeren da je to dostojno jednog temeljitog studija. U tome su se dakle smjele ostaviti i pojedine zablude, ukoliko sam ih smio ostaviti da važe kao prirodan podstupanj za istinu koja prevrednuje njihove dobre motive. Pritom sam smio sebi kazati: čitatelji, koji dolaze iz općih filozofijskih pravaca sadašnjice – koji su u bitnome zapravo još uvijek isti oni koji su bili u desetljeću nastanka ovoga djela –, nalaze, kao nekoć autor, samo pristup izvjesnim fenomenologijskim, odnosno logičkim podstupnjevima. Tek kada steknu sigurnu vlast nad fenomenologijskim načinom istraživanja, oni spoznaju fundamentalno značenje izvjesnih razlikovanja koja su im se prethodno činila kao beznačajne nijanse.

2. Poboljšati sve što se moglo poboljšati, a da se iz temelja ne promijeni stil staroga djela; prije svega do najodlučnijeg izraza dovesti novovrsne misaone motive koji su u tom djelu došli do proboja, a koje je u početku još nesigurni i plašljivi autor u prvom izdanju čas oštro označavao, čas brisao.

3. U nastavku prikazâ postupno podizati čitatelja na opću razinu uvida koja se relativno uzdiže slijedeći u tome izvornu osebujnost

djela. Ovdje treba podsjetiti da je djelo bilo sistematski povezan l a n a c i s t r a ž i v a n j â, ali ono zapravo nije bilo j e d n a | knjiga u [B XII] literarnom smislu. U njemu je prisutno stalno uzdizanje od niže k višoj razini, uzdizanje rada do vazda novih logičkih i fenomenologijskih uvida koji nisu ostali sasvim netaknuti ranije stečenim uvidima. Pojavljuju se vazda novi fenomenologijski slojevi i suodređuju shvaćanje starih. Taj karakter staroga djela učinio je mogućom jednu vrstu prerade koja čitatelja svjesno vodi prema višem i to tako da je u zadnjem istraživanju u bitnome dostignut stupanj *Ideja* i u njemu su vidno razjašnjene ranije također sadržane nejasnoće i polovičnosti.

Sada sam postupa u smislu tih maksima i s obzirom na oba prethodno navedena dijela (*Prolegomena* i prvoga dijela drugoga sveska) imao sam najprije dojam da uloženi veliki napori nisu iščezli. Naravno da sam morao čas dopunjavati čas križati, čas iznova napisati pojedine rečenice, ponekad čitave paragrafe i poglavlja. Misaoni je sadržaj postao gušći i ekstenzivno bogatiji, ukupni opseg djela – specijalnije rečeno, drugoga sveska – neizbježno je narastao unatoč tome što su izostavljene sve kritičke bilješke, zbog čega se ovaj svezak morao podijeliti.

S obzirom na pojedina istraživanja i njihovo novo oblikovanje trebalo bi reći sljedeće: *P r o l e g o m e n e z a č i s t u l o g i k u* su po svom bitnom sadržaju samo izradbe dva međusobno se dopunjavajuća predavanja u Halleu ljeta i jeseni 1896. godine. S tim se podudara veća životnost prikaza koja je bila korisna za učinak. Spis je i misaono iz jednoga komada i tako sam vjerovao da ga ne bi smio radikalno prerađivati. S druge strane, našao sam mogućnost da negdje od polovice izvršim mnoga znatna poboljšanja prikaza, da otklonim previde i da na oštrije svjetlo iznesem važnije točke. Dakako, neke dijelom vrlo bitne nedostatnosti – kao što je onaj | odveć [B XIII] jednostrano na *vérités de raison* orijentirani pojam »istine po sebi« – morale su ostati zadržane kao pripadne jedinstvenoj razini spisa. Šesto istraživanje (sada drugi dio drugoga sveska) donosi u tom pogledu neophodna razjašnjenja.

Činilo mi se malo primjerenim opterećivati se sporom oko psihologizma s novim kritikama i čak s protukritikama (koje ipak ne bi

iznijele ni najmanji novi misaoni motiv). Izričito moram naglasiti odnos ovog u bitnome samo obnovljenoga spisa iz 1899. godine* na baš tu vremensku točku. Od njegova objavljivanja svoj su stav bitno promijenili neki od autora koje sam imao u vidu kao reprezentante (logičkog) psihologizma. Tako npr. Th. Lipps u svojim nadasve značajnim i originalnim spisima negdje od 1920. godine nipošto nije isti kao onaj koji je ovdje citiran. Drugi su autori u međuvremenu pokušali drugačije utemeljiti svoju psihologističku poziciju, a to se također ne treba previdjeti, budući da se moj prikaz uopće ne osvrće na to.

Sto se sada tiče drugoga sveska novoga izdanja, radikalno je prerađen kolebljivi Uvod koji tako malo udovoljava bitnom smislu i metodi zbiljski izvedenih istraživanja. Njegove sam nedostatke osjetio odmah nakon objavljivanja i jednako sam tako ubrzo našao priliku (u jednoj recenziji u *Archiv für systematische Philosophie*, XI. Bd., 1903., str. 397 i dalje) da podignem prigovor protiv mojega pogrešnog označavanja fenomenologije kao deskriptivne psihologije. Neke principijelne glavne točke već tamo u kratkim riječima dobivaju oštru karakteristiku. Psihološka deskripcija izvršena u unutarnjem iskustvu pojavljuje se izjednačenom s deskripcijom izvanjskih prirodnih procesa izvršenom u izvanjskom iskustvu; ona se s druge strane suprotstavlja fenomenologijskoj deskripciji u kojoj potpuno isključenim ostaju sva transcendirajuća tumačenja imanentnih | danosti, također i onih danosti kao [B XIV]
»psihičkih djelatnosti i stanja« realnih Ja. Fenomenologijske deskripcije, kaže se tamo (str. 399), »ne odnose se na doživljaje ili klase doživljaja empirijskih osoba; jer o osobama, ... o mojim i tuđim doživljajima fenomenologija ne zna ništa i ne nagađa ništa; o njima ona ne postavlja nikakva pitanja, ne pokušava dati nikakve odredbe, ne stvara nikakve hipoteze«. Puna refleksivna jasnoća, koju sam tih i narednih godina stekao o bîti fenomenologije i koja je postupno dovela do sistematskoga nauka o »fenomenologijskim redukcijama« (usp. *Ideje I*, Odsječak 2), iskorištena je kako za novu

* Tisak *Prolegomena* završen je već u studenom 1899. Usporedi moju Samonajavu u *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 1900., str. 512 i dalje.

obradu Uvoda tako i za tekst svih narednih istraživanja i u tom je pogledu cjelokupno djelo podignuto na bitno viši stupanj jasnosti.

Od pet istraživanja koja ispunjavaju prvi dio drugoga sveska prvo je istraživanje – »Izraz i značenje« – i u novom je izdanju zadržalo svoj »čisto pripremni« karakter. Ono omogućuje razmišljanje, upravlja pogled fenomenologijskoga početnika na prve a već teške probleme svijesti o značenju, a da im potpuno ne udovoljava. Način na koji ono postupa s okazionalnim značenjima (u koje, točno gledano, spadaju značenja svih empirijskih predikacija), jest nasilan čin – nevoljom gonjena posljedica nepotpunog shvaćanja bîti »istine po sebi« u *Prolegomenama*.

Kao naredni nedostatak ovoga istraživanja, koji je shvaća i o kojem se izvješćuje tek na kraju sveska, treba spomenuti da još nisu bili uzeti u obzir razlika i paralelizam »noetičkog« i »noematskog« (o čijoj fundamentalnoj ulozi u svim područjima svijesti razjašnjenje daju tek *Ideje*, a koje je došlo do proboja već u mnogim pojedinim izvedbama zadnjih istraživanja staroga djela). Stoga se ne razdvaja ni dvostruki smisao »značenja« kao ideje. Jednostrano se | [B XV] naglašava noetički pojam značenja, dok bi na mnogim važnim mjestima u razmatranje ipak trebao doći noematski pojam značenja.

Drugo istraživanje o »Idealnom jedinstvu species i modernim teorijama apstrakcije« imalo je u svom stilu, ali i u svom ograničenju, izvjesnu dovršenost koja nije činila poželjnim nikakva opsežna preoblikovanja, premda su bila poželjna mnoga pojedinačna poboljšanja. I prije i poslije nerazmotrenim su ostali tipovi »ideja« koji se trebaju temeljno-bitno razlikovati i kojima naravno odgovaraju »ideacije« koje se također trebaju temeljno-bitno razlikovati.

Vrlo opsežnu preradu doživjelo je treće istraživanje »Prilog nauku o cjelini i dijelovima«, premda prilikom nje nije bilo nužno praviti nikakve nezadovoljavajuće kompromise, nikakva naknadna objašnjenja ili produbljivanja. Vlastitom smislu istraživanja i njegovim, po mojemu sudu, važnim rezultatima ovdje treba pripomoći u boljoj učinkovitosti i ukloniti višestruke nepotpunosti izvoda. Imam dojam da je to istraživanje bilo premalo čitano. Meni

samom ono je pružilo veliku pomoć, što je zapravo također bitna pretpostavka za potpuno razumijevanje narednih istraživanja.

Slično kao s trećim dogodilo se i s četvrtim istraživanjem »O razlici samostalnih i nesamostalnih značenja i ideji čiste gramatike«. Moje se stajalište ni tu nije promijenilo. Tekst je pored poboljšanja dobio i mnoga sadržajna obogaćivanja koja unaprijed ukazuju na buduće publikacije mojih logičkih predavanja.

Dubokosežne prerade moralo je doživjeti peto istraživanje »O intencionalnim doživljajima i njihovim 'sadržajima'«. U njemu su zahvaćeni kardinalni problemi fenomenologije (posebice fenomenologijski nauk o sudu), | u pogledu na koje [B XVI] se mogao postići znatno veći stupanj jasnoće i uvida, a da se nisu morali mijenjati građa i bitni sadržaj istraživanja. Više ne odobravam osporavanje čistoga Ja; no ipak sam dotične izvode ostavio u skraćenom i formalno poboljšanom obliku, kao supstrat zanimljivih polemičkih rasprava P. Natorpa (usp. njegovu novu *Opću psihologiju* ⌜*Allgemeine Psychologie*⌝, Band I, 1912). Potpuno sam izbacio mnogo citirani, malo jasan i u svezi potpuno suvišan 7. paragraf »Međusobno razgraničenje psihologije i prirodne znanosti«. Odveć konzervativan bio sam samo utoliko što sam zadržao sasvim neprikladan termin »nominalna predodžba«, kao što sam zapravo uopće zazirao od toga da diram u staru terminologiju djela.

Za drugi dio drugoga sveska određena je nova prerada šestoga istraživanja koje se nalazi u tisku i koje je najvažnije u fenomenologijskom odnosu. Kod njega sam se ubrzo uvjerio da više ne mogu izaći na kraj s preradom staroga sadržaja, paragraf po paragraf prvobitnoga prikaza. Doduše, i stanje problema u njemu trebalo je ostati jedino mjerodavno; ali u odnosu na to stanje otišao sam mnogo dalje i pritom se više nisam želio upuštati u kompromise u smislu mojih »maksima«. U skladu s tim postupao sam sasvim slobodno i, kako bi znanstveno sproveo velike i u prvom izdanju odveć nepotpuno obrađene teme, uklopio čitav niz novih poglavlja koja su u naročitoj mjeri povećala opseg ovoga istraživanja.

Kao ni u *Prolegomenama* također ni u drugom svesku (s neznatnom iznimkom u četvrtom istraživanju) nisam ulazio u mnoge kri-

tike koje, kako nažalost moram konstatirati, gotovo isključivo počivaju na krivim razumijevanjima s m i s l a mojih prikaza. Stoga sam smatrao korisnim da u općoj formi prikažem t i p i č n a kriva razumijevanja mojih filozofijskih napora i u njihovim historijskim | re- [B XVII] doslijedima i to na kraju drugoga sveska, takoreći kao Pogovor. Citatelj će učiniti dobro ako nakon čitanja *Prolegomena* zaviri u taj dodatak kako bi se pravodobno sačuvao od takvih, kako se čini, bliskih krivih razumijevanja. ✧

Gospodin kandidat filozofije R u d o l f C l e m e n s je djelu dodao iscrpan i s velikom brižljivošću obrađeni indeks. Općenito se trebam zahvaliti za brojnu prijateljsku pomoć. U prvom redu gospodinu privatnom docentu dr. A d o l f u R e i n a c h u koji je marljivo i stručno bio uz mene prije dvije godine, prilikom prvih iscrpnih razmišljanja o mogućnosti nove obrade. Muke korekture vjernim su sudjelovanjem bitno olakšali dr. H a n s L i p p s i kandidat filozofije J e a n H e r i n g.

G ö t t i n g e n, listopada 1913.

E. H u s s e r l

P R V I ⌜S V E Z A K⌝[1] {[A 1] [B 1]

PROLEGOMENE
ZA CISTU LOGIKU

[1] A: ⌜DIO⌝.

UVOD

[A 3]
[B 3]

§ 1. *Spor oko definicije logike i bitnoga sadržaja njezinih nauka*

»Veliki spor mišljenja vlada koliko s obzirom na definiciju logike toliko i u obradi te znanosti. To se naravno moglo očekivati kod jednoga predmeta, s obzirom na koji su se mnogi pisci samo služili istim riječima kako bi izrazili različite misli.«* Otkako je J. St. Mill ovim rečenicama uveo svoju punovrijednu obradu logike prošla su mnoga desetljeća, a značajni mislitelji s ove i s one strane kanala posvetili su logici svoje najbolje snage i o kojoj je literatura stalno obogaćivana novim prikazima; ali i danas smo vrlo udaljeni od svestranog jedinstva u pogledu na definiciju logike i sadržaja njezinih bitnih nauka. Ne kao da bi suvremena logika nudila istu sliku poput logike oko sredine stoljeća. Osobito pod utjecajem onog izvanrednog mislitelja prvi od tri glavna pravca koje nalazimo u logici, psihologijski, formalni i metafizički, postigao je odlučujuću prevagu u odnosu na broj i značenje svojih predstavnika. Ali i druga dva pravca i dalje se još uvijek šire, sporna | principijelna pitanja [A 4]
koja se | reflektiraju u različitim definicijama logike ostala su sporna, a što se tiče naučnoga sadržaja sistematskih prikaza još uvijek [B 4]
važi i to prije u još većoj mjeri da se različiti pisci služe istim riječima kako bi izrazili različite misli. A to važi ne samo u odnosu na prikaze koji potječu iz različitih tabora. Strana, na kojoj nalazimo najveću živost, strana psihologijske logike, pokazuje nam jedinstvo uvjerenja samo u pogledu na razgraničenje discipline, u pogledu na njezine bitne ciljeve i metode; ali teško da će se kao pretjerivanje kuditi ako u pogledu na iznesene nauke i osobito u po-

* J. St. Mill, *Logik*, Einleitung, § 1 (preveo Gomperz).

gledu na suprotna tumačenja starih tradiranih formulacija i poučaka primijenimo izreku *bellum omnium contra omnes*. Uzaludan bi bio pokušaj razgraničavati zbir stvarnih stavaka i teorija u kojima bismo mogli vidjeti okamenjeno stanje logičke znanosti naše epohe i njezino nasljeđe za budućnost.

§ 2. Nužnost ponovnog razmatranja principijelnih pitanja

Kod takvog stanja znanosti, kojoj individualno uvjerenje u općenito obvezujuću istinu ne dozvoljava razdvajati, povratak principijelnim pitanjima ostaje zadaća koje se uvijek iznova moramo prihvaćati. Čini mi se da to sasvim naročito važi za pitanja koja igraju odlučujuću ulogu u sporu pravaca a time i u sporu oko pravog razgraničenja logike. Svakako je u zadnjim desetljećima vidno zahladilo zanimanje baš za ta pitanja. Nakon blistavih Millovih napada na Hamiltonovu logiku i nakon ne manje čuvenih, premda ne toliko plodonosnih Trendelenburgovih logičkih ✧ istraživanja, čini se da su ta pitanja zapravo u cjelini skončana. Kada je stoga s | velikim zamahom psihologijskih s u ija i p ihologistički pravac u logici postigao svoju premoć, sav se napor [A 5] kon|centrirao samo na jednu svestranu izgradnju discipline po mjeri [B 5] principâ koji su pretpostavljeni kao valjani. Međutim, upravo okolnost da tako mnogo i od značajnih mislitelja potječućih pokušaja dovođenja logike u siguran tijek jedne znanosti nije postigao veći uspjeh ipak ostavlja otvorenom slutnju da slijeđeni ciljevi nisu razjašnjeni u onoj mjeri koja bi bila potreba za jedno uspješno istraživanje.

Ali shvaćanje ciljeva jedne znanosti dobiva svoj izraz u definiciji te znanosti. Naše mnijenje ne može naravno biti to da bi uspješnoj obradi neke discipline morala prethoditi pojmovna odredba njezina područja. Definicije neke znanosti rcale etape njezina razvoja, sa znanošću korača nju slijedeća spoznaja pojmovne osebujnosti njezinih predmeta, razgraničenja i položaja njezina područja. Međutim, stupanj primjerenosti definicija, odnosno shvaćanjâ područja koja su oblikovana u njima, vrši i povratni utjecaj na tijek same znanosti, a taj povratni utjecaj može ovisno o pravcu u koji zastra-

njuju definicije istine biti čas od manjeg čas od vrlo velikog utjecaja
na tijek razvoja znanosti. Područje znanosti je objektivno zaokruže-
no jedinstvo; ne leži u našoj samovolji, gdje i kako razgraničujemo
područja znanosti. Objektivno se carstvo istine raščlanjuje na pod-
ručja; prema tim objektivnim jedinstvima istraživanja se moraju
ravnati i srediti u znanostî. Postoji znanost o brojevima, znanost o
prostornim tvorevinama, o animalnim bićima itd., ali ne i samo-
stalne znanosti o prim-brojevima, trapezima, | lavovima ili čak o [A 6]
svemu tomu skupa. Gdje sada skupina spoznaja i problema, koji se
nameću kao supripadni, dovodi do konstituiranja jedne znanosti, tu
se neprimjerenost razgraničenju može sastojati samo u tome da se
pojam područja u pogledu | na ono dano najprije shvaća preusko, da [B 6]
zalančavanja utemeljujućih sveza sežu preko razmatranoga pod-
ručja i da se tek u nekom narednom području koncentriraju u jedno
sistematski zaokruženo jedinstvo. Takva ograničenost horizonta ne
treba štetiti uspješnom napretku znanosti. Može biti da teorijski in-
teres svoje zadovoljenje nalazi najprije u užem krugu, da je rad, koji
se ovdje može obaviti bez korištenja dubljih i daljnjih logičkih
razgranavanja, uistinu to što je prije svega nužno.

Ali neusporedivo je opasnija jedna druga nepotpunost u razgra-
ničavanju područja, naime b r k a n j e p o d r u č j a, miješanje onog
heterogenog u navodno jedinstvo područja, osobito kada se ono te-
melji u potpunom krivom tumačenju objekata, čije istraživanje treba
biti bitni cilj intendirane znanosti. Takva neprimijećena μετάβασις
εἰς ἄλλο γένος može povući za sobom najštetnije posljedice: fik-
siranje netočnih ciljeva; primjena principijelno naopakih metoda
koje su zato inkomenzurabilne s istinskim objektima discipline;
međusobno prebacivanje logičkih slojeva tako da se istinski stavci i
teorije, često u najneobičnijem ruhu, potiskuju dalje između sasvim
stranih nizova mislî kao prividno sporedni momenti ili usputne
konzekvence itd. Te su opasnosti znatne upravo kod filozofijskih
znanosti i zato pitanje o opsegu i granicama za plodno daljnje obli-
kovanje tih znanosti ima neusporedivo veće značenje nego kod tako
puno povlaštenih znanosti o | izvanjskoj prirodi, gdje nam tijek [A 7]
naših iskustava nameće razlučivanja područja, unutar kojih je mo-
guće barem privremeno etabliranje uspješnoga istraživanja. Speci-

jalno u odnosu na logiku Kant je izrekao glasovitu rečenicu koju ovdje želimo usvojiti: »Nije umnažanje nego unakaživanje znanosti ako se dopuste da njihove granice ulaze jedna u drugu«. Doista se | [B naredno istraživanje nada da će razjasniti kako je dosadašnj a osobito psihologijski fundirana logika sadašnjice gotovo bez iznimke podložna netom razmatranim opasnostima i kako je kr vim u mačenjem eorijskih osnova i iz toga poniklim brkanjem područja bitno ometen napredak u logičkoj spoznaji.

§ 3. Sporna pitanja. Put kojim treba krenuti

Tradicionalna sporna i s razgraničenjem logike povezana pitanja su sljedeća:

1. Je li logika teorijska ili praktična disciplina (»nauk o umijeću«).
2. Je li ona znanost neovisna o drugim znanostima i specijalno o psihologiji ili metafizici.
3. Je li ona formalna disciplina ili pak, kako se to običavalo shvaćati, ima posla s »čistom formom spoznaje« ili se također treba osvrnuti i na »materiju«.
4. Ima li ona karakter apriorne i demonstrativne ili karakter empirijske i induktivne discipline.

Sva ta sporna pitanja toliko su iznutra povezana da zauzimanje stava u jednom, barem sve do jednog izvjesnog stupnja, suuvjetuje ili faktički utječe na zauzimanje stava u ostalim pitanjima. Zapravo postoje samo dvije stranke. Logika je teorijska, o sihologiji neovisna i ujedno formalna i demonstrativna disciplina — tako sudi [A 8] jedna stranka. Za drugu ona aži ao jedan o psihologiji isai nauk mijeću čime je sâmo od sebe isključeno to da ona ima karakter formalne i demonstrativne discipline u smislu aritmetike ko a je uzor za suprotnu stranu.

Budući da zapravo ne smjeramo na sudjelovanje u ovim tradicionalnim sporovima, nego naprotiv na bistrenje u njima se odigravajućih principijelnih razlika i naposljetku na | bistrenje bitnih ciljeva čiste logike, mi želimo ići sljedećim putem: kao polazište uzi- [B

mamo danas gotovo općenito prihvaćenu odredbu logike kao nauka o umijeću i fiksiramo njezin smisao i njezinu opravdanost. Na to se naravno nadovezuje pitanje o teorijskim osnovama ove discipline i posebice o njezinu odnosu prema psihologiji. To se pitanje, premda ne u cjelini, a ono ipak glavnim dijelom, podudara s kardinalnim pitanjem spoznajne teorije koje se tiče objektivnosti spoznaje. Rezultat naših na to odnosnih istraživanja jest izlučivanje jedne nove i čisto teorijske znanosti koja čini najvažniji fundament za svaki nauk o umijeću znanstvene spoznaje i ima karakter jedne apriorne i čisto demonstrativne znanosti. Ona je ta koja je kod Kanta i ostalih predstavnika »formalne« ili »čiste« logike bila intendirana, ali koja nije bila ispravno određena po svom sadržaju i opsegu. Kao zadnje postignuće ovih razmišljanja rezultira jedna jasno ocrtana ideja bitnoga sadržaja sporne discipline, čime je sama od sebe dana jasna pozicija prema nabačenim spornim pitanjima.

PRVO POGLAVLJE [A 9] [B 9]

LOGIKA KAO NORMATIVNA I SPECIJALNO KAO PRAKTIČNA DISCIPLINA

§ 4. *Teorijska nesavršenost pojedinačnih znanosti*

Svakodnevno je iskustvo da osebujnost, s kojom neki umjetnik oblikuje svoj materijal, te odlučujući i često siguran sud, kojim procjenjuje djela svoje umjetnosti, samo sasvim iznimno počiva na teorijskoj spoznaji zakonâ koji tijeku praktičnoga djelovanja propisuju njegov pravac i redoslijed i istodobno određuju vrijednosna mjerila prema kojima se treba procijeniti savršenost ili nesavršenost gotovoga djela. Umjetnik-stvaratelj nije u pravilu onaj tko može dati pravo izvješće o principima svoje umjetnosti. On ne stvara prema principima i ne vrednuje prema principima. Stvarajući on slijedi unutarnju živost svojih harmonično oblikovanih moći a sudeći slijedi svoj istančano obrazovani umjetnički takt i osjećaj. Ali tako stvar stoji ne samo kod lijepih umjetnosti, na koje se najprije može pomisliti, nego kod umijećâ uopće – riječ uzeta u najširem smislu. To se dakle tiče i vršenja znanstvenoga stvaranja i teorijskog procjenjivanja njegovih rezultata, znanstvenih obrazloženja činjenica, | zakonâ, teorija. Ni matematičar, | fizičar i astronom ne [A 10] [B 10] potrebuje za provođenje makar najznačajnijih znanstvenih dostignuća uvid u zadnje razloge svojega čina, te premda dobiveni rezultati imaju za njega i druge snage umne uvjerljivosti, on ipak ne može istaknuti zahtjev da se posvuda pokažu i ispitaju zadnje premise njegovih zaključaka i principa na kojima počiva točnost njegove metode. Ali s time se podudara nesavršeno stanje svih zna-

nosti. Mi ovdje nemamo u vidu puku nepotpunost s kojom oni ispituju istine svojega područja, već nedostatak unutarnje jasnosti i racionalnosti koje moramo zahtijevati neovisno o širenju znanosti. U tom pogledu iznimno mjesto ne može zahtijevati ni matematika, najnaprednija od svih znanosti. Ona višestruko još uvijek važi kao ideal svih znanosti; ali koliko malo je to ona uistinu, poučavaju stara i još uvijek ne ⌜konačno⌝[1] riješena sporna pitanja o osnovama geometrije jednako kao i ona o ⌜opravdanim⌝[2] razlozima metode imaginarnog. Isti oni istraživači, koji se s neusporedivim majstorstvom bave čudesnim metodama matematike i obogaćuju je novim, često se pokazuju sasvim nesposobnim dati zadovoljavajuće izvješće o logičkoj točnosti tih metoda i o granicama njihove opravdane primjene. Premda su se sada znanosti unatoč tim nedostatcima povećale i pomogle nam u ranije nikad slućenoj vladavini nad prirodom, one nas ipak ne mogu teorijski zadovoljiti. One nisu kristalno jasne teorije u kojima bi funkcija svih pojmova i stavaka bila potpuno pojmljiva, sve pretpostavke točno analizirane, a time i cjelina uzdignuta iznad svake teorijske sumnje.

§ 5. Teorijsko dopunjavanje pojedinačnih znanosti metafizikom i naukom o znanosti {[A 11] [B 11]}

Za postizanje tog teorijskog cilja potrebna je, kao što je općenito poznato, kao prvo jedna klasa istraživanja koja spadaju u carstvo metafizike.

Naime, njezina je zadaća da fiksira i provjeri najčešće čak nezamijećene a ipak tako značajne pretpostavke metafizičke vrste koje u temelju leže barem svim onim znanostima koje počivaju na realnoj zbiljnosti. Takve su pretpostavke npr. da postoji jedan izvanjski svijet koji je raširen u prostoru i vremenu, pri čemu prostor ima matematski karakter trodimenzionalne e u k l i d s k e mnogostrukosti, a vrijeme ima karakter jednodimenzionalne ortoidne mnogostrukosti; da svako postajanje podliježe zakonu kauzalnosti itd.

[1] Dodatak iz B.
[2] A: ⌜opravdavajućim⌝.

Ove pretpostavke, koje u potpunosti pripadaju u okvir Aristotelove Prve filozofije, danas se često neprikladno običava označavati kao spoznajno-teorijske.

Ali ovo metafizičko utemeljenje nije dovoljno za postizanje željenog teorijskog upotpunjavanja pojedinačnih znanosti; ono se bez daljnjega odnosi na znanosti koje imaju posla s realnom zbiljnošću, a to ipak ne čine sve, sigurno ne čisto matematske znanosti, čiji su predmeti brojevi, mnogostrukosti i tome sl., koji su mišljeni neovisno o realnom bitku ili nebitku kao pukim nositeljima čisto idealnih odredbi. Stvar stoji drugačije s drugom klasom istraživanjâ čije teorijsko obavljanje također čini neizostavan postulat naše težnje za spoznajom; ona se na jednak način tiču svih znanosti zato što, kratko rečeno, idu na ono što znanosti uopće čini znanostima. Ali time je označeno područje nove i, kako će se ubrzo pokazati, kompleksne discipline, čija je osebujnost | to da je ona znanost | o znanosti i koja bi se baš zbog toga najpregnantnije mogla imenovati kao nauk o znanosti. [B 12] [A 12]

§ 6. Mogućnost i opravdanost logike kao nauka o znanosti

Mogućnost i opravdanost jedne takve discipline – kao ideji znanosti pripadne normativne i praktične discipline – mogu se obrazložiti sljedećim razmišljanjima.

Kao što samo ime kaže, znanost ide na znanje. Ne kao da bi ona bila zbir ili splet aktova znanja. Objektivno stanje znanost ima samo u svojoj literaturi, samo u formi pisanih djela ima vlastito, premda i prema ljudima i njihovim intelektualnim djelatnostima odnosno postojanje; u toj formi ona se tisućljećima razvija i nadživljuje individue, generacije i nacije. Ona tako reprezentira zbir izvanjskih priredbi koje, takve kakve su proistekle iz aktova znanja mnogih pojedinaca, ponovno mogu prijeći u upravo takve aktove nebrojenih individua, na jedan lako razumljiv način koji se pak ne može egzaktno opisati bez opširnostî. Nama je ovdje dovoljno da znanost pripravlja, odnosno da treba pripraviti izvjesne bliže preduvjete za stvaranje aktova znanja, za realne mogućnosti znanja, čije se ozbiljenje

od strane »normalnog«, odnosno »odgovarajuće nadarenog« čovjeka može pod poznatim »normalnim« prilikama promatrati kao dostižan cilj njegova htijenja. Znanost dakle u tom smislu cilja na znanje.

Ali mi u znanju posjedujemo istinu. U aktualnom znanju, na koje se naposljetku osjecamo sve enim, mi je posjedujemo kao objekt nekog ispravnog suda. Ali nije dovoljno samo to; jer nije svaki ispravan sud, stvarni stavak koji je u skladu s istinom ili odbacivanje nekog | stanja stvari z n a n j e o | bitku ili nebitku tog stanja stvari. [B 13] [A 13] U to naprotiv spada – ukoliko treba biti govora o znanju u užem i strožem smislu – evidencija, svjetlom ispunjena izvjesnost da j e s t ono što smo priznali ili da n i j e ono što smo odbacili; izvjesnost koju, kao što je poznato, moramo razdvajati od slijepoga uvjerenja, od neodređenog i makar još tako čvrsto odlučnoga mnijenja ukoliko se ne želimo razbiti o hridi ekstremnog skepticizma. Kod ovog strogog pojma znanja ne zadržava se pak općenito uobičajeni način govora. Mi npr. govorimo o nekom aktu znanja i tamo gdje je s donesenim sudom ujedno povezano jasno sjećanje da smo ranije donijeli jedan evidencijom praćeni sud identično istoga sadržaja, te da je posebno tamo gdje se sjećanje tiče i nekog dokazujućeg tijeka mislî iz toga iznikla ova evidencija i da se s izvjesnošću pouzdavamo da ćemo ga ponovno stvoriti s tom evidencijom. (»Znam da [je] Pitagorin poučak ⌜istinit⌝[1] – ja ga mogu dokazati«, umjesto ovog zadnjeg može se također reći: – »ali sam dokaz zaboravio.«)

Tako uopće shvaćamo pojam znanja u jednom širem, ali ipak još ne sasvim labavom smislu; odvajamo ga od bestemeljnog mnijenja i pritom se odnosimo na bilo koja »obilježja« za ⌜postojanje⌝[2] pretpostavljenog stanja stvari, odnosno za ispravnost donesenoga suda. Najsavršenije obilježje ispravnosti jest evidencija, ono nam važi kao neposredno uočavanje same istine. U neusporedivoj većini slučajeva lišavamo se ove apsolutne spoznaje istine, umjesto nje (misli se samo na funkciju pamćenja u gornjim primjerima) evidencija nam služi za više ili manje veliku vjerojatnost stanja stvari na koju

[1] A: ⌜postoji⌝.
[2] A: ⌜istinu⌝.

se kod odgovarajuće »visokih« stupnjeva vjerojatnosti običava nadovezivati odlučujući sud. Evidencija vjerojatnosti nekog | stanja [A 14] stvari *A* ne utemeljuje doduše evidenciju njegove istine, | ali ute- [B 14] meljuje one usporedne i evidentne vrijednosne procjene pomoću kojih ovisno o pozitivnim ili negativnim vrijednostima vjerojatnosti može razlučivati umne od neumnih, bolje utemeljene od loše utemeljenih pretpostavki, mnijenja, nagađanja. U zadnjem temelju svaka čista i specijalno svaka znanstvena spoznaja počiva dakle na evidenciji, dokle seže i pojam znanja.

Usprkos tomu ostaje dvojstvo u pojmu znanja (ili što nam važi kao istoznačno: spoznaje). Znanje u najužem smislu riječi jest evidencija toga da izvjesno stanje stvari ⌜postoji ili ne postoji⌝[3]; na primjer da je *S P* ili nije; dakle i evidencija toga da je izvjesno stanje stvari vjerojatno u ovom ili onom stupnju, u odnosu na to da je ono to, znanje u najužem smislu; nasuprot tome ovdje u odnosu na ⌜postojanje⌝[4] samog stanja stvari (a ne njegove vjerojatnosti) postoji znanje u užem, promijenjenom smislu. U ovom zadnjem smislu, u skladu sa stupnjevima vjerojatnosti, govori se o nekoj čas većoj čas manjoj količini znanja i znanje u pregnantnijem smislu – evidencija toga da je *S P* – važi kao apsolutno čvrsta, idealna granica kojoj se vjerojatnosti za *P*-bitak od *S* asimptotski približavaju u svom slijedu povećavanja.[5]

Pojmu znanosti i njezinoj zadaći sada pak pripada više nego puko znanje. Kada doživljavamo unutarnje zamjedbe, pojedinačno ili skupno, i priznajemo ih kao opstojeće, tada imamo znanje, ali još dugo nemamo znanost. I ništa se drugo ne događa ni s nepovezanim skupinama aktova znanja uopće. Doduše, znanost nam želi dati mnogostrukost znanja ali ne ⌜p u k u⌝[6] mnogostrukost. Ni stvarna srodnost još ne čini njoj svojstveno jedinstvo u mnogostrukosti znanja. Jedna skupina pojedinačnih | kemijskih spoznaja sigurno ne [A 15] bi | opravdala govor o kemijskoj znanosti. Očito je zahtijevano više, [B 15]

[3] A: ⌜važi ili ne važi⌝.
[4] A: ⌜važenje⌝.
[5] U A se pasus završava crticom.
[6] U A nije spacionirano.

naime sistematska ove an[illegible] teorij[illegible]ko [illegible] is-lu i u tome leži utemeljenje znanja i pripadno povezivanje i uređivanje u slijedu utemeljenjâ.

Bîti znanosti pripada dakle jedinstvo sklopa utemeljenja u kojem s pojedinačnim spoznajama i sama utemeljenja a s njima i više kompleksije utemeljenjâ, koje nazivamo teorijama, dobivaju jedno sistematsko jedinstvo. Njihova svrha upravo nije posredovanje znanja naprosto, već posredovanje znanja u takvoj mjeri i u takvoj formi koja odgovara našim najvišim teorijskim ciljevima u što je moguće većoj savršenosti.

Da nam se sistematska forma pojavljuje kao najčistije utjelovljenje ideje znanja i da praktično težimo njoj, u tome se očituje ne recimo neka naprosto estetska crta naše naravi. Znanost ne želi i ne smije biti polje arhitektonske igre. Sistematiku, koja je svojstvena znanosti, mi ne izmišljamo, nego ona leži u stvarima, gdje je naprosto zatičemo, otkrivamo. Znanost želi biti sredstvo da se za naše znanje osvoji carstvo istine i to u najvećem mogućem opsegu; ali carstvo istine nije nikakav nesređeni kaos, u njemu vlada jedinstvo zakonitosti; i tako i istraživanje i prikaz istina mora biti sistematičan, on mora zrcaliti njihove sistematske sveze i ujedno ih koristiti kao ljestvicu napretka kako bi se od nama danoga ili već stečenoga znanja moglo prodrijeti u sve više regije carstva istine.

Ovu korisnu ⌜ljestvicu⌝[1] ona ne može izbjeći. Evidencija, na kojoj naposljetku počiva svako znanje, nije neki prirodan dodatak koji se može steći pukom predodžbom | i bez ikakvih metodičko- [A 16]
umjetnih postupaka. | U drugačijem se slučaju ljudi također nikada [B 16]
ne bi upustili u izgrađivanje znanostî. Metodičke opširnosti gube svoj smisao tamo gdje je s intencijom već dan uspjeh. Čemu ispitivati odnose utemeljenja i konstruirati dokaze ako se istina dodjeljuje u neposrednom uočavanju? Ali evidencija, koja predočeno stanje stvari žigoše kao ⌜postojeće⌝[2], odnosno apsurdnost koja ga žigoše kao ⌜nepostojeće⌝[3] (i slično u pogledu na vjerojatnost i nevjerojat-

[1] A: ⌜ljestvice⌝.
[2] A: ⌜istinu⌝.
[3] A: ⌜neistinu⌝.

nost), faktički se neposredno uspostavlja samo kod relativno krajnje ograničene skupine primitivnih stanja stvari; bezbrojne istinite stavove shvaćamo kao istine samo onda kada se oni »metodički« utemeljuju, tj. u tim se slučajevima u pukom pogledu na misli stavova, ukoliko se uopće donosi sudu primjerena odluka, ipak ne uspostavlja evidencija; ali, pod pretpostavkom izvjesnih normalnih prilika, oboje se uspostavlja istodobno kao kada polazimo od izvjesnih spoznaja a zatim udaramo izvjesnim misaonim putem prema intendiranom stavu. Za isti stav moglo bi postojati mnoštvo putova utemeljenja; ali karakteristična je i bitna okolnost da postoje mnogostrukosti istina koje se bez takvih metodičkih procedura nikad ne mogu pretvoriti u znanje.

I da stvar stoji tako da trebamo utemeljenja kako bi smo u spoznaji, u znanju, prekoračili ono neposredno evidentno i zato trivijalno, to znanost čini mogućom i nužnom ne samo znanost, nego sa znanostima i jedan n a u k o z n a n o s t i, l o g i k u. Postupaju li sve znanosti metodički u traženju istine, imaju li sve one više ili manje umjetna pomoćna sredstva u upotrebi kako bi dovele do spoznaje istine, odnosno vjerojatnosti, koje su inače ostale skrivene, i kako bi ono samorazum|ljivo i već osigurano iskoristile kao [A 17]
polugu za postizanje onog dalekog, samo posredno dostižnog: tada bi | usporedno razmatranje ovih metodičkih pomagala, u kojima su [B 17]
pohranjeni uvidi i iskustva nebrojenih generacija istraživača, moglo dati u ruke sredstvo za postavljanje općih normi za takve načine postupanja te stoga i pravila za njihovu izumiteljsku konstrukciju ovisno o različitim klasama slučajeva.

§ 7. Nastavak.
Tri najznačajnije osebujnosti obrazloženjâ

Kako bismo nešto dublje prodrli u stvar razmislimo o najznačajnijim osebujnostima ovih čudnovatih misaonih tokova koje nazivamo obrazloženjima.

Ona, da ukažemo na p r v o, u odnosu na svoj sadržaj imaju karakter čvrstoga sklopa. Kako bismo dospjeli do izvjesne spoznaje,

npr. do spoznaje Pitagorina poučka, ne možemo za polazišta birati sasvim proizvoljno iz neposredno danih spoznaja i u daljnjem tijeku ne smijemo uklapati i isključivati proizvoljne misaone članove: treba li evidencija stava koji se treba obrazložiti zbilja biti očevidna, treba li obrazloženje dakle istinski biti obrazloženje.

Odmah primjećujemo i drugo. Od ranije, tj. prije uspoređujućega pogleda na primjere obrazloženja koja nam u izobilju dotječu odasvud, moglo bi biti zamislivo da je svako obrazloženje po sadržaju i formi sasvim svojevrsno. Ćud prirode – to bismo svakako mogli najprije smatrati mogućom mišlju – mogla je našu duhovnu konstituciju oblikovati tako svojeglavo da bi nama sada toliko poznat govor o mnogostrukim formama utemeljenja svakoga smisla čisto i kao ono zajedničko prilikom uspoređivanja bilo kojih obrazloženja mogao konstatirati vazda samo jedno: da upravo stav *S*, koji je za sebe bez evidencije, do|biva karakter evidencije kada se [A 18] pojavljuje u povezanosti s izvjesnim spoznajama P_1P_2 ... koje su mu | jednom za svagda podređene bez ikakvog racionalnog zakona. [B 18] Ali stvar ne stoji tako. Nije neka slijepa samovolja složila bilo kakvu hrpu istina P_1P_2 ... *S* i onda uredila ljudski duh tako da on na spoznaju P_1P_2 ... bez protivljenja (odnosno pod »normalnim« okolnostima) mora nadovezati spoznaju *S*. Stvar ne stoji tako ni u kojem pojedinačnom slučaju. U sklopovima utemeljenja ne vladaju samovolja i slučaj, već um i red, a to znači: uređujući zakon. Nije potreban nikakav pojašnjavajući primjer. Kada u nekom matematskom zadatku, koji se tiče izvjesnoga trokuta *ABC*, primijenimo stav »istostrani trokut ima jednake kutove«, tada dajemo jedno obrazloženje koje eksplicirano glasi: svaki istostrani trokut ima jednake kutove, trokut *ABC* je istostran, dakle on ima iste kutove. Stavimo li pored toga aritmetičko objašnjenje: svaki dekadni broj sa zadnjom pravom brojkom jest pravi broj, 364 je dekadni broj sa pravom zadnjom brojkom, dakle on je pravi broj. Odmah primjećujemo da ova obrazloženja imaju nešto zajedničko, istovrsnu unutarnju konstituciju koju razumljivo izražavamo u »formi zaključka«: svako *A* je *B*, *X* je *A*, dakle jest *XB*. Ali tu istu formu imaju ne samo ova dva obrazloženja, nego i nebrojena druga. I još više. Forma zaključka reprezentira pojam klase, pod koji pada beskonačna mnogostrukost

povezivanjâ stavova u njoj oštro oblikovane konstitucije. Ali ujedno postoji apriorni z a k o n da je svako n a v o d n o obrazloženje, koje se vrši primjereno toj formi, također zbilja i s r a v n o ukoliko uo će polazi od ispravnih premi a.

I to važi općenito. Ma gdje da se od danih spoznaja obrazlažući uzdižemo do novih, tu je u putu obrazloženja prisutna izvjesna forma koja mu je zajednička s nebrojenim drugim obrazloženjima i koja stoji u izvjesnom | odnosu spram nekog općeg zakona koji | [A 19] [B 19]
dozvoljava da se jednim udarcem opravdaju sva ta pojedinačna obrazloženja. Nijedno obrazloženje – to je krajnje čudnovata činjenica – ne stoji izolirano. Nijedno obrazloženje ne vezuje spoznaje za spoznaje, a da, bilo u izvanjskom modusu povezivanja bilo u ovoj i ujedno u unutarnjoj građi pojedinih stavova, ne bi bio oblikovan jedan određeni tip koji, sažet u općim pojmovima, odmah prevodi na neki opći zakon koji se odnosi na beskonačnost mogućih obrazloženja.

Neka se naposljetku kao čudnovato istakne još nešto t r e ć e. Unaprijed, tj. prije uspoređivanja obrazloženjâ r a z l i č i t i h znanosti, mogućom se želi smatrati misao da su forme obrazloženja vezane za područja spoznaje. Ako se pripadna obrazloženja uopće već ne zamjenjuju s klasama objekata, ipak bi moglo biti da se obrazloženja oštro luče prema izvjesnim vrlo općenitim pojmovima klasa, primjerice prema onima koji razgraničuju znanstvena područja. Nije li to dakle tako da ne postoji nikakva forma obrazloženja koja je zajednička dvjema znanostima, npr. matematici i kemiji? Međutim, očito da ni to nije slučaj, kao što već uči gornji primjer. ema znanosti u kojoj zakoni ⌜ne bi mo li biti⌝[1] preneseni na sing larne sluča eve dakle u kojoj se češće ne bi pojavljivali zaključci u formi koja nam služi kao primjer. A to važi i inače za mnoge vrste zaključaka. Da, smjet ćemo kazati da se sve druge vrste zaključaka toliko uopćavaju, da se dadu shvatiti toliko »čisto« da postaju slobodne od svakog bitnog odnosa na neko konkretno ograničeno područje spoznaje.

[1] Nedostaje u A.

§ 8. *Odnos tih osebujnosti prema mogućnosti znanosti i nauka o znanosti*

Ove osebujnosti obrazloženjâ, čija nam neobičnost ne pada u oči zato što smo premalo skloni | učiniti problemom ono svakodnevno, [A 20] stoje u vidljivom | odnosu prema m o g u ć n o s t i z n a n o s t i a [B 20] zatim n a u k a o z n a n o s t i.

U ovom odnosu nije dovoljno to da postoje obrazloženja. Ako bi ona bila bez forme i zakona, ako ne bi postojala ⌜ova⌝[1] fundamentalna istina da je u svim obrazloženjima prisutna izvjesna »forma« koja nije svojstvena *hic et nunc* postojećem zaključku (jednostavnom ili još tako kompliciranom), nego je tipična za klasu zaključaka, te da je ujedno ispravnost zaključaka čitave te klase zajamčena baš tom formom, ako bi u svemu tomu postojala suprotnost – tada ne bi postojala nikakva znanost. Govor o nekoj metodi, o nekom sistematski uređenom napredovanju k spoznaji, ne bi više imao nikakva smisla, svaki bi napredak bio slučaj. Tu bi se jednom slučajno u našoj svijesti podudarili stavovi $P_1 P_2 \ldots$ koji su sposobni dati evidenciju stavu S i evidencija bi bila ispravno osvijetljena. Više ne bi bilo moguće iz nekog uspostavljenog obrazloženja naučiti ni najmanje za budućnost u odnosu na nova obrazloženja nove materije; jer nijedno obrazloženje ne bi imalo ništa uzorito za bilo koje drugo, nijedno se ne bi utjelovljivalo u nekom tipu i tako niti jedna skupina sudova, mišljena kao sistem premisa, ne bi imala nešto tipično po sebi, što bi nam se (bez pojmovnog isticanja, bez rakursa na eksplicirani »formu zaključka«) moglo nametati u novom slučaju i prilikom sasvim drugih »materija« niti[2] bi se moglo olakšati stjecanje neke nove spoznaje. Ne bi imalo nikakva smisla tragati za nekim dokazom za prethodno dani stav. Pa kako bismo ga mogli i dati? Da li bismo trebali iskušati sve moguće skupine stavova, jesu li oni kao premise upotrebljive za postojeći stav? Najrazboritiji čovjek ne bi ovdje pretpostavljao ništa dok to ne učini

[1] A: ⌜ta⌝.

[2] U A slijedi: ⌜prema zakonima asocijacija⌝.

onaj najgluplji i ⌜upitno je, da li bi on prije njega uopće smjerao još nešto bitno⌝.[1] Bo ata fantazija, | obuhvatno pamćenje, sposobnost [A 21] primjerene pozornosti i tomu sl. više su lijepe stvari, ali oni intelektualno značenje dobivaju samo kod m i s l e ć e g | bića, čije [B 21] o raz a anje i otkrivanje stoji pod zakonitim formama.

Jer općenito važi da u proizvoljnoj psihičkoj kompleksiji ne samo elementi, nego i povezujuće forme imaju asocijativnu, odnosno reproduktivnu djelotvornost. Tako se kao forma naših teorijskih misli i misaonih sklopova mogu pokazati kao korisne. Kao što npr. forma izvjesnih premisa omogućuje da se pripadni stav pojavi s posebnom lakoćom zato što su nam ranije pošli za rukom zaključci iste forme, tako i forma nekog stava koji se treba dokazati dovodi u sjećanje izvjesne forme obrazloženja koje su ranije dali slično oblikovani zaključni stavovi. Ako to i nije jasno i pravo sjećanje, ono je ipak analogon toga, ono je u izvjesnoj mjeri latentno sjećanje, »nesvjesno pobuđivanje« (u smislu B. E r d m a n n a); u svakom slučaju to je nešto što se pokazuje krajnje korisnim za lakše uspijevanje konstrukcija dokaza (a ne samo u područjima, u kojima prevladavaju *argumenta in forma*, kao u matematici). Uvježban mislitelj lakše nalazi dokaze od neuvježbanog, a zašto? ato što su mu se tipovi dokazâ zahvaljujući višestrukom iskustvu sve dublje ukopavali i zato su za njega mnogo lakše djelotvorni i moraju biti određujući za pravac mislî. U izvjesnom opsegu znanstveno mišljenje bilo kojega roda vježba se za znanstveno mišljenje uopće; ali pored toga važi da je u posebnoj mjeri i opsegu matematsko mišljenje specijalno predisponirano za ono matematičko, a fizikalno specijalno za ono fizikalno. Prvo počiva na stanju tipičnih formi koje su zajedničke svim znanostima, a zadnje na stanju drugih formi (koje se mogu eventualno okarakterizirati kao određeno oblikovane kompleksije onih prvih) koje imaju svoj poseban odnos | prema posebnosti pojedinačnih znanosti. S time se podudaraju [A 22] osebujnosti znanstvenoga takta, naprijed gledajuće intuicije i divinacije. Govorimo o filologijskom taktu i pogledu, o nekom matematskom itd. | I tko ga posjeduje? Onaj višegodišnjom vježbom [B 22]

[1] A: ⌜uopće je upitno, da li bi on prije njega smjerao još nešto bitno⌝.

školovani filolog, odnosno matematičar itd. U općoj naravi predmetâ dotičnoga područja ukorijenjene su izvjesne forme stvarnih sklopova i oni opet određuju tipične osebujnosti upravo u tom području preovlađujućih formi obrazloženja. Ovdje leži podloga za ishitrena znanstvena nagađanja. Svaka provjera, izum i otkriće počiva tako na zakonitostima forme.

Ukoliko, prema svemu ovome, uređena forma omogućuje ostojanje znanosti, utoliko na drugoj strani neovisnost forme o znanosti koja postoji u širokom opsegu omogućuje postojanje nauka o znanosti. Ako ta neovisnost ne bi važila onda bi postojale samo logike koje su pridružene jedna drugoj i koje pojedinačno odgovaraju pojedinačnim znanostima, ali ne i opća logika. Ali, uistinu, smatramo nužnim oboje: znanstveno-teorijska istraživanja koja se ravnomjerno tiču svih znanosti i za njihovu dopunu posebna istraživanja koja se tiču teorije i metode pojedinačnih znanosti i nastoje ispitati ono što im je osobeno.

Tako bi isticanje onih osebujnosti, koje su proistekle prilikom usporednog razmatranja obrazloženjâ, moglo baciti izvjesno svjetlo na samu našu disciplinu, na logiku u smislu nauka o znanosti.

§ 9. Metodički načini postupanja u znanostima dijelom obrazloženjâ, dijelom pomoćnih sredstava za obrazloženja

Ipak su potrebne još neke dopune, najprije s obzirom na naše ograničenje na obrazloženja koja | ipak ne iscrpljuju pojam metodičkoga postupka. Ali obrazloženjima pripada središnje značenje koje će opravdati naše privremeno ograničenje. [A 23]

| Može se naime kazati: da su sve znanstvene metode, koje same nemaju karakter zbiljskih obrazloženja (bilo jednostavnih ili još tako kompliciranih), ili misaono-ekonomijske abrevijature i surogati obrazloženjâ koja, nakon što su posredstvom obrazloženjâ dobila jednom za svagda smisao i vrijednost, prilikom njihove praktične primjene u sebi doduše uključuju postignuće, ali ne i uvidljivi misaoni sadržaj obrazloženjâ; ili da predstavljaju više ili manje komplicirana pomoćna sredstva koja služe za pri- [B 23]

premu, za olakšavanje, osiguravanje ili omogućavanje budućih obrazloženja i uopće ne mogu zahtijevati ovim znanstvenim temeljnim procesima jednako vrijedno i pored njih samostalno značenje.

Tako je npr, da se nadovežemo na d r u g o spomenutu skupinu metoda, važan predzahtjev za osiguranje obrazloženjâ uopće to da misli na primjeren način dolaze do izraza posredstvom svakako razlučivih i jednoznačnih znakova. Jezik mislitelju nudi jedan u širokom opsegu primjenjiv sistem znakova za izražavanje njegovih misli, ali premda ga nitko nije u stanju odgonetnuti, on ipak predstavlja nesavršeno pomoćno sredstvo strogog istraživanja. Štetni utjecaji ekvivokacija na osnovanost izvođenjâ zaključaka općenito su poznati. Oprezan istraživač ne smije dakle upotrebljavati jezik bez umijeću primjerenih predostrožnosti, on mora definirati upotrijebljene termine ukoliko oni ⌜nisu jednoznačni⌝[1] i ukoliko im nedostaje oštrije značenje. U n o m i n a l n o j d e f i n i c i j i vidimo dakle metodički pomoćni postupak za osiguravanje obrazloženjâ, u tim primarno i navlastito teorijskim procedurama.

| Slično se događa i s n o m e n k l a t u r o m. Kratke i karakteris- [A 24] tične signature za važnije i češće se ponavljajuće pojmove jesu – da spomenemo samo jedno – neizostavne svugdje gdje bi ti pojmovi samo vrlo prigodno | došli do izraza s izvornom zalihom definiranih [B 24] izraza; jer prigodni, višestruko jedan u drugom poslagani izrazi otežavaju obrazlažuću operaciju ili je čak čine neizvedivom.

Sa sličnih stajališta može se promatrati i metoda k l a s i f i k a c i j e itd.

Primjere za p r v u skupinu metoda pružaju nam toliko nadasve plodne a l g o r i t a m s k e m e t o d e, čija je osobena funkcija da nas s umjetnim redoslijedom mehaničkih operacija s osjetilnim znakovima pošteđuju najvišega mogućeg dijela pravog deduktivnog duhovnog rada. Ma koliko čudesnoga te metode i činile, one smisao i opravdanje dobivaju samo iz bîti obrazlažućega mišljenja. Tu pripadaju i one, u doslovnom smislu mehaničke metode – misli se na aparate za mehaničku integraciju, na računala i tomu sl. –, zatim metodički načini postupanja za ustvrđivanje objektivno važećih is-

[1] A: ⌜jednoznačniji⌝.

kustvenih sudova kao i raznovrsne metode za određivanje pozicije neke zvijezde, električnoga otpora, trome mase, eksponenta razlomka, konstanti zemaljske teže itd. Svaka takva metoda reprezentira zbir predostrožnostî, čiji se izbor i poredak određuje sklopom obrazloženja koji općenito pokazuje da bi jedan takav postupak, bio on izvršen i slijepo, nužno morao pružiti neki objektivno važeći pojedinačni sud.

No, dosta je primjera. Jasno je: svaki se zbiljski napredak spoznaje izvršava u obrazloženju; na njega se stoga odnose sve metodičke predostrožnosti i umjetni zahvati, kojima se logika, povrh obrazloženjâ, još bavi. Tom odnosu ona duguje i | svoj tipični [A 2
karakter koji zapravo pripada ideji metode. Zbog tog tipičnog ona se uostalom također uvrštava u razmatranja prethodnoga paragrafa.

§ 10. Ideje teorije i znanosti kao problemi nauka o znanosti [B 25

Ali, potrebna je još jedna naredna dopuna. Naravno, nauk o znanosti, kakav nam je ovdje proistekao, ima posla ne samo s istraživanjem formi i zakonitostî pojedinih obrazloženja (i njima pripadnih pomoćnih sredstava). Pojedinačna obrazloženja nalazimo zapravo i izvan znanosti i time je jasno da pojedinačna obrazloženja – i jednako tako složeno gomilanje obrazloženjâ – još ne sačinjavaju nikakvu znanost. Tomu, kao što smo gore izrazili, pripada izvjesno jedinstvo sklopa obrazloženja, izvjesno jedinstvo u stupnjevitom slijedu obrazloženjâ; i sama ta forma jedinstva ima svoje visoko teleologijsko značenje za postizanje najvišeg cilja spoznaje, čemu teži svaka znanost: da se po mogućnosti podupremo u istraživanju istine – to pak ne znači u istraživanju pojedinačnih istina, već carstva istine, odnosno prirodnih provincija, na koje se to carstvo raščlanjuje.

Dakle, zadaća nauka o znanosti također će biti bavljenje *znanostima kao tako i tako oblikovanim jedinstvima*, drugim riječima onim što ih po formi karakterizira kao znanosti, što određuje njihovo međusobno ograničenje, njihovu unu-

tarnju raščlambu na područja, na relativno dovršene teorije, te koje su njihove bitno različite vrste ili forme i tomu sl.

Taj se sistematski splet obrazloženjâ također može podrediti pojmu metode i time se nauku o znanosti može dodijeliti ne samo zadaća bavljenja metodama znanja koje se javljaju | u znanostima, [A 26] nego i onima koje se i same nazivaju znanostima. Na nauk o znanosti spada ne samo razdvajanje važećih i nevažećih obrazloženja, nego i važećih i nevažećih teorija. Zadaća, koja mu se time dodjeljuje, očito nije neovisna | o ranijim ⌜zadaćama⌝, ona u znatnom [B 26] opsegu pretpostavlja njihovo prethodno rješenje; jer ispitivanje znanostî kao sistematskih jedinstava ne može se zamisliti bez prethodnog ispitivanja obrazloženjâ. U svakom slučaju, oba ⌜ispitivanja⌝ leže u pojmu znanosti o znanosti kao takvoj.

§ 11. Logika ili nauk o znanosti kao normativna disciplina i kao nauk o umijeću

Nakon onoga što smo do sada razmotrili logika – u ovdje upitnom smislu nauka o znanosti – proizlazi kao n o r m a t i v n a d i s c i p l i n a. Znanosti su duhovne tvorevine koje su usmjerene prema jednom izvjesnom cilju i koje se zato trebaju prosuditi primjereno tom cilju. A isto važi za teorije, obrazloženja i uopće za sve što nazivamo metodom. Je li neka znanost uistinu znanost, a neka metoda uistinu metoda, to ovisi o tomu, je li ona primjerena cilju kojemu teži. Logika želi ispitati, što pripada istinskim, važećim znanostima kao takvim, drugim riječima, što konstituira ideju znanosti, kako bismo prema tomu mogli mjeriti, odgovaraju li empirijski postojeće znanosti svojoj ideji ili u kojoj mjeri se one njoj približuju i u čemu se ogrješuju o nju. Time se logika potvrđuje kao normativna znanost i od sebe odvaja usporedni način razmatranja historijske znanosti koja nastoji shvatiti znanosti kao konkretne kulturne proizvode dotičnih epoha prema njihovim t i p i č n i m osebujnostima i zajedničkim crtama i objasniti ih iz prilika vremena. Jer bit normativne znanosti jest to da ona obrazlaže opće stavove, | u kojima su s [A 27] odnosom na normirajuću osnovnu mjeru – npr. na neku ideju ili na neku najvišu svrhu – navedena određena obilježja, čiji posjed jamči

primjerenost mjeri ili, obratno, pripravlja neizostavni uvjet za tu primjerenost; | stoga i srodne stavove, u kojima se uzima u obzir [B 27] slučaj neprimjerenosti ili u kojima je izrečeno nepostojanje takvih stanja stvari. Ne kao da bi ona trebala dati opća obilježja koja govore kakav treba biti neki objekt uopće da bi odgovarao temeljnoj normi; koliko malo terapija navodi univerzalne simptome, toliko malo bilo koja normativna disciplina daje univerzalne kriterije. Ono što nam nauk o znanosti posebno daje i što nam jedino može dati jesu specijalni kriteriji. Ustvrđujući da u pogledu na najviši cilj znanostî i u pogledu na faktičnu konstituciju ljudskoga duha kao i na bilo što drugo što još može doći u razmatranje niču te i te metode, recimo $M_1 M_2$ ..., on izriče stavove u formi: Svaka skupina duhovnih radnji vrste $\alpha\beta$ ..., koje se razvijaju u formi kompleksije M_1 (odnosno M_2 ...), pruža jedan slučaj ispravne metode; ili što je jednako vrijedno: Svaki (navodno) metodički postupak u formi M_1 (odnosno M_2 ...) jest ispravan postupak. Ako bi pošlo za rukom postavljanje svih po sebi mogućih i važećih stavova ove i srodne vrste, onda bi normativna disciplina svakako dobila mjerno pravilo za svaku navodnu metodu uopće, ali i tada samo u formi specijalnih kriterija.

Tamo gdje je temeljna norma svrha ili može postati svrhom, iz normativne discipline s bliskim proširivanjem njezine zadaće proizlazi nauk o umijeću. Tako i ovdje. Nauk o znanosti postavlja sebi narednu zadaću da se ispitaju uvjeti koji podliježu našoj moći i o kojima ovisi realiziranje važećih metoda te da se postave pravila, kako postupamo u metodičkom nadmudrivanju istine, kako osnovano | razgraničujemo i izgrađujemo znanosti, kako posebice otkri- [A 28] vamo ili primjenjujemo raznovrsne, u njima korisne metode, te kako se u svim tim odnosima trebamo čuvati grešaka: tako ona postaje n a u k o m o u m i j e ć u z n a n o s t i. On u sebi ⌜sasvim⌝[1] uključuje normativni nauk o znanosti i stoga je zahvaljujući njegovoj nedvojbenoj vrijednosti sasvim primjereno | kada se u skladu s [B 28] tim proširuje pojam logike i kada se ona definira u smislu tog nauka o umijeću.

[1] A: ⌜potpuno i sasvim⌝.

§ 12. ⌜Ovdje pripadne definicije⌝[1] logike

Definicija logike kao nauka o umijeću od davnina je vrlo omiljena, no ipak pobliže odredbe u pravilu ostaju za priželjkivanje. Definicije kao nauk o umijeću suđenja, zaključivanja, spoznaje, mišljenja (*l'art de penser*) u svakom se slučaju mogu krivo tumačiti i u svakom su slučaju preuske. Ograničimo li npr. u zadnje spomenutoj i još i danas upotrebljavanoj definiciji neodređeno značenje termina »misliti« na pojam ispravnoga suda, tada definicija glasi: nauk o umijeću ispravnoga suda. Ali da je ta definicija preuska, proizlazi sada iz toga što se iz nje ne može izvesti svrha znanstvene spoznaje. Kaže li se: svrha se mišljenja ⌜potpuno⌝[2] ispunjava tek u znanosti, tada je to nedvojbeno ispravno; ali time je također pretpostavljeno da svrha upitnog nauka o znanosti zapravo nije mišljenje, odnosno spoznaja, već ono čemu je sâmo mišljenje sredstvo.

Sličnoj dvojbi podliježu ostale definicije. One podliježu i onom, u novije vrijeme opet kod Bergmanna upućenom prigovoru da bismo u nauku o umijeću neke djelatnosti – npr. slikanja, pjevanja, jahanja – prije svega morali očekivati »da bi on trebao pokazati što bi se moralo činiti kako bi se ispravno izvršila dotična djelatnost, npr. kao kad se prilikom slikanja koristi i povlači kičica, prilikom pjevanja koriste grudi, grlo i usta, prilikom jahanja | povlače i popuštaju uzde i mora se pritiskati bedrima«. Tako bi u područje logike došli njoj sasvim tuđi nauci.* [A 29]

| Bliža istini sigurno je Schleiermacherova definicija logike kao nauka o umijeću znanstvene spoznaje. Jer, samorazumljivo, u tako ograničenoj disciplini treba se uzeti u obzir samo [B 29]

* Bergmann, *Die Grundprobleme der Logik*[2], 1895., str. 7 i naredna. – Usp. također *Wissenschaftslehre* dr. B. Bolzana (Sulzbach 1837), I, str. 24. »Spada li u logiku npr. pitanje, je li koriander sredstvo za jačanje pamćenja? A ono bi ipak moralo spadati u nju ako bi logika bila neka *ars rationis formandae* u cjelokupnom opsegu riječi.«

[1] A: ⌜Ovdje pripadna definicija⌝. Promjena u B odgovara doslovnom naslovu u Sadržaju A kao i »Ispravkama« u A.

[2] A: ⌜potpuno i sasvim⌝.

posebnost znanstvene spoznaje i ispitati, čemu ona može koristiti; dok udaljeniji preduvjeti, koji uopće idu na ruku uspostavljanju spoznaje, ostaju prepušteni pedagogici, higijeni itd. Međutim, u Schleiermacherovoj definiciji ne dolazi sasvim jasno do izraza da i nauku o umijeću također predstoji postavljanje pravilâ, primjereno kojima se znanosti trebaju razgraničiti i izgraditi, dok obratno ta svrha uključuje svrhu znanstvene spoznaje. Pogodne misli za ograničenje ove discipline nalaze se u Bolzanovu *Nauku o znanosti*, ali više u kritičkim predistraživanjima nego u definiciji kojoj on sam daje prednost. Ona glasi začuđujuće dostatno: nauk o znanosti (ili logika) jest »ona znanost koja nas napućuje kako znanosti trebamo prikazivati u svrhovitim udžbenicima«.*

* Bolzano, *Wissenschaftlehre* I, str. 7. Svakako je IV. svezak *Nauka o znanosti* specijalno posvećen zadaći koju izriče definicija. Ali se čini neobičnim to što neusporedivo važnije discipline, koje obrađuju prva tri sveska, trebaju biti prikazane samo kao pomoćno sredstvo nauka o umijeću znanstvenih udžbenika. Naravno da i veličina ovog još dugo nedovoljno cijenjenog, gotovo uopće nekorištenoga djela počiva na istraživanjima tih prvih svezaka.

DRUGO POGLAVLJE [A 30] [B 30]

TEORIJSKE DISCIPLINE KAO FUNDAMENTI NORMATIVNIH DISCIPLINA

§ 13. Spor oko praktičnog karaktera logike

Iz naših zadnjih razmatranja opravdanost logike kao nauka o umijeću proistekla je tako samorazumljivo da se može činiti čudnim kako bi u toj točki mogao ikada postojati neki spor. Jedna praktično usmjerena logika jest neizostavni postulat svih znanosti i tomu također odgovara to da je logika historijski izrasla iz praktičnih motiva znanstvenoga pogona. To se, kao što je poznato, dogodi o u ona mišljenja dostojna vremena, kada je iznova klijajuća grčka znanost dospjela u opasnost da podlegne napadima skeptika i subjektivista, te je svako daljnje sazrijevanje znanosti ovisilo o tomu da se nađu objektivni kriteriji istine ⌜koji su htjeli⌝[1] ništiti obmanjujući privid sofističke dialektike.

Kada se jednako tako, osobito u novije vrijeme pod Kantovim utjecajem, logici ponovno odricao karakter nauka o umijeću, dok se tom karakteriziranju na drugoj strani i dalje pripisivala vrijednost, tada se spor ipak nije mogao vrtjeti oko pukoga pitanja, je li moguće postaviti logici praktične ciljeve i shvatiti je prema tomu kao nauk o umijeću. Nije li ipak sam Kant govorio o primijenjenoj logici kojoj je zadaća reguliranje upotrebe razuma »pod slučajnim uvjetima subjekta koji mogu ometati ili unapređivati tu upo-

[1] A: ⌜koji hoće⌝.

trebu«* od koje također možemo naučiti »što unapređuje ispravnu ◇ upotrebu razuma, njezina pomoćna sredstva | ili sredstva za lije- [A 31] čenje | od logičkih pogreški ili zabluda«.** Premda joj on i ne želi [B 31] dopustiti da važi kao prava znanost, kao čista logika,*** ipak će ◇ svatko dopustiti da se cilj logike krije tako daleko da ona obuhvaća i primijenjenu, dakle praktičnu logiku.**** U svakom slučaju može se sporiti o tomu – a to se u dovoljnoj mjeri i dogodilo –, može li se za unapređivanje ljudske spoznaje od logike kao praktičnog nauka o spoznaji očekivati neka znatna dobit kako bi *ars inventiva*, »logika otkrića« mogla obećati tako velike prevrate i napretke, kako je to, kao što je poznato vjerovao Leibniz i tomu sl. Ali ovaj se spor ne tiče nijedne principijelno značajne točke i on se rješava jasnom maksimom da već umjerena vjerojatnost za buduće unapređivanje znanostî opravdava obradu jedne || normativne discipline koja [A 32] [B 32] smjera na to; neovisno o tomu što izvedena pravila po sebi predstavljaju punovrijedno obogaćivanje spoznaje.

Pravo i principijelno sporno pitanje, koje nažalost ni od jedne strane nije bilo precizirano, leži u sasvim drugom pravcu; ono se pita, pogađa li zapravo definicija logike kao nauka o umijeću njezin bitni karakter? Drugim riječima pita se, je li to samo prak-

* *Kritik der reinen Vernunft*, Einleitung zur transzendentalen Logik I, zadnji pasus.

** Kant, *Logik*, Einleitung II. (*WW*, Harteinsteinovo izdanje 1867., VIII, str. 18).

*** *Kritik der reinen Vernunft* (*WW*, III., str. 83)

**** Kada Kant u općoj logici s praktičnim dijelom vidi *contradictio in adjecto* i zato odbacuje podjelu logike na teorijsku i praktičnu (*Logik*, Einleitung II, sub 3), tada nas to uopće ne sprečava da to što on naziva primijenjena logika cijenimo kao praktičnu. »Praktična logika«, kada se taj izraz uzme u svom običnom značenju, nipošto nužno ne pretpostavlja »poznavanje neke izvjesne vrste predmetâ, na koji se ona primjenjuje«, ali svakako pretpostavlja poznavanje duha koji se u težnji za spoznajom unapređuje njome. Primjena se može vršiti u dvostrukom pravcu: pomoću logičkih pravila možemo izvući korist za neko posebno područje spoznaje – to pripada posebnoj znanosti i metodologiji koja se nadovezuje na nju. Ali, s druge strane, također se može zamisliti da pomoću idealnih, o posebnosti ljudskoga duha neovisnih zakona čiste logike (ako takvi postoje) izvedemo praktična pravila koja se obaziru na posebnu narav čovjeka (*in specie*). Tada bismo imali opću a ipak praktičnu logiku.

tično stajalište koje zasniva pravo logike kao vlastite filozofijske discipline, dok se s teorijskoga stajališta sve ono što logika sabire od spoznaja s jedne strane sastoji u čisto teorijskim stavovima, koji svoje izvorno zavičajno pravo moraju zahtijevati u inače poznatim teorijskim znanostima, ali uglavnom u psihologiji, i s druge strane u pravilima koja su utemeljena na tim teorijskim stavovima.

U stvari, ni ono bitno K a n t o v a shvaćanja ne leži u tomu da on osporava praktični karakter logike, nego da on jedno izvjesno ograničenje, odnosno ograničenje logike smatra mogućim i fundamentalnim u spoznajno-teorijskom pogledu, po kojem ona postoji kao potpuno neovisna, u usporedbi s drugim poznatim znanostima kao nova i to čisto teorijska znanost kojoj na način matematike izvanjskom ostaje svaka pomisao na moguću primjenu i koja je matematici jednaka i po tome što je apriorna i čisto demonstrativna disciplina.

Ograničavanje logike na teorijski sadržaj njezina znanja dovodi, prema preovlađujućoj formi protivničkoga nauka, do psiholoških, eventualno i do gramatičkih i drugih stavova; dakle do malih isječaka iz drugih razgraničenih i k tomu empirijskih znanosti; po K a n t u, naprotiv, udaramo još na jedno u sebi dovršeno, samostalno i k tomu apriorno područje teorijske istine, na čistu logiku.

|| Vidi se da su u tim naucima u igri i druge značajne suprotnosti, [A 33] [B 33] naime treba li logika važiti kao apriorna ili empirijska, kao neovisna ili ovisna, kao demonstrativna ili nedemonstrativna znanost. Odvojimo li ih, kao daleke našim najbližim interesima, tada preostaje samo gore ispostavljeno sporno pitanje; na jednoj strani apstrahiramo tvrdnju da svakoj logici shvaćenoj kao nauk o umijeću u temelju leži neka v l a s t i t a teorijska znanost, neka »čista« logika, dok suprotna strana vjeruje da sve teorijske nauke, koje se trebaju konstatirati u nauku o umijeću, mogu uvrstiti u druge poznate teorijske znanosti.

Zadnje je stajalište živo zastupao već B e n e k e,* a opisao ga je J. St. M i l l, čija je logika u tom pogledu postala vrlo utjecaj-

---

* Uvjerenje o bitnom praktičnom karakteru B e n e k e želi nagovijestiti već u naslovima svojih prikaza logike – *Lehrbuch der Logik als Kunstlehre des Denkens*,

na.* Na istom tlu stoji vodeće djelo novijeg logičkog pokreta u Njemačkoj, Sigwartova logika. Ona to izriče jasno i odlučno: »Najviša zadaća logike i ona koja sačinjava njezinu pravu bit ⌜jest⌝ da bude nauk o umijeću«.**

Na drugom stajalištu pored Kanta nalazimo posebice Herbarta i k tomu veliki broj njegovih učenika.

Koliko se uostalom u tom odnosu najekstremniji empirizam podnosi s Kantovim shvaćanjem, vidi se iz Bainove logike koja je doduše izgrađena kao nauk o umijeću, ali logiku izričito priznaje kao vlastitu teorijsku i apstraktnu | znanost – i | štoviše kao znanost na način matematike – i ujedno priznaje da bude shvaćena u sebi. Doduše, ta teorijska diciplina počiva po Bainu na psihologiji; ona ne prethodi, kako to želi Kant, svim drugim znanostima kao neka apsolutno neovisna znanost; ali ona je ipak samostalna znanost, ona nije kao kod Milla puki složaj psiholoških poglavlja ponuđenih s namjerom praktičnog reguliranja spoznaje.*** [A 34] [B 34]

U raznovrsnim obradama, koje je logika doživjela u ovom stoljeću, ovdje jedva dolazi do jasnog isticanja i brižljivog razmišljanja diferencirajuća točka o kojoj se ovdje govori. S obzirom na to da se praktična obrada logike dobro podnosi s oba stajališta i jest u pravilu od obje strane bila priznata kao korisna, mnogima se cjelokupni spor oko (bitno) praktičnog ili teorijskog karaktera logike čini beznačajnim. One upravo nikada nisu razjasnile razliku stajalištâ.

Naše svrhe ne iziskuju kritičko ulaženje u sporove starijih logičara – je li logika umijeće ili znanost ili oboje ili ništa od oboga; i opet, je li ona u drugom slučaju praktična ili spekulativna znanost ili je istodobno oboje. Sir William Hamilton sudi o njoj i time o vrijednosti pitanjâ kako slijedi: »*The controversy ... is perhaps one the most futile in the history of speculation. In so far as*

1832.; *System der Logik als Kunstlehre des Denkens*, 1842. U stvarnom odnosu usp. u *System* »Predgovor«, »Uvod« i posebice polemiku protiv Herbarta, I, str. 21 i naredna.

* Još više od Millova glavnog logičkog djela za raspravu o ovdje pripadnom pitanju u razmatranje dolazi spis u kojem se on spori protiv Hamiltona. To dalje slijedi uz potrebno navođenje.

** Sigwart, *Logik*[3], str. 10. – U A se navodi 2. izdanje.

*** Usp. Bain, *Logic*, I (1879), § 50, str. 34 i naredna.

*Logic is concerned, the decision of the question is not of the very smallest import. It was not in consequence of any diversity of opinion in regard to the scope and nature of this doctrine, that philosophers disputed by what name it should be called. The controversy was, in fact, only about what was properly an art, and what was properly a science; and as men attached one meaning or another to these terms, so did they affirm Logic | to be an art, or a science, | or both, or neither«.** [B 35] [A 35] Ipak, treba primijetiti da sam Hamilton nije vrlo duboko istraživao o sadržaju i vrijednosti spomenutih razlikovanja i kontroverzi. Ako bi postojala primjerena suglasnost u odnosu na način obrađivanja logike i u odnosu na sadržaj nauka koji je trebaju obogatiti, onda bi od neznatnoga značenja bilo pitanje, da li i kako pojmovi *art* i *science* pripadaju njezinoj definiciji, premda to još dugo ne bi bilo pitanje pukog etiketiranja. Ali spor oko definicija (kao što smo već izveli) uistinu je spor oko same znanosti i to ne oko gotove, nego oko postajuće i privremeno samo pretendirane znanosti, kod koje su još uvijek dvojbeni problemi, metode, nauci, ukratko sve i svašta. Već u Hamiltova vremena i dugo prije njega vrlo su bile značajne diferencije u pogledu bitnoga sadržaja, opsega i načina obrađivanja logike. Samo neka se usporede Hamiltonova, Bolzanova, Millova i Benekeova djela. Te kako su diferencije od tada samo rasle. Usporedimo Erdmanna i Drobischa, Wundta i Bergmanna, Schuppea i Brentana, Sigwarta i ✧ Überwega – nije li sve to jedna znanost a ne samo neko ime? Gotovo bi se moglo odlučiti tako, ukoliko obuhvatnije skupine tema ne bi tu i tamo bile zajedničke, premda se dakako u pogledu na sadržaj nauka i samih postavljanja pitanja ni dva logičara ne bi podnošljivo sporazumjela. Poveže li se to sada s onim što smo naglasili u Uvodu – da definicije oblikuju samo uvjerenja koja se posjeduju o bitnim zadaćama i metodičkom karakteru logike i da na to odnosne predrasude i zablude mogu kod jedne tako zaostale znanosti doprinijeti tomu da se istraživanje unaprijed usmjeri na pogrešne putanje – tada se sigurno ne možemo složiti s Hamiltonom kada kaže: »*the decision of the question is not of the very smallest import*«.

Zbrci nije ništa manje doprinijela okolnost da je od strane istaknutih prethodnika-boraca za samoopravdanje čiste logike poput Drobischa i | Bergmanna | normativni karakter te discipline bio ispostavljen kao nešto što bitno pripada njezinu pojmu. [A 36] [B 36] Suprotna je strana u tomu vidjela očigledinu nedosljednost, zapravo proturječje. Ne leži li u pojmu normiranja odnos na neku vodeću svrhu i njoj podređene djelatnosti? Ne znači li dakle normativna znanost upravo isto što i nauk o umijeću?

* Sir William Hamilton, *Lectures on Logic*[3], vol. I (*Lectures on Metaphysics and Logic*, vol. III), 1884., str. 9–10.

Samo kao potvrda može poslužiti način na koji robisch uvodi i shvaća svoje odredbe. U njegovoj, još uvijek punovrije noj logici, čitamo: »Mišljenje može u dvostrukom odnosu postati predmetom znanstvenoga istraživanja: jednom naime ukoliko je ono djelatnost duha, za čijim se uvjetima i zakonima traga; potom pak ukoliko je ono oruđe za stjecanje posredne spoznaje koje dopušta ne samo ispravnu, nego i pogrešnu upotrebu, ukoliko u prvom slučaju vodi do istinitih, a u drugom do pogrešnih rezultata. Stoga za mišljenje postoje kako prirodni zakon tako norma ni zakoni, propisi (norme), prema kojima se ono treba ravnati kako bi dovelo do istinitog rezultata. Ispitivanje rirodnih zakona šljen a est zadaća psihologije, a ustvrđivan e n e o-vih normalnih zakona jest zadaća logike«.* I u pridodanom objašnjenju na pretek čitamo: »Normalni zakoni reguliraju djelatnost uvijek primjereno jednoj izvjesnoj svrsi«.

Za protivničku se stranu kaže: ovdje nema nijedne riječi koju Beneke ili Mill ne bi mogao potpisati i iskoristiti na vlastitu korist. Ali prizna li se identitet pojmova »normativne discipline« i »nauka o umijeću«, tada je također samorazumljivo da nije supripadnost, već vodeća svrha veza koja logičke | istine ujedinjuje u [A 37]
jednu disciplinu. | Ali tada je vidno naopako povlačiti logici tako [B 37]
uske granice kao što to čini tradicionalna aristotelovska logika — jer na to svakako izlazi »čista« logika. Protusmisleno je postavljati logici svrhu a zatim jednako tako iz logike isključiti klase normi i normativnih istraživanja koja pripadaju toj svrsi. Predstavnici čiste logike upravo još stoje u putanji te tradicije; začuđujuća čarolija koju je tisućljećima izvodila šuplja igrarija formulacijama skolastičke logike u njima je još nadmoćna.

To je lanac bliskih prigovora, načinjen sasvim za to da se moderni interes odvrati od točnijeg razmatranja stvarnih motiva koji su kod velikih i samostalnih mislitelja govorili u korist čiste logike kao samostalne znanosti i koji bi i sada još mogli zahtijevati najozbiljniju provjeru. Umjesni Drobisch mogao bi se ostaviti sa svojom odredbom; ali to ne dokazuje da je njegova pozicija, jednako kao i

* Drobisch, *Neue Darstellung der Logik*[4], § 2, str. 3.

pozicija njegovog učitelja Herbarta i konačno pozicija prvoga poticatelja, Kanta,* u bitnome pogrešna. Uopće se ne isključuje da se iza same potpune odredbe krije vrijedna misao koja jedino nije došla do pojmovnoga | jasnog uobličenja. Pazimo ipak na ono, [A 38] kod predstavnika čiste logike tako omiljeno | uspoređivanje logike i [B 38] čiste matematike. I matematske discipline utemeljuju nauke o umijeću. Aritmetici odgovara praktično umijeće računanja, a geometriji umijeće mjerenja poljâ. Opet se, premda na unekoliko drugačiji način, na teorijske apstraktne prirodne znanosti nadovezuju tehnologije, a na fiziku fizikalne, na kemiju kemijske tehnologije. S obzirom na to bliska je slutnja da je pravi smisao pretendirane čiste logike da bude apstraktna teorijska disciplina koja bi na analogan način kao u označenim slučajevima utemeljivala neku tehnologiju, upravo logiku u običnom, praktičnom smislu. I kao što sada uopće kod naukâ o umijeću među njima poglavito jedan, a u njemu više teorijskih disciplina pripravljaju podlogu za izvođenje njegovih formi, tako bi i logika u smislu nauka o umijeću mogla ovisiti o mnoštvu takvih disciplina, dakle u onoj logici posjedovati samo jedan, premda također možda najvažniji fundament. Ako bi se povrh toga pokazalo da oni u pregnantnom smislu logički zakoni i forme pripadaju nekom teorijski dovršenom krugu koji se ni na koji način ne može uvrstiti u do sada razgraničene teorijske discipline i time se sam treba uzeti u oslov kao upitna čista logika: onda bi se nametnula naredna slutnja da je nepotpunosti pojmovne odredbe te discipline jednako kao i nesposobnost da se ona prikaže u svojoj čistoći i da se razjasni njezin odnos prema logici kao nauku o

* Sam Kant, premda je psihološkim zakonima, koji govore »kako razum jest i misli«, suprotstavio logičke zakone kao »nužna pravila« koja govore »kako bi on trebao postupati u mišljenju« (usp. Vorlesungen über Logik (*WW*, Hart. izd., VIII, str. 14), naposljetku svakako ipak nije imao namjeru shvatiti logiku kao normativnu disciplinu (koja se u smislu discipline koja odmjerava primjerenost umetnutoj svrsi). Na to ukazuje njegovo koordiniranje logike i estetike prema oba »temeljna izvora duše«, ove kao (sc. racionalne) »znanosti o pravilima osjetilnosti uopće«, one estetike kao korelativne »znanosti razumskih pravila uopće«. Kao estetika u ovom Kantovom smislu, tako ni njegova logika ne može htjeti važiti kao disciplina koja regulira prema svrhama. (Usp. *Kritik der reinen Vernunft*, Einleitung zur transzendentalen Logik, I, kraj drugoga pasusa.)

umijeću išla na ruku brkanju s tim naukom o umijeću i omogućila spor, treba li se logika razgraničiti bitno kao teorijska ili praktična disciplina. Dok je jedna strana gledala na čisto teorijske i u pregnantnom smislu logičke stavove, druga se strana držala ranjivih definicija pretendirane teorijske znanosti i njihove stvarne provedbe.

| Ali ne treba nas uznemiravati prigovor da se ovdje radi o restituciji skolastičko-aristotelovske logike, o čijoj je minornoj vrijednosti | povijest izrekla svoj sud. Možda što se još ispostavlja da upitna disciplina nipošto nije od tako neznatnog opsega i tako siromašna dubokim problemima, kako joj se s time predbacuje. Možda što je stara logika bila samo krajnje nepotpuno i zamućeno realiziranje ideje one čiste logike, ali je kao prvi početak i pothvat uvijek valjana i pažnje vrijedna. Zapravo je također upitno, nije li prijezir tradicionalne logike neopravdana naknadna posljedica glasova renesanse, čiji nas motivi danas više ne mogu taknuti. Historijski opravdana, ali u stvari često nerazumna borba protiv skolastičke znanosti usmjerila se razumljivo prije svega protiv logike kao njoj pripadnoga nauka o metodi. Ali to da je formalna logika u rukama skolastike (osobito u razdoblju izopačivanja) dobila karakter pogrešne metodike, dokazuje možda samo: da je nedostajalo pravo filozofijsko razumijevanje logičke teorije (ukoliko je ona već bila razvijena), da je zato njezino praktično korištenje udarilo krivim putem i da su joj se pripisivali metodički učinci kojima ona po svojoj bîti nije bila dorasla. Tako zapravo ni mistika brojeva ne dokazuje ništa protiv aritmetike. Poznato je da je logička polemika u renesansi stvarno bila šuplja i bez rezultata; u njoj se iskazivala strast, ne uvid. Kako bismo se još mogli rukovoditi njezinim prezrivim sudovima? Jedan teorijski stvaralački duh kao što je Leibniz, kod kojega se prekomjerni reformacijski poriv renesanse udružio sa znanstvenom trezvenošću novoga vijeka, u svakom slučaju nije htio znati ništa o antiskolastičkom kotlarenju. On je s toplim riječima prihvatio nagrđenu aristotelovsku logiku, ma koliko da se ona upravo njemu činila potrebitom proširenja i poboljšanja. Prigovore | da čista logika izlazi na obnovu »šuplje skolastičke igrarije formulacijama« u svakom slučaju možemo ostaviti na miru sve dok nismo

[A 39]
[B 39]
[A 40]

razjasnili smisao i sadržaj upitne discipline, odnosno opravdanost | nametnutih nagađanja. [B 40]

Želimo ispitati ta nagađanja, a ne recimo sabrati sve argumente koji su se historijski pojavili za jedno ili drugo shvaćanje, i podvrgnuti ih historijskoj analizi. To ne bi bio put koji bi starom sporu oduzeo novi interes; ali principijelne suprotnosti, koje u njemu nisu došle do čistijeg razdvajanja, imaju svoj vlastiti interes koji je uzvišen iznad empirijskih uvjetovanosti sudionika u sporu i koji želimo pratiti.

§ 14. Pojam normativne znanosti. Temeljna mjera ili princip koji joj daje jedinstvo

Započinjemo s fiksiranjem jednoga stava koji je od odlučujuće važnosti za daljnje istraživanje, naime da svaka normativna i jednako tako svaka praktična disciplina počiva na jednoj ili više teorijskih disciplina, ukoliko njihova pravila moraju posjedovati jedan, od misli normiranja (trebanja) razdvojivi teorijski sadržaj, čije znanstveno istraživanje upravo predstoji onim teorijskim disciplinama.

Kako bismo to razjasnili najprije razmatramo pojam normativne znanosti u njezinu odnosu prema pojmu teorijske znanosti. Zakoni prve znanosti, obično se kaže, govore što treba biti; zakoni ove zadnje, naprotiv, govore naprosto, što jest. Sada će se pitati, što je s trebanjem bitka mišljeno nasuprot čistom bitku.

Preuzak je očigledno izvorni smisao trebanja koji se odnosi prema izvjesnim željama ili htijenju, | prema nekom zahtjevu ili ne- [A 41]
koj zapovijedi, na primjer: Trebaš me | poslušati; X treba doći k [B 41]
meni. Kao što u širem smislu govorimo o nekom zahtjevu, prilikom čega ne postoji nitko tko zahtijeva i eventualno također nitko od koga se zahtijeva, tako također često govorimo o nekom trebanju, neovisno o bilo čijem priželjkivanju ili htijenju. Kažemo li: »Ratnik treba biti hrabar«, tada to ne znači da mi ili netko drugi to želi ili hoće, zapovijeda ili zahtijeva. Prije bi se u tomu moglo prepoznati mnijenje da općenito, tj. u odnosu na svakoga ratnika, odgovarajuće priželjkivanje i zahtijevanje ima opravdanje; premda ni to nije sas-

vim točno, budući da ipak upravo nije nužno da ovdje takvo vrednovanje neke želje ili nekog zahtjeva zauzme mjesto. »Ratnik treba biti hrabar«, to naprotiv znači: samo je hrabar ratnik »dobar« ratnik i budući da predikati dobar i loš među sobom dijele opseg pojma ratnik u tomu leži da »loš« ratnik nije hrabar. Zato što važi taj vrijednosni sud, sada pravo ima svatko tko od nekoga ratnika zahtijeva da bude hrabar; iz istoga je razloga to da je takav i poželjan, pohvalan itd. Isto je i u drugim primjerima. »Čovjek treba ljubiti bližnjega«, tj. onaj tko to propušta nije više »dobar« i time je *eo ipso* (u tom pogledu) »loš« čovjek. »Drama se ne treba raspadati na epizode« – inače to nije nikakva »dobra« drama, nikakvo »pravo« umjetničko djelo. U svim ovim slučajevima mi dakle vršimo naše pozitivno vrednovanje, priznavanje nekog pozitivnog vrijednosnog predikata, ovisno o uvjetima koje treba ispuniti i čije neispunjavanje za sobom povlači odgovarajući negativni predikat. Uopće kao jednake, barem kao ekvivalentne, smijemo postaviti forme: »Neko *A* treba biti *B*« i »Neko *A*, koje nije *B*, jest neko loše *A*« ili »Samo neko *A*, koje je *B*, jest dobro *A*«.

Termin »dobar« služi nam ovdje u najširem smislu bilo čega punovrijednoga; on se u konkretnim, | našoj formulaciji pripadnim [A 42]
stavovima treba svagda razumjeti u posebnom smislu | vrijednosnih [B 42]
stavova koji im leže u temelju, npr. kao korisno, lijepo, ćudoredno i tomu sl. Tako postoje različite vrste govora o trebanju kao što postoje različite vrste vrijednosnih stavova, dakle vrste – zbiljskih ili navodnih – vrijednosti.

Negativni iskazi trebanja ne trebaju se tumačiti kao negacije odgovarajućih afirmativnih iskaza; kao što zapravo ni u uobičajenom smislu poricanje nema vrijednost zabrane. Ratnik ne treba biti kukavica, ne znači da je pogrešno da ratnik treba biti kukavica, nego: da je ratnik kukavica također loš ratnik. Dakle, ekvivalentne su forme: »*A* ne treba biti « i »*A*, koje je *B*, jest općenoto loše *A*« ili »Samo *A*, koje je *B*, jest općenito loše *A*« ili »Samo *A* koje nije *B* jest dobro *A*«.

a se trebanje i ne-trebanje isključuju, to je formalno-logička konzekvenca interpretirajućih iskaza i isto važi za stav da sudovi o trebanju ne uključuju nikakvu tvrdnju o odgovarajućem bitku.

Netom razjašnjeni sudovi normativne forme očito nisu jedini kojima se kao takvima dopušta važenje, makar ni u izrazu riječca ⌜»treba«⌝[1] nije nalazila nikakvu primjenu. Nebitno je to što umjesto »*A* treba (odnosno ne treba) biti *B*« također možemo kazati »*A* mora (odnosno ne smije) biti *B*«. Sadržajnija je uputa na obje nove forme »*A* ne mora biti *B*« i »*A* smije biti *B*« koje predstavljaju kontradiktorne suprotnosti onim gornjim formama. Dakle, ono »ne mora« jest negacija onog »treba« ili – što jednako važi – »ne smije«; kao što se lako uviđa iz interpretirajućih vrijednosnih sudova: »*A* ne mora biti *B*« = »*A*, koje nije *B*, nije zato još nikakvo loše *A*«. »*A* smije biti *B*« = »*A*, koje je *B*«, nije zato nikakvo loše *A*«.

Ali ovdje se moraju ubrojiti i drugi stavovi. | Na primjer: »Kako [A 43] bi *A* bilo dobro dovoljno je (odnosno | nije dovoljno) da je ono *B*«. [B 43] Dok se prethodni stavovi tiču bilo kojih n u ž n i h uvjeta za priznavanje ili nepriznavanje pozitivnih ili negativnih vrijednosnih predikata, u sada postojećim stavovima radi se o d o v o l j n i m uvjetima. Drugi stavovi opet žele ujedno iskazati nužne i dovoljne uvjete.

Time bi mogle biti iscrpljene bitne forme općih normativnih stavova; njima naravno odgovaraju i forme partikularnih i individualnih vrijednosnih sudova koji ne daju analizi ništa značajno i od kojih u razmatranje za našu svrhu u svakom slučaju ne dolaze ni ovi zadnji; oni uvijek imaju bliži ili dalji odnos prema izvjesnim normativnim općenitostima i u apstraktnim, normativnim disciplinama mogu se pojaviti kao primjeri samo oslanjajući se na općenitosti koje ih reguliraju. Takve se drže uopće s onu stranu svake individualne egzistencije, njihove su općenitosti »čisto pojmovne« vrste, one imaju karakter zakonâ u pravom smislu riječi.

Iz tih analiza vidimo da svaki normativni stav pretpostavlja izvjesnu vrstu vrijednosnoga stava (odobravanje, cijenjenje), posredstvom kojega izrasta pojam nekog u određenom smislu »dobrog« (vrijednosti), odnosno »lošeg« (nevrijednosti) s obzirom na izvjesnu klasu objekata; primjereno njoj objekti se prema tome raspadaju na dobre i loše. Kako bih donio normativni sud »Ratnik treba biti hrabar« ja moram imati bilo kakav pojam »dobrih« ratnika i taj se

[1] A: ⌜trebanje⌝.

pojam ne može temeljiti u proizvoljnoj nominalnoj definiciji, već samo u općem vrijednosnom stavu koji dopušta da se prema ovim ili onim svojstvima ratnikâ procijeni čas kao dobar, čas kao loš. Ovdje prilikom pukog postavljanja | pitanja o smislu stavova tre- [B 44] banja | uopće ne dolazi u razmatranje, je li ta ocjena u bilo kojem [A 44] smislu »objektivno valjana« ili nije, može li se uopće napraviti razlika između subjektivno i objektivno »dobrog«. Dovoljno je ⌜da se s m a t r a vrijednim da se izvršuje neka i n t e n c i j a sadržaja, da je nešto vrijedno ili dobro⌝[1].

Kada je, obratno, na temelju jednog izvjesnog općeg vrijednosnog stava ustvrđen par vrijednosnih predikata za pripadnu klasu, tada je dana i mogućnost normativnih sudova; sve forme normativnih stavova dobivaju svoj određeni smisao. Svako konstitutivno obilježje *B* »dobroga« *A* pruža npr. stav u formi: »*A* treba biti *B*«; neko s *B* nepodudarno obilježje *B'* daje stav u formi: »*A* ne smije (ne treba) biti *B'*« itd.

Što se konačno tiče p o j m a n o r m a t i v n o g a s u d a, mi ga prema našoj analizi možemo opisati u sljedećoj mjeri: s odnosom na neki u temelju ležeći ⌜opći⌝[2] vrijednosni stav i njime određeni sadržaj pripadnog para vrijednosnih predikata normativnim se naziva svaki stav koji izriče bilo kakve nužne ili dovoljne ili nužne i dovoljne uvjete za posjedovanje jednog takvog predikata. Ako smo jednom vrednujući dobili razliku između »dobar« i »loš« u određenom smislu, dakle i u određenoj sferi, onda smo naravno zainteresirani i za odluku, pod kojim se okolnostima, kojim je unutarnjim ili izvanjskim svojstvima u tom smislu zajamčena dobrota, odnosno rđavost; koja svojstva ne smiju nedostajati da bi se nekom objektu te sfere još mogla dati vrijednost dobrog itd.

Tamo gdje govorimo o dobrom i lošem, tu običavamo i u usporednom vrednovanju praviti razlike b o l j e g i najboljeg, odnosno l o š i j e g i najlošijeg. Ako je užitak dobro, onda je od dva užitka onaj intenzivniji i opet duže trajući užitak bolji. Važi li nam spoznaja kao dobro, tada nam svaka spoznaja još ne važi kao »jednako

[1] A: ⌜da se s m a t r a vrijednim kao da je nešto zbiljski vrijedno ili dobro⌝.
[2] Dodatak iz B.

dobra«. Zakonitu spoznaju vrednujemo više od spoznaje singularnih činjenica; spoznaju općenitijih | zakona – npr. »Svaka jed- [B 45]
nadžba | n^{toga} stupnja ima n korijena« – vrednujemo više od spo- [A 45]
znaje njima podređenih specijalnih zakona – »Svaka jednadžba 4^{toga} stupnja ima 4 korijena«. Tako se dakle u odnosu na relativne vrijednosne predikate javljaju slična normativna pitanja kao i u odnosu na apsolutne vrijednosne predikate. Kada je fiksiran konstitutivni sadržaj onoga što se treba vrednovati kao dobro – odnosno kao loše –, pita se, što u usporednom vrednovanju treba konstitutivno važiti kao bolje, odnosno kao lošije; zatim, koji su bliži ili dalji, nužni i dovoljni uvjeti za relativne predikate koji konstitutivno određuju sadržaj boljeg – odnosno lošijeg – i naposljetku relativno najboljeg. Konstitutivni sadržaji pozitivnih i relativnih vrijednosnih predikata jesu takoreći mjerne jedinice, prema kojima mjerimo objekte dotične sfere.

Ukupnost tih normi očito čini jednu, fundamentalnim vrijednosnim stavom određenu i u sebi dovršenu skupinu. Normativni stav, koji objektima te sfere postavlja opći zahtjev da u najvećoj mogućoj mjeri trebaju udovoljavati konstitutivnim obilježjima pozitivnog vrijednosnog predikata, u svakoj skupini pripadnih normi ima istaknuto mjesto i može se označiti kao *temeljna norma*. Tu ulogu igra npr. kategorički imperativ u skupini normativnih stavova koji sačinjavaju *Kantovu* etiku; jednako tako i princip »najveće moguće sreće najvećega mogućeg broja« u etici utilitarista.

Temeljna je norma korelat definicije onog u upitnom smislu »dobrog« i »boljeg«; ona navodi, po kojoj se *temeljnoj mjeri* (*temeljnoj vrijednosti*) treba vršiti svo normiranje i time u pravom smislu ne predstavlja normativni stav. Odnos temeljne norme prema navlastito normirajućim stavovima analogan je odnosu između takozvanih definicija brojčanih nizova i – uvijek | na njih [B 46]
povratno odnosnih – poučaka o numeričkim odnosima u | arit- [A 46]
metici. I ovdje bi se temeljna norma mogla označiti kao »definicija« mjerodavnog pojma dobra – npr. ćudorednog dobra; čime bi dakako bio napušten uobičajeni logički pojam definicije.

Postavimo li sebi cilj da s odnosom na takovrsnu »definiciju«, dakle s odnosom na neko fundamentalno opće vrednovanje znan-

stveno ispitamo ukupnost supripadnih normativnih stavova, tada izrasta ideja jedne n o r m a t i v n e d i s c i p l i n e. Dakle, svaka je takva disciplina jednoznačno okarakterizirana svojom temeljnom normom, odnosno definicijom onoga što u njoj treba važiti kao »dobro«. Važi li nam npr. proizvođenje i održavanje, umnažanje i povećavanje užitka kao dobro, tada se pitamo, koji objekti izazivaju užitak, odnosno pod kojim subjektivnim i objektivnim okolnostima oni to čine; i uopće, koji su nužni i dovoljni uvjeti za nastupanje užitka, za njegovo održavanje, umnažanje itd. Ta pitanja uzeta kao ciljne točke za jednu znanstvenu disciplinu nameće hedonika; to je normativna etika u smislu hedonista. Vrednovanje izazivanja užitka ovdje pruža temeljna norma koja određuje jedinstvo discipline i koja je razlikuje od svake druge discipline. I tako svaka disciplina ima svoju vlastitu temeljnu normu i ona svagda predstavlja ujedinjujući princip normativne discipline. U t e o r i j s k i m d i s c i p l i n a m a otpada naprotiv taj središnji odnos svih istraživanja na fundamentalni vrijednosni stav kao izvor nekog vladajućeg interesa normiranja; jedinstvo njihovih istraživanja i sklad njihovih spoznaja određuje se izvanjski teorijskim interesom koji je usmjeren na ispitivanje onog stvarnoga (tj. teorijski, zahvaljujući unutarnjoj zakonitosti stvarî) supripadnog i onoga što se stoga treba također skupa ispitati u svojoj supripadnosti.

§ 15. Normativna disciplina i nauk o umijeću [A 47] [B 47]

Normativni interes ovladava nama naravno posebice kod r e a l n i h objekata kao objekata p r a k t i č n i h vrednovanja; otuda neporeciva sklonost da se pojam normativne discipline identificira s pojmom praktične discipline, n a u k a o u m i j e ć u. Ali lako se vidi da identificiranje ne može opstojati s pravom. Za S c h o p e n h a u e r a, koji dosljedno svojemu nauku o urođenom karakteru načelno odbacuje svako praktično moraliziranje, ne postoji nikakva etika u smislu nekog nauka o umijeću, ali svakako postoji etika kao normativna znanost koju zapravo on sam obrađuje. Jer ni on nipošto ne dopušta donošenje moralnih vrijednosnih odluka. – Nauk o umijeću predstavlja poseban slučaj normativne discipline, u kojemu se

temeljna norma sastoji u postizanju neke opće praktične svrhe. Očito da tako svaki nauk o umijeću potpuno u sebi uključuje neku normativnu, ali ne i praktičnu disciplinu. Jer njezina zadaća pretpostavlja rješavanje uže zadaće da se najprije, neovisno o svemu što se odnosi na praktično postizanje, fiksiraju norme, prema kojima se može prosuditi primjerenost općem pojmu cilja koji se treba realizirati, posjedovanju obilježja koja karakteriziraju dotičnu klasu vrijednosti. Obratno, u nauk o umijeću proširuje se svaka normativna disciplina, u kojoj se fundamentalni vrijednosni stav preobražava u odgovarajuće postavljanje svrhe.

§ 16. Teorijske discipline kao fundamenti normativnih disciplina

Sada je lako uvidjeti da svaka normativna i *a fortiori* svaka praktična disciplina pretpostavlja jednu ili više teorijskih disciplina kao fundamente, naime u tom smislu da ona mora posjedovati teorijski sadržaj koji se može osloboditi svakog normiranja i koji kao takav svoje naravno stanište ima u bilo kojim teorijskim znanostima, bilo u onim već razgraničenim bilo u onim koji se još trebaju | konstitui- [A 48]
rati.

| Temeljna norma (odnosno temeljna vrijednost, zadnja svrha) [B 48]
određuje, kao što smo vidjeli, jedinstvo discipline; ona je također ta koja u sve njezine normativne stavove unosi misao normiranja. Ali pored ove zajedničke misli mjerenja prema temeljnoj normi ti stavovi sadrže vlastiti teorijski sadržaj koji se razlikuje od nekog drugog. Svaki sadržaj izražava misao o odmjeravajućem odnosu između norme i normiranog; ali sam se taj odnos – kada zanemarimo vrednujuće interese – objektivno karakterizira kao odnos između uvjeta i uvjetovanog koji je u dotičnom normativnom stavu uspostavljen kao postojeći ili nepostojeći. Tako npr. svaki normativni stav u formi »*A* treba biti *B*« uključuje normativni stav »Samo *A*, koje je *B*, ima svojstva *C*«, pri čemu mi kroz *C* nagovještavamo konstitutivni sadržaj mjerodavnoga predikata »dobar« (npr. užitak, spoznaju, ukratko ono što se upravo odlikuje kao dobro posredstvom fundamentalnoga vrijednosnog stava u danome krugu). Novi

stav jest čisto teorijski, on ne sadrži više ništa od misli normiranja. I obratno: ukoliko v a ž i bilo koji stav ove zadnje forme i ukoliko kao nešto novo izrasta vrijednosni stav nekog *C* kao takvog koji mu dopušta da priželjkuje normirajući stav prema njemu, tada teorijski stav dobiva normativnu formu: ⌜»Samo *A*, koje je *B*, jest dobro«⌝[1], tj. ⌜»*A* treba biti *B*«⌝[2]. Zato se ni u teorijskim misaonim sklopovima ne mogu pojaviti normativni stavovi: teorijski interes u takvim sklopovima polaže vrijednost na postojanje nekog stanja stvari vrste *M* (recimo na postojanje istostranosti nekog trokuta koji se treba odrediti) i prema tomu mjeri druga stanja stvari (npr. pravokutnost: Ako trokut t r e b a biti istostran, onda on mora biti pravokutan), samo što je taj obrat u teorijskim znanostima | nešto pro- [A 49]
lazno i sekundarno, budući da zadnja intencija ovdje ide na vlastiti, teorijski sklop stvarî; trajni se | rezultati stoga ne sažimlju u norma- [B 49]
tivnoj formi, nego u formama objektivnoga sklopa, ovdje u formi generalnoga stava.

Sada je jasno da teorijski odnosi, koji su prema razmotrenom sadržani u stavovima normativnih znanosti, moraju imati svoje logičko mjesto u izvjesnim teorijskim znanostima. Ukoliko dakle normativna znanost želi zaslužiti svoje ime, ona treba znanstveno ispitati odnose stanjâ stvarî koja se trebaju normirati prema temeljnoj normi, a tada ona mora studirati teorijski sadržaj jezgre tih odnosa i stoga stupiti u sfere dotičnih teorijskih znanosti. Drugim riječima: svaka normativna disciplina zahtijeva spoznaju izvjesnih nenormativnih istina; njih pak ona uzima iz izvjesnih teorijskih znanosti ili ih dobiva primjenom iz njih uzetih stavova na normativnim interesom određene konstelacije slučajeva. To naravno važi i za specijalni slučaj nauka o umijeću i to očito u još široj mjeri. Uz to dolaze teorijske spoznaje koje moraju pružiti podlogu za plodno realiziranje svrha i sredstava.

Neka u interesu onoga što slijedi bude primijećeno još jedno. Ove teorijske znanosti u različitoj mjeri mogu naravno sudjelovati u znanstvenom utemeljenju i oblikovanju dotične normativne disci-

---

[1] U A nedostaju znaci navoda.

[2] U A nedostaju znaci navoda.

pline; i njihovo značenje za nju može biti veće ili manje. Može se pokazati da je za zadovoljavanje interesâ jedne normativne discipline u p r v o m r e d u potrebna spoznaja izvjesnih klasa teorijskih sklopova i da je time uobličavanje i uključivanje teorijskog područja znanja, kojemu ti sklopovi pripadaju, upravo odlučujuće za omogućavanje normativne discipline. S druge strane može pak također biti da su za izgradnju te discipline | izvjesne discipline do- [A 50]
duše korisne i eventualno vrlo važne, ali da su ipak samo od sekundarnoga značenja, ukoliko bi | njihovo odbacivanje ograničilo pod- [B 50]
ručje te discipline, no ipak ga ne bi sasvim ukinulo. Misli se primjerice na odnos između čisto normativne i praktične etike.* Svi stavovi, koji se odnose na omogućavanje praktičnoga realiziranja, ne dotiču krug čistih normi etičkog vrednovanja. Ukoliko otpadaju te norme, odnosno njima u temelju ležeće teorijske spoznaje, utoliko uopće ne postoji nikakva etika; ukoliko otpadaju oni prvi stavovi, utoliko jedino ne postoji mogućnost nikakve etičke prakse, odnosno nikakva mogućnost nekoga nauka o umijeću ćudorednoga djelovanja.

S obzirom na takovrsne razlike sada se treba razumjeti govor o b i t n i m teorijskim fundamentima jedne normativne znanosti. Pod tim podrazumijevamo one, za njezinu izgradnju naprosto bitne teorijske znanosti, ali eventualno i dotične skupine teorijskih stavova koji su od odlučujućega značenja za omogućavanje normativne discipline.

* Vidi gore § 15, str. 56.

TREĆE POGLAVLJE

PSIHOLOGIZAM, NJEGOVI ARGUMENTI I NJEGOV STAV PREMA UOBIČAJENIM PROTUARGUMENTIMA

§ 17. Sporno pitanje, leže li bitni teorijski fundamenti normativne logike u psihologiji

Primijenimo li opće tvrdnje zadnjega poglavlja na logiku kao normativnu disciplinu, tada se kao ono prvo i najvažnije podiže pitanje: Koje nam teorijske znanosti pružaju bitne fundamente nauka [A 51] o znanosti? I na to odmah nadovezujemo sljedeće || pitanje: Je li [B 51] točno da teorijske istine, koje susrećemo obrađenim u okviru tradicionalne i novije logike, i prije svega istine koje pripadaju svom bitnom fundamentu, imaju svoje teorijsko mjesto unutar već razgraničenih i samostalno razvijenih znanosti?

Ovdje udaramo na sporno pitanje o odnosu između psihologije i logike; jer na potaknuta pitanja u ruci gotov odgovor ima jedan, u naše vrijeme upravo vladajući pravac: bitni teorijski fundamenti leže u psihologiji; u njezino područje spadaju po svom teorijskom sadržaju stavovi koji daju logici njezino karakteristično obličje. Logika se prema psihologiji odnosi kao bilo koja grana kemijske tehnologije prema kemiji, kao zemljomjerstvo prema geometriji itd. Za taj pravac ne postoji nikakav povod za razgraničenje jedne nove teorijske znanosti, osobito ne one koja bi u užem i pregnantnijem smislu trebala zaslužiti ime logike. Zapravo, nerijetko se govori tako kao da bi psihologija trebala dati jedini i dostatni teorijski fun-

dament za logički nauk o umijeću. Tako u M i polemičkom spisu protiv H a m i l t o n a čitamo: »Logika nije neka od psihol gije odvo ena i s njom znai o Ukolik je ona uopće znanost, ona iho o razlikujuć s s dne trane o nje kao dio od cjeline i s druge strane kao umijeće od znanosti. Svoje teorijske osnove ona ⌜u cjelini⌝[1] duguje psihologiji i ona od te znanosti uključuje toliko koliko je neophodno z utemeljenje pravilâ umijeća«.* Prema L i p p s u čak se čini kao da bi se logika trebala uvrstiti u psihologiju kao neki puki sastavni dio; jer on kaže: »Obje dovoljno međusobno razdvaja baš to što je logika posebna disciplina psihologije«.**

*§ 18. Izvođenje dokazâ kod psihologista**** [A 52] [B 52]

Pitamo li o opravdanosti takvih nazora, tada nam se nudi krajnje plauzibilna argumentacija koja izgleda unaprijed isključuje svaki daljnji spor. Ma kako da se definira logički nauk o umijeću – od strane razumskih pravaca prilikom praćenja istine, prilikom procjene dokaznih razloga, kao nauk o umijeću mišljenja, suđenja, zaključivanja, spoznavanja, dokazivanja – uvijek nalazimo psihičke djelatnosti ili proizvode označene kao objekte praktičnoga reguliranja. I kao što sada uopće umijeću primjerena obrada nekoga materijala pretpostavlja spoznaju njegovih svojstava, isto se događa i ovdje gdje se specijalno radi o nekom psihološkom materijalu. Znanstveno ispitivanje pravilâ, prema kojima se on treba obrađivati, svodi se samorazumljivo na znanstveno ispitivanje tih svojstava: teorijski fundament za izgradnju

* J. St. M i l l, *An Examination of Sir William H a m i l t o n's Philosophy*[5], str. 461 i naredna.

** L i p p s, *Grundzüge der Logik* (1893), § 3.

*** Izraze psihologist, psihologizam i tomu sl. upotrebljavam bez ikakvog vrednujućeg »obojenja«, slično kao i S t u p m f u svojemu spisu »Psychologie und Erkenntnistheorie«.

[1] A: ⌜potpuno⌝.

logičkog nauka o umijeću pruža dakle psihologija, a pobliže psihologija spoznaje.*

To potvrđuje i svaki pogled na sadržaj logičke literature. O čemu se tu stalno govori? O pojmovima, sudovima, zaključcima, dedukcijama, indukcijama, definicijama, klasifikacijama itd. – sve je psihologija, samo odabrano i sređeno prema normativnim i praktičnim stajalištima. Makar se čistoj logici povukle i tako uske granice, ono se psihološko neće moći odstraniti. To je već sadržano u pojmovima, koji su konstitutivni za logičke zakone, kao npr. istinitost i lažnost, tvrđenje i nijekanje, općenitost i posebnost, uzrok i posljedica i tomu sl.

§ 19. Uobičajeni argumenti suprotne strane i njihovo psihologističko rješenje [A 53] [B 53]

Za suprotnu stranu vjeruje se dovoljno čudno da se oštro razdvajanje obiju disciplina može obrazložiti upravo u pogledu na normativni karakter logike. Psihologija, kaže se, promatra mišljenje kakvo ono jest, a logika, kakvo ono treba biti. Psihologija ima posla s prirodnim zakonima, logika s normalnim zakonima mišljenja. Tako se u Jäscheovoj bradi Kantovih predavanja o logici kaže:** »Neki logičari pretpostavljaju doduše u logici psihološke principe. Ali uvođenje tih principa u logiku neprimjereno je isto kao i izuzimanje morala iz života. Uzmemo li principe iz psihologije, tj. iz zapažanja o našemu razumu, tada bismo samo vidjeli, kako se mišljenje odvija i kako ono jest pod mnogim subjektivnim zaprekama i uvjetima; ali to bi dovelo samo do spoznaje naprosto slučajnih zakona. Ali u logici nije pitanje o slučajnim, nego o nužnim pravilima – ne o tomu, kako mislimo, nego o tomu, kako trebamo misliti. Pravila logike stoga se moraju uzeti ne

* »Logika je jedna psihološka disciplina, ukoliko se spoznavanje sigurno javlja samo u psyche i ukoliko je mišljenje, koje se izvršuje u tom spoznavanju, neko psihičko događanje« (Lipps, ibid.).

** Einleitung, I, Begriff der Logik. *Kants Werke*, izd. Hartenstein, 1867., VIII, str. 14.

od slučajne, nego od nužne upotrebe uma koja se nalazi kod sebe bez ikakve psihologije. U logici ne želimo znati: kakav razum jest i kako misli, nego: kako bi on trebao postupati u mišljenju. Logika nas treba poučiti isprobanoj, tj. sa samom sobom sukladnoj upotrebi razuma«. Sličnu poziciju zauzima Herbart prigovarajući logici svojega vremena i »psihološkim, postojanje trebajućim pričama o razumu i umu, s kojima psihologija započinje« da je to || pogreška isto toliko rđava koliko i pogreška jednog nauka o ćudoređu koje bi htjelo započeti s prirodnom poviješću ljudskih sklonosti, nagonâ i slabostî, i budući da on za utemeljenje razlike ukazuje na normalni karakter logike kao i etike.* {[A s. [B s.

Takve argumentacije ne dovode psihologističke logičare ni u kakvu nepriliku. Oni odgovaraju: nužna upotreba razuma upravo je također upotreba razuma i pripada sa samim razumom u psihologiju. Mišljenje, kakvo treba biti, jest puki specijalni slučaj mišljenja kakvo ono jest. Zacijelo, psihologija treba ispitivati prirodne zakone mišljenja, dakle zakone za sve sudove uopće, bilo istinite ili lažne; ali bilo bi neprimjereno taj stav interpretirati tako kao da bi u psihologiju spadali samo oni zakoni koji se u najobuhvatnijoj općenitosti odnose na sve sudove uopće, dok bi se iz njezina područja morali isključiti specijalni zakoni suđenja poput zakonâ ispravnoga suđenja.** Ili je mišljenje drugačije? Želi li se poreći da normalni zakoni mišljenja imaju karakter takvih psiholoških specijalnih zakona? Ali ni to ne stoji. Kaže se: normalni zakoni mišljenja žele navesti samo kako se treba postupati, pod pretpostavkom da se želi ispravno misliti. »Mi mislimo ispravno, u materijalnom smislu, kada mislimo stvari kakve one jesu. Ali stvari su takve ili ovakve, sigurne ili dvojbene, to u našim ustima znači: mi ih ne možemo sukladno naravi našega duha misliti drugačije nego upravo na taj način. Jer, zapravo, ne treba se ponavljati ono što je bilo često dovoljno kazano, da mi samorazumljivo ne mislimo nikakvu stvar, takva kakva jest, neovisno o načinu na koji je moramo misliti, ili da ona može biti predmet našega spoznavanja, dakle da onaj tko svoje

* Herbart, *Psychologie als Wissenschaft*, II, § 119. (Originalno izdanje, II, str. 173.)

** Usp. npr. Mill, *An Examination*[5], str. 459 i naredna.

|| misli o stvarima uspoređuje sa samim stvarima može svoje slučajno mišljenje, koje je pod utjecajem navike, tradicije, sklonosti i odbojnosti, mjeriti prema onom mišljenju koje je slobodno od ⌜takvih⌝[1] utjecaja, koje se ne povinuje nikakvom glasu osim glasu vlastite zakonitosti.« [A 55] [B 55]

»Ali pravila, prema kojima se mora postupati kako bi se ispravno mislilo, nisu tada ništa drugo nego pravila, prema kojima se mora postupati da bi se mislilo onako kako to zahtijeva osebujnost mišljenja, njegova posebna zakonitost, kraće izraženo, ona su identična s prirodnim zakonima samoga mišljenja. Logika je fizika mišljenja ili ona uopće nije ništa.«*

Možda se s antipsihologističke strane kaže:** Svakako, različiti rodovi predodžbi, sudova, zaključaka itd. kao psihički fenomeni i dispozicije također spadaju u pihologiju; ali psihologija u pogledu njih ima zadaću različitu od logike. Obje istražuju zakone tih pojava; ali »zakon« za njih dvije znači nešto totalno različito. Zadaća je psihologije zakonito ispitati međusobnu realnu povezanost svjesnih procesa jednako kao i povezanost s pripadnim psihičkim dispozicijama i ⌜korespondirajućim⌝[3] procesima u tjelesnom organizmu. Zakon ovdje znači sažetu formulaciju za nužnu i beziznimnu vezu u koegzistenciji i sukcesiji. Povezanost je kauzalna. Zadaća je logike sasvim drugačija. Ona ne pita o kauzalnim izvorima i posljedicama intelektualnih radnji, nego o njihovom bitnom sadržaju; ona pita, kako te radnje trebaju biti ustrojene i kako se trebaju odvijati da bi rezultirajući || sudovi bili istiniti. Ispravni i pogrešni, uvidljivi i slijepi sudovi dolaze i odlaze prema prirodnim zakonima, oni imaju svoje kauzalne antecedencije i konzekvence kao i svi psihički fenomeni; ali logičara ne zanimaju te prirodne veze, nego on [A 56] [B 56]

* Lipps, »Die Aufgabe der Erkenntnistheorie«, *Philosophische Monatshefte*, XVI (1880), str. 530 i naredna.

** Usp. npr. Hamilton, *Lectures*, III, str. 78 (citirano kod Milla, nav. dj., str. 460); Drobisch, *Neue Darstellungen der Logik*[4], § 2 (usp. gornji citat, str. 47). ⌜Usp. ovdje također⌝[3] B. Erdmann, *Logik*, I, str. 18.

[1] A: ⌜njegovih⌝.
[2] Dodatak iz B.
[3] A: ⌜korelativnim⌝.

traga za idealnim vezama koje ne nalazi uvijek, zapravo samo iznimno ozbiljene u faktičnom odvijanju mišljenja. Njezin cilj nije fizika, već etika mišljenja. Stoga S i g w a r t s pravom naglašuje: u p s i h o l o š k o m razmatranju mišljenja »suprotnost istinitog i lažnog ima jednako malu ulogu ... kao što je suprotnost dobrog i zlog u ljudskom djelovanju psihološka suprotnost«.*

S takvim polovičnostima – odgovorit će tako psihologisti – mi se ne možemo zadovoljiti. Zacijelo, logika ima sasvim drugačiju zadaću od psihologije, tko bi to i poricao? Ona je upravo tehnologija spoznaje; ali kako bi ona onda mogla zanemariti pitanje o kauzalnim vezama, kako bi mogla tragati za idealnim vezama, a da ne studira prirodne? »Kao da se svako trebanje ne bi temeljilo na bitku, kao da se svaka etika ne bi istodobno morala legitimirati kao fizika.«** »Pitanje, što bi se trebalo činiti, uvijek se može svesti na pitanje, što bi se moralo činiti ako bi se trebao postići jedan određeni cilj; a to je pitanje opet istoznačno s pitanjem, kako se cilj d o i s t a p o s t i ž e.«*** To što za psihologiju za razliku od logike u razmatranje ne dolazi suprotnost istinitog i lažnog »ne može značiti da psihologija oba ova, međusobno različita psihička stanja izdaje za jednaka, već | samo to da oba ta stanja čini | na jednak način razumljivim«.**** U teorijskom odnosu logika se dakle prema psihologiji odnosi kao dio prema cjelini. Njezin je glavni cilj osobito ispostavljanje stavova u formi: Upravo tako i nikako drugačije moraju se – općenito i pod određeno okarakteriziranim okolnostima – oblikovati, urediti i povezati intelektualne radnje kako bi rezultirajući sudovi dobili karakter evidencije, spoznaje u pregnantnom smislu riječi. Ovdje je opipljiv kauzalni odnos. Psihološki karakter evidencije jest kauzalni posljedak izvjesnih antecendencija. Kako ustrojenih? Upravo je zadaća da se to ispita.***** [A 57] [B 57]

---

* Logik, I[2], str. 10. Dakako da se (kao što ćemo vidjeti u VII. poglavlju) S i g w a r t o v vlastiti način obrade logike potpuno kreće u psihologističkom pravcu.

** L i p p s, »Die Aufgabe der Erkenntnistheorie«, str. 529.

*** L i p p s, *Grundzüge der Logik*, § 1.

**** L i p p s, ibid., § 3, str. 2.

***** Ovo se stajalište s rastućom jasnoćom javlja u M i l l o v i m, S i g w a r t o v i m, W u n d t o v i m i H ö f l e r o v i m te M e i n o n g o v i m djelima. Usp. o tomu navode i kritike u VIII. poglavlju, § 49 i naredni.

Nije se bolje posrećilo ni sljedećem i često ponavljanom argumentu da se pokoleba psihologistička strana: Logika, kaže se, može počivati na psihologiji jednako malo kao i na bilo kojoj drugoj znanosti; jer svaka znanost postoji samo zahvaljujući harmoniji s pravilima logike, ona pretpostavlja valjanost tih pravila. Po tomu bi bio krug htjeti logiku utemeljiti tek na psihologiji.*

Sa suprotne se strane odgovara: Da ta argumentacija ne može biti ispravna, jasno je već iz toga što bi iz nje slijedila nemogućnost logike uopće. Budući da logika kao znanost i sâma mora postupati logički, ona bi zapravo zapala u isti krug; osnovanost pravilâ, koja ona pretpostavlja, ona bi istodobno morala obrazložiti.

|| Ali pogledajmo pobliže, u čemu se taj[1] krug doista treba sastojati. U tomu da je psihologija pretpostavila logičke zakone kao valjane? Ali neka se pazi na ekvivokaciju u pojmu pretpostavke. To da neka znanost pretpostavlja valjanost izvjesnih pravila može značiti: ona su premise za njezina obrazloženja; ali to može također značiti: ona su pravila, primjereno kojima znanost mora postupati kako bi uopće bila znanost. Oboje ruši argument; za njega je isto zaključivati p r e m a logičkim pravilima i zaključivati i z njih; jer krug bi postojao samo kada bi se zaključivalo iz njih. Ali jednako kao što mnogi umjetnici stvaraju lijepa djela, a da ne znaju ni najmanje o estetici, tako i neki istraživač može izgraditi dokaze, a da nikad ne rekurira na logiku; dakle logički zakoni ne mogu postati njezine premise. I ono što važi za pojedinačne dokaze važi i za sve znanosti. [A 58] [B 58]

§ 20. Rupa u izvođenju dokaza kod psihologista

S ovim i srodnim argumentacijama antipsihologisti se neporecivo čine štetnim. Za ne malo njih spor važi nedvojbeno riješenim,

* Usp. L o t z e, *Logik*[2], § 332, str. 543–544. N a t o r p, »Über objektive und subjektive Begründung der Erkenntnis«, *Philosophische Monatshefte*, XXIII, str. 264. E r d m a n n, *Logik*, I, str. 18. Usp. nasuprot tomu S t u m p f, »Psychologie und Erkenntnistheorie«, str. 5 (*Abhandlungen der k. bayer. Akad. d. Wiss.*, I. Kl., XIX, Bd., II. Abt., str. 469. To što se kod S t u m f a govori o spoznajnoj teoriji, ne o logici, očito ne čini nikakvu razliku).

[1] A: ⌈urgirani⌉.

oni smatraju ubojitim uzvraćanja psihologističkoj strani. Ovdje bi vazda moglo dražiti filozofijsko čuđenje, naime okolnost da je uopće postojao neki spor i da on postoji i dalje, te da su uvijek iznova iznošene iste argumentacije i da njihovo opovrgavanje nije bilo priznato kao obvezujuće. Ako bi sve bilo razložno i jasno, kao što tvrdi psihološki pravac, onda to stanje stvari uopće ne bi bilo razumljivo, osobito kada i na suprotnoj strani ipak stoje bezpredrasudni, ozbiljni i oštroumni mislitelji. Ne leži li istina opet tek u sredini, nije li svaka od strana spoznala dobar komad istine i samo se pokazala nesposobnom da to pojmi u pojmljivoj oštrini i upravo kao puki komad cijele istine? || Ne preostaje li ipak u argumentacijama antipsihologista – ⌜unatoč mnogim netočnostima ili nejasnoćama u pojedinostima koja su išla na ruku opovrgavanjima⌝[1] – jedan neriješeni ostatak, nije li u njima ipak prisutna istinska snaga koja se uvijek iznova nameće prilikom bezpredrasudnog razmatranja? Ja bih za svoj dio htio potvrditi to pitanje; čak mi se želi činiti da važniji dio istine leži na antipsihologističkoj strani, samo što odlučujuće misli nisu pripadno izrađene i zamućene su mnogim neosnovanostima. [A 59] [B 59]

Vraćamo se gore nabačenom pitanju o bitnim teorijskim fundamentima normativne logike. Je li argumentacija psihologistâ zbilja oborena? Ovdje odmah primjećujemo jednu slabu točku. S argumentom je pokazan samo jedan argument da psihologija s u d j e l u j e u fundiranju logike, a ne da j e d i n o ili također samo o- glavito ona sudjeluje u tom fundiranju, ne da joj ona pripravlja b i t n i f u n d a m e n t u onom, kod nas (§ 16) definiranom smislu. Ostaje otvorena mogućnost da bi neka druga znanost i možda na neusporedivo značajniji način mogla doprinijeti njezinu fundiranju. I ovdje može biti mjesto za onu »čistu logiku« koja po drugoj strani treba postojati neovisno od cjelokupne psihologije kao jedna prirodno ograničena, u sebi dovršena znanost. Rado priznajemo da ono što su kantovci i herbartovci obrađivali pod tim naslovom ne odgovara sasvim karakteru koji bi joj morao biti svojstven prema

[1] A: ⌜unatoč mnogim netočnostima u pojedinostima koje izlaze na vidjelo kroz opovrgavanja⌝.

potaknutoj pretpostavci. Govori li se kod njih ipak uvijek o normativnim zakonima mišljenja, posebice o tvorbi pojmova, oblikovanju sudova itd.; dovoljan je dokaz, moglo bi se kazati, da materija nije tuđa niti teorijskom niti psihološkom dokazu. Ali to bi razmišljanje izgubilo svoju moć ako bi se prilikom pobližega istraživanja potvrdila slutnja koja nam se gore (§ 13, str. 49) nametnula, naime da one škole nisu doduše bile sretne u definiciji | i u izgradnji | intendirane discipline, ali su joj se ipak utoliko približile ukoliko su primijetile obilje teorijski supripadnih istina u tradicionalnoj logici koje se nisu dale uvrstiti niti u tradicionalnu logiku niti u druge pojedinačne znanosti i koje su time dale naslutiti vlastito carstvo istine. I ako su baš te istine bile one, na koje je naposljetku odnosno svo logičko reguliranje, i koje se stoga poglavito moralo misliti tamo gdje se govorilo o logičkim istinama, onda se lako moglo doći do toga da se u njima vidi ono bitno cjelokupne logike i da se njezino teorijsko jedinstvo nazove imenom »čista logika«. Nadam se da doista mogu pokazati kako je time označeno istinsko stanje stvari. [A 60] [B 60]

ČETVRTO POGLAVLJE

EMPIRISTIČKE KONZEKVENCE PSIHOLOGIZMA

§ 21. Obilježje dvaju empirističkih konzekvenci psihologističkoga stajališta i njihovo opovrgavanje

Postavimo se za trenutak na tlo psihologističke logike, pretpostavimo dakle da bi bitni teorijski fundamenti logičkih propisa ležali u psihologiji. Ma kako da se sada ta disciplina definirala – bilo kao znanost o psihičkim fenomenima ili kao znanost o činjenicama svijesti, o činjenicama unutarnjega iskustva, o doživljajima u njihovoj ovisnosti o doživljavajućim individuama ili bilo kako drugačije – u tomu postoji svestrana suglasnost da je psihologija činjenična znanost i time || kao iskustvo. Nećemo udariti na proturječje [A 61] [B 61]
ni kada dodamo da su psihologiji do sada još uvijek nedostajali čisti a time i egzaktni zakoni i da su stavovi, koje ona sama časti imenom zakonâ doduše vrlo vrijedni, ali su ipak samo neodređena* uopćavanja iskustva, iskazâ o točnim pravilnostima koegzistencije ili sukcesije koje uopće ne ističu zahtjev da se ustvrde s nepogrešivom, jednoznačnom određenošću, što bi moralo postojati skupa ili bi moralo uslijediti pod egzaktno opisanim prilikama. Razmatraju se npr. zakoni asocijacije ideja kojima bi asocijativna psiholo-

* Termin neodređen upotrebljavam kao suprotnost egzaktnom. Njime nipošto ne treba biti izraženo bilo kakvo podcjenjivanje psihologije, budući da mi je strana želja za njezinim kaljanjem. I prirodna znanost u mnogim, osobito u konkretnim disciplinama, ima »neodređene« zakone. Tako su meteorološki zakoni neodređeni a ipak su od velike vrijednosti.

gija htjela dati položaj i značenje psiholoških načela. Ma koliko se mučili primjereno formulirati njihov empirijski opravdan smisao, one također odmah gube pretendirani karakter zakona. Pod pretpostavkom toga za psihologističke logičare proizlaze sasvim bogate konzekvence:

P r v o. U neodređenim teorijskim osnovama mogu se temeljiti samo neodređena pravila. Lišavaju li se sihološki zakoni egzaktnosti, tada isto mora važiti i za logičke propise. Sada je nedvojbeno da su mnogi od tih propisa svakako opterećeni tim empirijskim neodređenostima. Ali upravo oni, u pregnantnom smislu takozvani logički zakoni, o kojima smo ranije spoznali da kao zakoni obrazloženjâ sačinjavaju pravu jezgru svake logike: logički »princi i«, zakoni silogistike, zakoni drugih raznovrsnih vrsta zaključaka kao što su zaključak jednakosti, B e r n o u l l i j e v zaključak od n na $n + 1$, principi zaključka vjerojatnosti itd., imaju | apsolutnu | egzakt o t; [A 62] [B 62] svaka interpretacija kojoj bi se htjele podmetnuti empirijske neodređenosti, koja bi se htjela učiniti ovisnom o neodređenim »okolnostima«, iz temelja bi promijenila svoj istinski smisao. Oni su očito čisti zakoni a ne »samo empirijska«, tj. proizvoljna pravila.

Ako je, kako je mislio L o t z e, čista matematika samo jedna samostalno razvijena grana logike, onda i neiscrpno mnoštvo čisto matematskih zakona spada u upravo označenu sferu egzaktno označenih zakona. I u svim narednim prigovorima s ovom bi se sferom u pogledu mogla zadržati i sfera onog čisto matematskog.

D r u g o. Ako bi netko, kako bi izbjegao prvi prigovor, htio poreći ustaljenu neegzaktnost psiholoških zakona i norme netom odlikovane klase utemeljiti na navodno egzaktnim prirodnim zakonima mišljenja, tada se time još ne bi dobilo puno.

Nijedan rirodni zakon nije ⌜*a priori* spoznatljiv niti uvidljivo obrazloživ⌝[1]. Jedini put obrazlaganja i utemeljivanja jednog takvog zakona jest indukcija iz pojedinačnih činjenica iskustva. Ali indukcija ne zasniva važenje zakona, već samo višu ili nižu vjerojatnost tog važenja; uvidljivo je opravdana vjerojatnost a ne zakon. Dosljedno bi i logički zakoni i to bez iznimke morali imati rang pukih

[1] A: ⌜*a priori*, tj. uvidljivo spoznatljiv⌝.

vjerojatnosti. Nasuprot tomu, čini se da nije ništa očiglednije od toga da su »čisto logički« zakoni svi skupa *a priori* valjani. Oni dobivaju obrazloženje i opravdanje ne pu em indukcije, već posredstvom evidencije. Uvidljivo opravdane nisu puke vjerojatnosti njihova važenja, već njihovo važenje ili sama istina.

Stav o proturječju ne govori da se treba pretpostaviti da je od dva kontradiktorna suda jedan istinit a jedan lažan; *modus Barbara* ne znači da se, kada su istinita dva stava u formi: »Sva *A* su *B*« i »sva *B* su *C*«, treba pretpostaviti da je istinit stav u || formi: »Sva *A* su *C*«. I tako posvuda, i u području čisto matematskih stavova. U drugom bismo slučaju morali zapravo ostaviti otvorenom mogućnost da se prilikom proširenja našeg uvijek samo ograničenog kruga iskustva ta pretpostavka nije potvrdila. Možda su naši logički zakoni tada samo »približavanja« istinski valjanim, ali nama nedostižnim misaonim zakonima. Takve se mogućnosti kod prirodnih zakona ozbiljno i s pravom razmatraju. Premda je zakon gravitacije preporučen najobuhvatnijim indukcijama i verifikacijama, nijedan ga prirodoslovac do današnjega dana ne shvaća kao apsolutno valjan zakon. Zgodimice se to pokušava s novim formulacijama gravitacije, na primjer pokazivalo se da bi Weberov temeljni zakon električnih pojava mogao sasvim dobro fungirati i kao temeljni zakon teže. Razlikujući faktor obostranih formulacija upravo uvjetuje razlike u proračunatim vrijednostima koje ne prekoračuju neizbježnu pogrešku promatranja. Ali može se zamisliti beskonačno mnogo takovrsnih faktora; stoga mi *a priori* znamo da beskonačno mnogo zakona može i mora postići isto poput Newtonova zakona gravitacije (koji se preporučuje samo zbog naročite jednostavnosti); mi znamo da bi već traganje za jedino istinitim zakonom bilo ludo zbog netočnosti zapažanjâ koja se nikad za nikad ne mogu odstraniti. To je stanje stvari u egzaktnim činjeničnim znanostima. Ali nipošto u logici. Ono što je tako opravdana mogućnost ovdje se izokreće u otvorenu apsurdnost. Mi zapravo nemamo uvid u puku vjerojatnost, nego u istinu logičkih zakona. Mi uviđamo principe silogistike, Bernoullijeve indukcije, zaključaka po vjerojatnosti, opće aritmetike i tomu sl., tj. mi u njima zahvaćamo samu istinu; time svoj mogući smisao gubi govor o

[A 63] [B 63]

sferama netočnosti, o pukim približavanjima i tomu sl. Ali ako je apsurdno ono što psihološko utemeljenje logike zahtijeva kao konzekvencu, onda je ona sama apsurdna.

|| Protiv same istine, koju shvaćamo uvidljivo, ne može se javiti [A 64] [B 64] ni najjača psihologistička argumentacija; vjerojatnost ne može voditi spor protiv istine, nagađanje ne može voditi spor protiv uvida. Onaj tko ostaje zarobljen u sferi općih istraživanja mogao bi se dati zavarati psihologističkim argumentima. Puki pogled na bilo koji od logičkih zakona, na njegovo pravo mnijenje i uvidljivost, s kojom se on shvaća kao istina po sebi, morao bi učiniti kraj obmani.

Kako ipak zvuči plauzibilno ono što nam želi nametnuti tako bliska ⌜psihologistička⌝[1] refleksija: Logički su zakoni zakoni za obrazloženja. Obrazloženja – što su ona drugo nego osobeni čovjekovi tijekovi mislî, u kojima se u izvjesnim normalnim prilikama sudovi koji nastaju kao krajnji članovi čine ograničeni karakterom nužnih posljedica. Sam je taj karakter psihički, izvjesna vrsta zamišljenosti i ništa drugo. I svi ti psihički fenomeni samorazumljivo nisu izolirani, oni su pojedinačne nîti puno isprepletenoga spleta psihičkih fenomena, psihičkih dispozicija i organskih procesa koje nazivamo ljudskim životom. Kako bi pod tim okolnostima moglo rezultirati nešto drugo osim empirijskih općenitosti? Gdje bi psihologija mogla dati i više?

Odgovaramo: Zacijelo, psihologija više ne daje. Upravo zato ona ne može dati ni one apodiktički evidentne i time nadempirijski i apsolutno egzaktne zakone koji sačinjavaju jezgru svake logike.

§ 22. Zakoni mišljenja kao navodni prirodni zakoni koji u izoliranoj učinkovitosti kauziraju umno mišljenje

Ovdje je također mjesto da se zauzme stav prema jednom raširenom shvaćanju logičkih zakona koji ispravno mišljenje određuje njegovom primjerenošću izvjesnim zakonima mišljenja (koji se mogu bilo kako formulirati), no koji je istodobno sklon || da se ta [A 65] [B 65]

---

[1] A: ⌜psihološka⌝.

primjerenost psihologistički interpretira na sljedeći način: naime, kao što za nju zakoni mišljenja važe kao prirodni zakoni koji osebujnost našega duha karakteriziraju kao osebujnost mislećega duha, tako i bit primjerenosti koja definira ispravno mišljenje treba ležati u čistoj učinkovitosti tih zakona mišljenja koja nije zamućena nikakvim drugim psihičkim utjecajima (poput navike, sklonosti, tradicije).*

Neka od dvojbenih konzekvenci ovoga nauka ovdje bude izvedena jedna. Zakoni mišljenja kao kauzalni zakoni, prema kojima spoznaje nastaju ⌜u duševnim sklopovima⌝[1], mogli bi biti dani samo u formi ⌜vjerojatnosti⌝[2]. U skladu s tim niti jedna tvrdnja ne bi se s izvjesnošću smjela prosuditi kao ispravna; jer vjerojatnosti kao osnovna mjerila svake ispravnosti moraju svakoj spoznaji utisnuti žig puke vjerojatnosti. Tako bismo stajali pred najekstremnijim probabilizmom. I tvrdnja da je cjelokupno znanje puko vjerojatno znanje bila bi samo vjerojatno valjana; potom i nova tvrdnja i tako *in infinitum*. Budući da svaki novi stupanj potiskuje u nečemu stupanj vjerojatnosti sljedećega, morali bismo zbilja biti zabrinuti za vrijednost cjelokupne spoznaje. Ali srećom se dovoljno stječe da stupnjevi vjerojatnosti tih beskonačnih nizova uvijek imaju karakter Cantorovih »fundamentalnih nizova« i to tako da je konačna granična vrijednost za vjerojatnost dotične spoznaje koja se treba prosuditi neki ⌜realni broj⌝[3] > 0. Naravno, te se ⌜skeptičke⌝[4] nevolje izbjegavaju kada se omogući da zakoni mišljenja važe kao uvidljivo dani. Ali, kako bismo trebali imati uvid o kauzalnim zakonima?

I pretpostavimo li da te teškoće nema, tada bismo ipak mogli pitati: Do čega je u svemu svijetu doveo dokaz da iz čiste učinkovitosti tih zakona || (ili bilo kojih drugih zakona) proizlaze ispravni ak- [A 66] [B 66]

* Usp. npr. gore na str. 63b navedene stavove iz Lippsova članka o zadaći spoznajne teorije.

1 Dodatak iz B.
2 A: ⌜vjerojatnosti⌝.
3 A: ⌜realni apsolutni broj⌝. Promjena u B odgovara »Ispravkama« u A.
4 Dodatak iz B.

tovi mišljenja? Gdje su ⌜deskriptivne i⌝[1] genetičke analize koje nam daju pravo da fenomene mišljenja objašnjavamo iz dvije klase prirodnih zakona, od kojih prvi određuju isključivo tijek takvih kauzacija koje omogućuju proistjecanje logičkoga mišljenja, dok su drugi također suodređujući za alogično mišljenje? Je li odmjeravanje mišljenja ⌜prema logičkim zakonima⌝[2] recimo istoznačno s pokazivanjem njegova kauzalnoga nastanka prema baš tim zakonima kao prirodnim zakonima?

Čini se da su ovdje bliska brkanja poravnala put psihologističkim zabludama. Najprije se logički zakoni brkaju sa sudovima, u smislu aktova suđenja, u kojima se oni možebitno spoznaju, dakle *zakoni kao »sadržaji suda«* brkaju se sa *samim sudovima*. Ovi zadnji su realni procesi koji imaju svoje uzroke i posljedice. Posebice sudovi zakonitoga sadržaja češće djeluju kao *misaoni motivi* koji tijek našega mišljenja određuju tako kako to upravo propisuju oni sadržaji, zakoni mišljenja. U takvim je slučajevima realni poredak i povezanost naših misaonih doživljaja primjerena onom *što* je općenito mišljeno u vodećoj zakonitoj spoznaji; ona je konkretni pojedinačni slučaj u odnosu na opći slučaj zakona. Ali kada se zakon brče sa suđenjem, spoznavanjem zakona, ono idealno s realnim, tada se zakon pojavljuje kao *određujuća moć* našega tijeka mišljenja. Tada se sa svakako ★ pojmljivom lakoćom na to nadovezuje drugo brkanje, naime brkanje između *zakona kao člana kauzacije* i *zakona kao pravila kauzacije*. Nama inače zapravo nije stran ni mitski govor o prirodnim zakonima kao o vladajućim silama prirodnoga događanja – kao da bi pravila samih uzročnih sveza opet mogla smisleno fungirati kao uzroci, a time i kao članovi baš tih sveza. Ozbiljno brkanje tako bitno || različitih stvari bilo je u našemu [A 67] [B 67] slučaju očito omogućeno prethodno već počinjenim brkanjem između zakona i spoznaje zakona. Logički se zakoni zapravo već pojavljuju kao pogonski motori u mišljenju. Oni, mislilo se, kauzalno reguliraju odvijanje mišljenja – dakle, oni su kauzalni zakoni miš-

[1] Dodatak iz B.

[2] A: ⌜posredstvom logičkih zakona⌝.

ljenja, oni izražavaju, kako moramo misliti sukladno naravi n a š e g a duha, oni obilježavaju ljudski duh kao (u pregnantnom smislu) misleći. Mislimo li zgodimice drugačije nego što zahtijevaju ti zakoni, tada zapravo uopće ne »mislimo«, ne sudimo onako kako to zahtijevaju prirodni zakoni mišljenja ili kako to zahtijeva o s e b u j n o s t n a š e g a d u h a kao mislećeg, nego tako kako to određuju drugi zakoni i to opet kauzalno, mi slijedimo utjecaje navike, strasti i tomu sl.

I drugi su motivi, naravno, mogli natjerati na isto shvaćanje. Iskustvena činjenica da oni koji su normalno disponirani u izvjesnoj sferi, npr. znanstveni istraživači u svojim područjima, običavaju suditi logički ispravno, izgleda zahtijeva prirodno objašnjenje da logički zakoni, prema kojima se mjeri ispravnost mišljenja, istodobno na način kauzalnih zakona određuju tijek dotičnoga mišljenja, dok bi se pojedinačna odstupanja od norme lako mogla staviti na račun onih zamućujućih utjecaja iz drugih psiholoških izvora.

Nasuprot tomu, dovoljno je iznijeti sljedeće razmatranje. Mi fingiramo nekog idealnog čovjeka, u kojemu se c j e l o k u p n o mišljenje odvija tako kako to zahtijevaju logički zakoni. Činjenica da se to tako događa mora naravno imati svoj objašnjavajući razlog u izvjesnim psihološkim zakonima koji na izvjestan način iz izvjesnih prvih »kolokacija« reguliraju tijek tih doživljaja. Sada pitam: Kako bi pod učinjenim pretpostavkama prirodni zakoni i oni logički zakoni bili || identični? Odgovor očigledno mora ispasti niječan. Kauzalni zakoni, prema kojima se mišljenje mora odvijati onako kako bi se ono moglo opravdati prema idealnim normama logike, i same te norme – to ipak nipošto nije isto. Neko je biće konstituirano tako da ono u nikojem jedinstvenom misaonom tijeku ne može donijeti proturječne sudove ili da ne može donijeti nikakav zaključak koji bi se ogriješio o silogističke moduse – u tomu uopće nije sadržano da su stav o proturječju, *modus Barbara* i tomu sl. prirodni zakoni koji bi mogli objasniti takovu konstituciju. Primjer računala potpuno čini jasnom tu razliku. Poredak i veza brojki koje se pojavljuju prirodno-zakonito određuje se tako kako to aritmetički stavovi zahtijevaju za svoja značenja. Ali za fizikalno objašnjenje rada stroja nitko neće umjesto mehaničkih upotrijebiti aritmetičke

[A 68
[B 68

zakone. Stroj dakako nije nikakav misleći stroj, on ne razumije niti samoga sebe niti značenje svojih postignuća; no, ne bi li naš misleći stroj mogao funkcionirati inače na sličan način, samo što bi se realni tijek nekog mišljenja morao od strane uvida koji se javlja u nekom drugom mišljenju, uvida u logičku nužnost, uvijek priznati kao ispravan? To bi drugo mišljenje moglo pripadati postignuću prvih kao i drugih misaonih strojeva, ali idealno vrednovanje i kauzalno objašnjenje još uvijek ostaju heterogeni. Također se ne zaboravljaju ni »prve kolokacije« koje su neizostavne za kauzalno objašnjenje, ali koje su besmislene za idealno vrednovanje.

Psihologistički logičari previđaju temeljno-bitne i vječno nepremostive razlike između idealnog zakona i realnog zakona, između normirajućeg i kauzalnog reguliranja, između logičke i realne nužnosti, između logičkog ⌜temelja⌝[1] i realnog temelja. Između onog idealnog nijedno zamislivo stupnjevanje ne može uspostaviti posredovanja. To je znakovito za nisku razinu || čisto logičkih uvida u našemu vremenu, u kojemu istraživač Sigwartova ranga upravo s obzirom na onu i gore razmatranu fikciju nekog intelektualno idealno bića vjeruje kako smije pretpostaviti da bi za takvo biće »logička nužnost bila ujedno i realna nužnost koja proizvodi zbiljsko mišljenje« ili kada on za objašnjenje pojma »logički temelj« koristi pojam misaone prisile.* Opet kada[2] Wundt** u stavu o razlogu vidi »temeljni zakon međusobne ovisnosti naših aktova mišljenja« itd. Nadam se da će se u tijeku narednih istraživanja i onima preuzetnima do potpune izvjesnosti dovesti to da se u tim odnosima zbilja radi o temeljnim logičkim zabludama. [A 69] [B 69]

* Sigwart, *Logik*, I[3], ⌜str. 259 i naredna; u A se navodi drugo izdanje: str. 252 i 253⌝.

** Wundt, *Logik*, I[2], str. 573.

[1] Nedostaje u A.

[2] U A slijedi: ⌜jedan⌝.

§ 23. Treća konzekvenca psihologizma i njezino opovrgavanje

Treće.* Ako bi logički zakoni imali svoj spoznajni izvor u psihološkim činjeničnostima, oni bi tada, kao što obično naučava suprotna strana, bili npr. normativne inačice psiholoških činjenica, oni sami morali bi posjedovati neki psihološki sadržaj i to u dvostrukom smislu: oni bi morali biti zakoni za ono psihičko i ujedno pretpostavljati, odnosno uključivati egzistenciju onog psihičkog. To je dokazivo pogrešno. Nikoji logički zakon ne implicira »*matter of fact*«, pa ni egzistenciju predodžbi ili sudova ili bilo kojih drugih fenomena spoznaje. Nijedan logički zakon – u svom pravom smislu – nije zakon za činjeničnosti psihičkoga života, dakle niti za predodžbe (tj. doživljaje predočavanja) niti za sudove (tj. doživljaje suđenja) niti za bilo koje druge psihičke doživljaje.

Mnogi su psihologisti pod prevelikim utjecajem svoje opće predrasude kao da su mislili || da bi se to moglo verificirati na određeno postojećim odnosima. Moraju li ti zakoni biti psihološki iz općih razloga, čemu u pojedinostima dokazivati da su oni zbilja takvi? Zanemaruje se da bi dosljedan psihologizam prisiljavao na interpretacije logičkih zakona kojima bi iz temelja bio stran njihov istinski smisao. Previđa se da prirodno razumljeni zakoni ne pretpostavljaju ono što niti po obrazloženju niti po sadržaju nije ono psihološko (dakle činjeničnosti duševnoga života) i to ga u svakom slučaju ne pretpostavljaju kao zakoni čiste matematike. [A 70] [B 70]

Ako bi psihologizam bio na pravom putu, onda bismo u nauku o zaključcima u potpunosti morali očekivati samo pravila sljedeće vrste: Primjereno iskustvu, neki karakterom apodiktički nužne posljedice obilježen zaključni stav forme *S* nadovezuje se u tim okolnostima na premise forme *P*. Dakle, kako bi se »ispravno« sudilo, to znači kako bi se prilikom zaključivanja dobili sudovi ovog odlikujućeg karaktera, treba se postupati primjereno tomu i brinuti se za realiziranje okolnostî *U* i dotičnih premisa. Psihičke činjeničnosti pojavljuju se ovdje kao ono što je regulirano, te bi egzistencija

* Usp. gore § 21, str. 71 i naredne.

takvih činjeničnosti, kao što je pretpostavljeno u obrazloženju pravilâ, bila ujedno na taj način također uključena u njihov sadržaj. Ali nijedan jedini zaključni stav ne odgovara tom tipu. Što znači npr. *modus Barbara*? Svakako ništa drugo nego ovo: ⌜»Za proizvoljne termine klase *A, B, C* općenito važi da su, ako su sva *AB* i sva *BC*, onda također i sva *AC*«⌝[1]. Opetovano »*modus ponens*« u cjelini izražen kaže: »Za proizvoljne stavove *A, B* važeći je zakon da kada važi *A* i kada povrh toga važi da ako važi *A* onda važi *B*, tada važi i *B*«. Koliko malo su ovi i svi slični zakoni empirijski, oni su isto toliko malo i psihološki. Oni se u tradicionalnoj logici svakako postavljaju s namjerom normiranja sudbenih djelatnosti. No, tvrdi li se u njima i egzistencija jednog jedinog aktualnog suda ili || nekog bilo kojeg drugog psihičkog fenomena? Kada je netko takvoga mišljenja, tada zahtijevamo dokaz. Ono što u nekom stavu leži kao sutvrđeno mora se dati izvesti iz njega posredstvom važećeg načina zaključivanja. Ali gdje su forme zaključka koje dozvoljavaju da se iz jednog čistog zakona izvede neka činjenica? [A 71] [B 71]

Neće se prigovoriti da se u cjelom svijetu ne bi mogao pojaviti govor o logičkim zakonima ako u aktualnom doživljaju nikada ne bismo mogli imati predodžbe i sudove i ako bi iz njih apstrahirali dotične temeljne logičke pojmove; ili čak da je u svakom razumijevanju i tvrđenju zakona implicirana egzistencija predodžbi i sudova, dakle da se iz toga ponovno treba otkrivati. Jer gotovo se ne treba govoriti da zaključak nije izvučen iz zakona, nego iz razumijevanja i tvrđenja zakona, da bi se isti taj zaključak mogao izvući iz svake proizvoljne tvrdnje, te da se psihološke pretpostavke ili sastavnice t v r d n j e nekoga zakona ne bi smjele brkati s logičkim momentima njegova s a d r ž a j a.

»Empirijski zakoni« imaju *eo ipso* neki činjenični sadržaj. Kao nepravi zakoni oni, grubo rečeno, izriču samo to da pod izvjesnim okolnostima, primjereno iskustvu, običavaju nastupiti izvjesne koegzistencije ili sukcesije i da se ovisno o okolnostima mogu očekivati s većom ili manjom vjerojatnošću. U tomu je sadržano da č i n j e n i č n o p o s t o j e takve okolnosti, takve koegzistencije ili

[1] U A nedostaju znaci navoda.

sukcesije. Ali ni strogi zakoni iskustvenih znanosti nisu bez činjeničnoga sadržaja. Oni su ne samo zakoni o činjenicama, oni također impliciraju egzistenciju činjenica.

No ovdje je potrebna veća točnost. Egzaktni zakoni u svojoj normalnoj formulaciji imaju dakako karakter čistih zakona, oni u sebi ne uključuju nikakav egzistencijalni sadržaj. Ali pomislimo li na obrazloženja, iz kojih oni crpe znanstvenu opravdanost, tada je || odmah jasno da oni ne mogu biti opravdani kao čisti zakoni normalne formulacije. [A 72] [B 72] Istinski obrazložen nije zakon gravitacije koji izriče astronomija, već samo stav u formi: Po mjerilu naših dosadašnjih spoznaja teorijski utemeljena znanost najvišega digniteta jest to da za područje iskustva koje se može postići sadašnjim pomoćnim sredstvima važi Newtonov stav ili uopće neki zakon koji se može zamisliti od beskonačnog mnoštva matematski zamislivih zakona koji se od Newtonova zakona mogu razlikovati samo unutar sfere neizbježnih pogreški u opažanju. Ta je istina obilato opterećena činjeničnim sadržajem, ona sama nije dakle ništa manje nego zakon u pravom smislu riječi. Ona očito uključuje i više pojmova neodređene ograničenosti.

I tako su svi zakoni egzaktnih znanosti o činjenicama doduše čisti zakoni, ali su, spoznajno-teorijski promatrano, samo idealizirajuće fikcije – premda fikcije *cum fundamento in re*. Oni ispunjavaju zadaću da se teorijske znanosti omoguće kao zbiljnosti najprilagođeniji ideali, dakle da se najviši teorijski cilj svakog znanstvenog činjeničnog istraživanja, ideal objašnjavajuće teorije, jedinstva na temelju zakonitosti, utoliko realizira ukoliko je on moguć po mjerilu nepremostivih granica ljudske spoznaje. Na mjesto apsolutne spoznaje, koja nam je uskraćena, posredstvom uvidljivoga mišljenja iz područja empirijskih pojedinačnosti i općenitost izrađujemo sebi najprije one takoreći apodiktičke vjerojatnosti, u kojima je sadržano svako dostižno znanje o zbiljnosti. Mi ih onda reduciramo na izvjesne egzaktne misli čistoga zakonitog karaktera i tako nam za rukom polazi izgradnja formalno savršenijih sistema objašnjavajućih teorija. Ali ti sistemi (kao npr. teorijska mehanika, teorijska akustika, teorijska optika, teorijska astronomija i tomu sl.) mogu zapravo važiti samo kao || idealne mogućnosti *cum fundamento in re* [A 73] [B 73]

koje ne isključuju beskonačno mnoštvo drugih mogućnosti, ali ih zato uključuju u određene granice. – No to nas se ovdje dalje ne tiče a još manje razmatranje spoznajno-praktičnih funkcija tih idealnih teorija, naime njihovih postignuća za uspješno predodređivanje budućih i rekonstrukciju prošlih činjenica i njihovih tehničkih postignuća za praktično ovladavanje prirodom. Dakle, opet prelazimo na naš slučaj.

Ako je čista zakonitost, kao što je netom bilo pokazano, puki ideal u području činjenične spoznaje, ona se onda, nasuprot tomu, nalazi realiziranom u području »čisto pojmovne« spoznaje. U tu sferu spadaju naši čisto logički zakoni (kao i zakoni *Mathesis pura*.) Svoj »izvor«, točnije rečeno, svoje opravdavajuće obrazloženje, oni ne dobivaju iz indukcije; tako ni oni ne nose sa sobom egzistencijalni sadržaj koji je svojstven svim vjerojatnostima kao takvim, pa i onim najvišim i najvrijednijim. To što oni govore važi potpuno i u cjelini; sami su oni uvidljivo obrazloženi u svojoj apsolutnoj egzaktnosti a ne umjesto njih izvjesne tvrdnje vjerojatnosti s vidljivo neodređenim sastavnim dijelovima. Dotični zakon ne pojavljuje se kao jedna od nebrojenih teorijskih mogućnosti jedne izvjesne, premda stvarno razgraničene sfere. To je jedna i jedina istina koja isključuje svaku drugovrsnu mogućnost i koja se kao uvidljivo spoznata zakonitost dobiva čisto od činjenica po sadržaju kao i po obrazloženju.

Iz ovih se razmatranja vidi kako su duboko povezane obje polovice psihologističke konzekvence – naime to da logički zakoni sa sobom donose ne samo puko egzistencijalne tvrdnje o psihičkim činjenicama, nego da bi oni morali također biti i zakoni za takve činjeničnosti. Najprije nam se nametnulo opovrgavanje prve polovice. Čini se da je opovrgavanje druge polovice || također sadržano u njemu na temelju sljedećega argumenta: Kao što je svaki zakon, koji potječe od iskustva i indukcije iz pojedinačnih činjenica, zakon za činjenice, tako je, obratno, svaki zakon za činjenice zakon iz iskustva i indukcije; i u skladu s tim, kao što je gore pokazano, od njega su nerazdvojne tvrdnje egzistencijalnoga sadržaja. [A 74] [B 74]

Samorazumljivo, ovdje pod činjeničnim zakonima ne smijemo obuhvatiti i opće zakone koji čisto pojmovne stavove – tj. stavove

koji se prikazuju kao općenito važeći odnosi na temelj čistih pojmova – prenose na činjeničnosti. Ako je 3 > 2, onda su i tri knjige na onom stolu više od 2 knjige na onoj polici. I tako općenito za bilo koju stvar. Ali čisti brojčani stav ne govori o stvarima, nego o brojevima ⌜u čistoj općenitosti⌝[1] – taj je broj 3 veći od tog broja 2 – i on primjenu može imati ne samo na individualne, nego i na »opće« predmete, npr. na vrste boja i tonova, na vrste geometrijskih tvorevina ⌜i na slične bezvremenske općenitosti⌝[2].

Prizna li se sve to, tada je naravno isključeno da su logički zakoni ⌜(uzeti u svojoj čistoći)⌝[3] zakoni psihičkih djelatnosti ili psihičkih proizvoda.

§ 24. Nastavak

Možda će mnogi nastojati izbjeći naše konzekvence s prigovorom: Ne proizlazi svaki zakon za činjenice iz iskustva i indukcije. Naprotiv, ovdje se mora razlikovati: Svaka spoznaja zakona počiva na iskustvu, ali ne izrasta svaka iz njega na način indukcije, dakle u onom dobro poznatom logičkom procesu koji od singularnih činjenica ili empirijskih općenitosti nižega stupnja vodi k zakonitim općenitostima. Tako su iskustveni posebno logički zakoni, a ne induktivni zakoni. U psihološkom iskustvu mi apstrahiramo temeljne logičke pojmove i njima dane čisto pojmovne odnose. Ono
što zatičemo u | pojedinačnom | slučaju mi s nekim stanjem stvari [A 75] [B 75]
spoznajemo kao općenito važeće zato što se temelji samo u apstrahiranim sadržajima. Tako nam iskustvo pribavlja neposrednu svijest o zakonitosti našega duha. I kao što ovdje ne potrebujemo indukciju, tako ni posljedak nije opterećen njezinim nesavršenostima, on nema puki karakter vjerojatnosti, već karakter apodiktične izvjesnosti, on nema neodređeno, već egzaktno ograničenje, on također ni na koji način ne uključuje tvrdnje egzistencijalnoga sadržaja.

[1] Nedostaje u A.
[2] A: ⌜i tomu sl.⌝.
[3] A: ⌜(bitno)⌝.

Međutim, ne može zadovoljiti to što se ovdje prigovara. Nitko neće sumnjati d s oz aja ogičkih zakona kao psihički akt, pretpostavlia o'edinačno 'skustvo, d ono svo'u osnovu ima u konkretnom zoru. Ali p s i h o l o š k e »pretpostavke« i »osnove« s o z n a j e zakona ne smiju se brkati s o g i c k i m r tpostavkama, temeljima i premisama z a k o n a· i u skladu s tim ni psihološka ovisnost (npr. u nastanku) ne smije se brkati s logičkim obrazloženjem i opravdanjem. Ovo zadnje slijedi iz objektivnoga odnosa uzroka i posljedice, dok se ono prvo odnosi na psihičke sklopove u koegzistenciji i sukcesiji. Nitko ne može ozbiljno tvrditi da recimo predočeni konkretni pojedinačni slučajevi, na »temelju« kojih se stječe uvid u zakon, imaju funkciju logičkih temelja, premisa, kao da bi se iz opstojanja onog pojedinačnog zaključivalo na općenitost zakona. Intuitivno shvaćanje zakona može psihološki zahtijevati dva koraka: pogled na pojedinačnosti zora i na to odnosni zakoniti uvid. Ali logički opstoji samo jedno. Sadržaj uvida nije zaključak na temelju pojedinačnosti.

Svaka spoznaja »p o č i n j e s iskustvom«, ali ona ne »izvire« već zbog toga iz iskustva. Ono što tvrdimo jest to da svaki zakon za činjenice izvire | iz iskustva | i u tomu upravo leži da se on može [A 76] [B 76] utemeljiti indukcijom iz pojedinačnih iskustava. Ako postoje uvidljivo spoznati zakoni, oni onda ne mogu dakle biti (posredno) zakoni za činjenice. ⌜Ma gdje da se do sada pretpostavljala neposredna uvidljivost činjeničnih zakona⌝[1], tu se ispostavilo ili da su se čisti činjenični zakoni, tj. zakoni koegzistencije i sukcesije, brkali s idealnim zakonima kojima je po sebi stran odnos na ono vremenski određeno; ili da živi poriv stjecanja uvjerenja, koji sa sobom nose dobro poznate empirijske općenitosti, brkao s uvidljivošću koju doživljavamo samo u području onog čisto pojmovnog.

Pa i ako neki argument te vrste ne može presudno djelovati, on uvijek može povećavati snagu drugih argumenata. Neka ovdje bude naveden još jedan takav argument.

---

[1] A: ⌜Upravo ne želim pokazati kao apsurdno to da je neki zakon za činjenice neposredno uvidljiv; ali ja poričem da je on ikad postojao, ma gdje da je do sada bio pretpostavljan⌝.

Teško će itko povjerovati da su svi čisto logički zakoni jednog te istog karaktera; ako za neke od njih možemo pokazati ⌜da je nemoguće shvatiti ih kao zakonê o činjenicama⌝[1], onda će to morati važiti za sve. Sada među tim zakonima nalazimo i takve koji se odnose na istine uopće, u kojima su dakle istine regulirani »predmeti«. Tako na primjer za svaku istinu *A* važi da njihova kontradiktorna suprotnost nije nikakva istina. Za svaki par istina *A, B* važi da su njihove konjunktivne i disjunktivne veze* također istine. Kada tri istine *A, B, C* stoje u tom odnosu da je *A* temelj za *B*, *B* temelj za *C*, tada je *A* temelj i za *C* i tomu sl. Ali, apsurdno je zakone koji važe za istine kao takve označavati kao zakone za činjenice. Nijedna | istina nije činjenica, tj. nešto vremenski određeno. Neka istina može dakako imati značenje da neka stvar jest, da | postoji neko stanje, da se događa neka promjena i tomu sl. Ali sama je istina uzvišena iznad svake vremenitosti, tj. nema nikakvoga smisla pripisivati joj vremenski bitak, nastajanje ili nestajanje. Na vidjelo najjasnije izlazi apsurdnost za zakone istine. Kao realni zakoni oni bi bili pravila koegzistencije i sukcesije činjenica, specijalnije istina, i tim činjenicama, koje one reguliraju, morala bi pripadati ona sama, naime kao istine. Tu bi neki zakon propisivao izvjesne činjenice, zvane istine, pojavljivanje i iščezavanje, a među tim činjenicama trebao bi se sada nalaziti sam zakon, kao činjenica pored drugih činjenica. Zakon bi nastajao i nestajao po zakonu – a to je očito protusmisleno. I slično bi se dogodilo kada bismo zakon istine htjeli tumačiti kao zakon koegzistencije, kao nešto vremenski pojedinačno a ipak kao opće pravilo koje je mjerodavno za sve i svako vremenski bivstvujuće. Takve su apsurdnosti** neizbježne kada se zanemaruje ili se ne razumije u pravome smislu fundamentalna razlika između idealnih i

[A 77]
[B 77]

* Pod tim podrazumijevam smisao stavova »*A* i *B*«, tj. oboje važi, odnosno »*A* ili *B*«, tj. važi jedno od njih dvoga – u čemu ne leži da važi s a m o jedno.

** Usp. o tomu sistematske izvode VII poglavlja ovoga djela o skeptičko-relativističkoj protusmislenosti svakog shvaćanja koje logičke zakone čini ovisnim o činjenicama.

[1] A: ⌜da je nemoguće njihovo shvaćanje kao zakonâ o činjenicama⌝.

realnih objekata i u skladu s tim razlika između 'dealnih i realnih zakona; uvijek iznova vidjet ćemo da je ta razlika resudna za pitanje poru između psihologističke i čiste logike.

Peto poglavlje

PSIHOLOŠKE INTERPRETACIJE LOGIČKIH NAČELA

[A 78]
[B 78]

§ 25. Stav o proturječju u Millovoj i Spencerovoj ⌜psihologističkoj⌝[1] interpretaciji

Gore smo primijetili da bi dosljedno provedeno shvaćanje logičkih zakona kao zakona o psihičkim činjenicama moralo dovesti do njihovih [illegible]tnih krivih tumačenja. Ali u ovim kao i u svim drugim točkama vladajuća je logika u pravilu zazirala od te konzekvence. Gotovo bih rekao da psihologizam živi samo od nekonzekventnosti i onaj tko ga misli do kraja već ga je napustio, ukoliko ekstremni empirizam ne bi pružao čudnovat primjer koliko predrasude mogu biti mnogo snažnije ukorijenjene od najjasnijih svjedočanstava uvida. U nepokolebljivoj dosljednosti on izvlači najčvršće konzekvence, ali samo kako bi ih uzeo na sebe i povezao u jednu, dakako proturječnu teoriju. Ono što smo učinili važećim protiv osporene logičke pozicije – da bi logičke istine umjesto *a priori* zajamčenih i apsolutno egzaktnih zakona čisto pojmovne vrste morale naprotiv biti one, posredstvom iskustva i indukcije utemeljene, više ili manje neodređene vjerojatnosti koje se tiču izvjesnih vjerojatnosti čovjekovog duševnog života – to je (kada recimo zanemarimo naglašavanje neodređenosti) upravo izričiti nauk empirizma. Naša zadaća ne može biti da taj spoznajno-teorijski pravac podvrgnemo iscrpnoj kritici. Ali, poseban interes nude nam psihološke interpretacije lo-

[1] U Sadržaju A stoji: ⌜psihološkoj⌝.

gičkih zakona koje su se javile u toj || školi i koje su raširile zasljepljujući privid i preko svojih granica.* [A 79] [B 79]

Kao što je poznao, J. St. Mill** naučava da je *principium contradictionis* »jedno od naših najranijih i najbližih uopćavanja iz iskustva«. Njegovu izvornu osnovu on nalazi u tomu »da su vjera i nevjera dva različita duševna stanja« koja se međusobno isključuju. To spoznajemo – nastavlja on doslovce dalje – iz najjednostavnijih promatranja našega vlastitog duha. A kada svoje promatranje usmjerimo prema vani, tada također nalazimo da su svjetlo i tama, zvuk i tišina, jednakost i nejednakost, napredovanje i zaostajanje, redoslijed i istovremenost, ukratko svaki pozitivni fenomen i njegovo nijekanje (*negativno*) različiti fenomeni, u odnosu zaoštrene suprotnosti, te je jedan uvijek prisutan tamo gdje je drugi odsutan. »Upitni aksiom«, kaže, »promatram kao uopćavanje iz svih tih činjenica.« ✧

Gdje se radi o principijelnim fundamentima njegovih empirističkih predrasuda, inače tako oštroumni Mill napušten je od svih bogova. I tako ovdje teškoću stvara samo jedno: da se pojmi kako je jedan takav nauk mogao uvjeriti. Upadljiva je najprije očigledna nekorektnost tvrdnje kako princip da dva kontradiktorna stava nikada nisu skupa istiniti i da se u tom smislu isključuju predstavlja uopćavanje navedenih »činjenica« da se svjetlo i tama, zvuk i tišina i tomu sl. isključuju, »činjenica« koje su ipak prije sve drugo negoli kontradiktorni stavovi. Uopće nije razumljivo kako Mill želi uspostaviti povezanost tih ⌜navodnih⌝[1] iskustvenih činjenica s || logičkim zakonom. Uzaludno se očekivalo objašnjenje Millovih paralelnih izvoda u polemičkom spisu protiv Hamiltona. Ovdje on citira s umetkom »apsolutno konstantni zakon« koji je istomišljenik Spencer podložio logičkom principu, naime »*that the appearance of any positive mode of consciousness cannot occur* [A 80] [B 80]

* Jedno općenito razmatranje principijelnih glavnih grijehova empirizma, koje je izvedeno toliko koliko smo time željeli izvršiti unapređivanje naših idealističkih intencija, pruža Dodatak ovom i sljedećim paragrafima, str. 92 i naredne.

** Mill, *Logik*, Buch II, Kap. VII, § 4 ⌜Dodatak iz B: Gomperz, I, str. 298).⌝.

[1] Dodatak iz B.

without excluding a correlative negative mode; and that the negative mode cannot occur witout ecluding the correlative positive mode«.* Ali tko ne vidi da ovaj stav predstavlja čistu tautologiju, budući da međusobno isključivanje ipak pripada definiciji korelativnih termina »pozitivni i negativni fenomen«? Ali, suprotno, ni stav o proturječju nije ništa manje nego tautologija. U definiciji kontradiktornih stavova ne leži to da se oni isključuju i ako to oni čine također zahvaljujući spomenutom principu, onda ipak ne važi obratno: nije svaki par stavova koji se isključuju par kontradiktornih dokaza – dovoljan dokaz da se naš princip ne smije odbaciti ★ skupa s onom tautologijom. A Mill ga zapravo ne želi razumjeti kao tautologiju, budući da on po njemu treba tek posredstvom indukcije izvirati iz iskustva.

U svakom slučaju bolje od tako malo razumljivih odnosa na nekoegzistencije izvanjskoga iskustva druge bi Millove izjave mogle poslužiti za to da sebi razjasnimo smisao principa, osobito one izjave koje raspravljaju o pitanju, smiju li tri temeljna logička principa važiti kao »*inherent necesities of thought*«, kao »*an original part of our mental constitution*«, kao »*laws of our thoughts by the native strukcture of the mind*« ili su misaoni zakoni samo »*because we perceive them to be universally true of observed phenomena*« – što Mill uostalom nije htio pozitivno odlučiti. Tu u odnosu na ove zakone čitamo: »*They || may or may not be capable of alteration by experience, but the conditions of our existence deny to us the experience which would be required to alter them. Any assertion, therefore, which conflicts with one of these laws – any proposition, for instance, which asserts a contradiction, though it were on a subject wholly removed from the sphere of our experience, is to us unbelievable. The belief in such a proposition is, in the present constitution of nature, impossible as a mental fact.*«** [A 81] [B 81]

* Mill, *An Examination*[5], ch. XXI, str. 491. Svakako je omaška kada Spencer umjesto na stav o proturječju rekurira na stav o isključenju trećeg.

** Mill, *An Examination*, str. 491. Usp. također str. 487: »*It is the generalization of a mental act, which is of continual occurrence, and which cannot be dispensed with in reasoning*«.

Iz toga razabiremo da nekonzistentnost, koja se izražava u stavu o proturječju, skupnu neistinitost kontradiktornih stavova, Mill tumači kao nepodnošljivost takvih stavova u našoj *belief*. Drugim riječima: skupna neistinitost stavova supstituira realnu nesnošljivost odgovarajućih aktova suda. To je u skladu i s ponovljenom Millovom tvrdnjom da su aktovi vjerovanja jedini objekti koji bi se u pravnom smislu mogli označiti kao istiniti i lažni. Dva kontradiktorno suprotstavljena akta vjerovanja ne mogu koegzistirati – tako bi se morao razumjeti taj princip.

§ 26. Millova psihološka interpretacija principa ne daje nikakav zakon, već jedan potpuno neodređeni i znanstveno neprovjereni iskustveni stav

Ovdje se sada bude svakojake dvojbe. Prije svega sigurno je nepotpuna izreka principa. Pod kojim okolnostima, tako se mora pitati, suprotstavljeni aktovi vjerovanja ne mogu koegzistirati? Kao što je općenito poznato, kod različitih individua vrlo dobro mogu koegzistirati suprotstavljeni stavovi. Dakle, ujedno razlažući smisao realne koegzistencije morat ćemo točnije || kazati: U [A 82] [B 82] istoj individui ili još bolje u istoj svijesti kontradiktorni aktovi vjerovanja ne mogu trajati za vrijeme nekog još uvijek vrlo malog vremenskog raspona. No, je li to zbilja neki zakon? Smijemo li ga zbilja izricati s neograničenom općenitošću? Gdje su psihološke indukcije koje opravdavaju takvu pretpostavku? Nije li bilo i još uvijek ima ljudi koji su zgodimice, npr. zbunjeni lažnim zaključcima, u isto vrijeme smatrali istinitim ono suprotno? Nije li vršeno znanstveno istraživanje o tomu, ne događa li se to među umobolnima i možda čak u slučaju golih proturječja? Kako stoji stvar sa slučajevima hipnoze, delirijske groznice itd.? Važi li zakon i za životinje?

Možda empirist, kako bi izbjegao te prigovore, ograničuje svoj »zakon« prikladnim dodatcima, npr. time što on zahtijeva važenje samo za normalne individue vrste *homo* koje se nalaze u stanju normalnog ustrojstva mišljenja. Ali dovoljno je nabaciti zamršeno pi-

tanje o točnijoj odredbi pojmova »normalni individuum« i »normalno ustrojstvo mišljenja« i mi spoznajemo, kako je kompliciran i neegzaktan postao sadržaj zakona s kojim sada imamo posla.

Nije nužno dalje nastaviti ova razmatranja (premda bi npr. vremenski odnos koji se javlja u zakonu mogao pružiti nekakav oslonac): ona su zapravo više nego dovoljna za obrazlaganje začuđujuće konzekvence da je naš dobro poznati *principium contradictionis*, koji se uvijek smatrao evidentnim, apsolutno egzaktnim i beziznimno važećim zakonom, uistinu uzor jednog grubo netočnog i neznanstvenog stava koji se tek nakon mnogih korektura, koje njegov prividno egzaktni sadržaj pretvaraju u sasvim neodređeni, može uzdići do ranga plauzibilne pretpostavke. Tako se dakako mora događati ukoliko je empirizam u pravu u tomu da nepodnošljivost, o kojoj govori princip, treba tumačiti kao || [A 83] [B 83] realna nekoegzistencija kontradiktornih aktova suda, dakle da se sam princip treba tumačiti kao neka empirijsko-psihološka općenitost. A empirizam M i l l o v e opservacije uopće ne misli na to da se znanstveno ograniči i obrazloži onaj grubo netočan stav koji najprije proizlazi iz psihološkog tumačenja; on ga uzima tako kako se on daje, tako netočno kako se to samo može očekivati prilikom »jednog od najranijih i najbližih uopćavanja iskustva«, tj. prilikom sirovo uopćavanja r dznanstvene empirije. Baš tamo gdje se radi o zadnjim fundamentima cjelokupne znanosti treba se u slučaju te naivne empirije baviti njezinim slijepim asocijativnim mehanizmom. Uvjerenja što bez uvida izrastaju iz psiholoških mehanizama koji nemaju nikakvo bolje opravdanje osim općenito raširenih predrasuda, koja zbog svojega porijekla nemaju održivo ili čvrsto ograničenje i koja, kada se takoreći uzmu za riječ, uključuju ono što je dokazivo pogrešno – trebaju predstavljati zadnje temelje za opravdanje svake u najstrožem smislu riječi znanstvene spoznaje.

No to ovdje ne trebamo dalje pratiti. Važno je međutim vratiti se na temeljne zablude protivničkoga nauka s pitanjem, je li zapravo onaj empirijski ili bilo kako drugačije formulirani akt vjerovanja zbilja stav koji se može upotrijebiti u logici. On kaže: Pod izvjesnim subjektivnim (nažalost ne pobliže ispitanim i kompletno navedivim) okolnostima *X* u istoj svijesti dva kao Da i Ne suprot-

stavljena akta vjerovanja ne mogu postojati skupa. Je li to zbilja mišljeno kada logičari kažu: »Dva kontradiktorna stava nisu oba istiniti«? Treba samo pogledati na slučajeve u kojima se tim zakonom služimo za reguliranje sudbenih djelatnosti i spoznajemo da je njegovo mnijenje sasvim drugačije. U svojoj normativnoj inačici on očito kaže ovo i ništa drugo: Ma koji da se parovi suprotstavljenih aktova vjerovanja mogli | izdvojiti | – bilo da su sada pripadni jednoj individui *ili* razdijeljeni na različite; bilo da koegzistiraju u istom odsječku vremena ili su razdvojeni bilo kojim odsječkom vremena –, u apsolutnoj strogoći i bez iznimke važi da članovi dotičnoga para nisu oba točni, tj. primjereni istini. Mislim da se ni na empirističkoj strani ne bi moglo sumnjati u valjanost te norme. U svakom slučaju, tamo gdje govori o zakonima mišljenja logika ima posla samo s drugim, logičkim zakonom a ne s onim neodređenim »zakonom« psihologije koji je po sadržaju totalno različit i koji do sada još uopće nije formuliran. [A 84] [B 84]

DODATAK UZ OBA ZADNJA PARAGRAFA

O nekim principijelnim grijesima empirizma

Prilikom unutarnjega bratimljenja između empirizma i psihologizma moglo bi se činiti opravdanim malo zastranjivanje koje razgolićuje temeljne zablude empirizma. Ekstremni empirizam kao teorija spoznaje nije ništa manje apsurdan od ekstremnog skepticizma. On ukida mogućnost umnoga opravdanja posredne spoznaje i time ujedno ukida svoju vlastitu mogućnost kao jedne znanstveno utemeljene teorije.* On dopušta da postoje posredne spoznaje koje niču iz sklopova utemeljenja, on također ne poriče principe utemeljenja. On ne samo da priznaje mogućnost logike, nego je i sam izgrađuje. Ali ako svako utemeljenje počiva na prin-

* Prema pregnantnom pojmu skepticizma, koji razvijamo u VII. poglavlju, str. 112, empirizam je okarakteriziran kao skeptička teorija. Windelband na njega vrlo zgodno primjenjuje Kantovu riječ o »beznadnom pokušaju« – naime on je beznadni pokušaj »da se posredstvom empirijske teorije zasnuje ono što je sâmo pretpostavka svake teorije« (*Präludien*[1], str. 261).

cipima, primjereno kojima se ono odvija, i ako se njihovo najviše opravdanje vrši samo s rekursom na te principe, onda bi to dovelo ili do kruga ili do [A 85] beskonačnoga regresa, ukoliko bi sami principi || utemeljenja uvijek iznova [B 85] potrebovali utemeljenje. Prvo: ukoliko su principi utemeljenja, koji pripadaju opravdavanju principâ utemeljenja, identični s njima samima. Drugo: ukoliko su i jedni i drugi uvijek iznova različiti. Dakle, evidentno je da zahtjev principijelnog opravdanja za svaku posrednu spoznaju može imati neki mogući smisao samo onda kada smo sposobni uvidljivo i neposredno spoznati izvjesne zadnje principe, na kojima u zadnjem temelju leži svako utemeljenje. Svi opravdavajući principi mogućih utemeljenja moraju se potom dati deduktivno svesti na izvjesne zadnje, neposredno evidentne principe i to tako da će se principi same ove dedukcije pojaviti pod tim principima.

Ali ekstremni empirizam, time što u osnovi puno povjerenje poklanja samo pojedinačnim empirijskim sudovima (i to sasvim nekritičko povjerenje, budući da ne uzima u obzir teškoće koje se u tako obilatoj mjeri tiču tih pojedinačnih sudova), odriče se *eo ipso* mogućnosti umnoga opravdavanja posredne spoznaje. Umjesto da zadnje principe, o kojima ovisi opravdanje posredne spoznaje, prizna kao neposredne uvide i time kao dane istine, on vjeruje da može postići više kada ih izvodi iz iskustva i indukcije, dakle kada ih posredno opravdava. Pita li se o principima toga izvođenja, o onome što ga opravdava, tada empirizam, budući da mu je nedostupna uputa na neposredno uvidljive opće principe, odgovara naprotiv s uputom na naivno, nekritičko svakodnevno iskustvo. A za samo to iskustvo on vjeruje da može steći veći dignitet time što ga na Humeov način objašnjava psihološki. On dakle previđa da, ako uopće ne postoji nikakvo uvidljivo opravdanje posrednih pretpostavki, dakle nikakvo opravdanje prema neposredno evidentnim općim principima, prema kojima se odvijaju dalje dotična utemeljenja, ni cjelokupna psihološka teorija, koja bi cjelokupni na posrednoj spoznaji počivajući nauk samoga empirizma lišila svakoga umnog opravdanja, da bi ona dakle bila neka proizvoljna pretpostavka, nije bolja od najbliže predrasude.

Čudno je da empirizam poklanja više povjerenja jednoj teoriji koja je op- [A 86] terećena takvim protusmislenostima nego || fundamentalnim trivijalnostima [B 86] logike i aritmetike. Kao čisti psihologizam on posvuda pokazuje sklonost da psihološki nastanak izvjesnih općih sudova iz iskustva, svakako pomoću ove navodne »prirodnosti«, brče s njihovim opravdanjem.

Primjetno je da stvar ne stoji ništa bolje ni za Humeov umjereni empirizam koji pokušava da sferu čiste logike i matematike (unatoč svakom i njih zbunjujućem empirizmu) ustvrdi kao *a priori* opravdanu i samo empiristički žrtvuje činjenične znanosti. I to se spoznajno-teorijsko stajalište pokazuje kao neodrživo, zapravo kao protusmisleno; to pokazuje jedan sličan prigovor poput onoga koji smo gore usmjerili protiv ekstremnoga empirizma. Posredni činjenični sudovi – tako možemo ukratko izraziti smisao Humeove teorije – ne dopuštaju, i to sasvim općenito, nikakvo umno opravdanje, već samo neko psihološko objašnjenje. Samo se treba nabaciti pitanje, kako zapravo stoji stvar s umnim opravdanjem psiholoških sudova (o navici, asocijaciji ideja i tomu sl.), na koje se sama ta teorija oslanja, i činjeničnih

zaključaka, koje ona sama upotrebljava – i spoznaje se evidentan spor između smisla stava koji dokazuje teorija i smisla izvodâ koje ona želi iskoristiti za to. Psihološke premise teorije i same su posredni činjenični sudovi, dakle njima u smislu teze koju treba dokazati nedostaje bilo kakvo umno opravdanje. Drugim riječima: ispravnost teorije pretpostavlja neumnost njezinih premisa, ispravnost premisa pretpostavlja neumnost teorije (odnosno teze). (Prema tomu, i Humeov je nauk skeptički u pregnantnom smislu koji se treba definirati u VII. poglavlju.)

§ 27. Analogni prigovori protiv ostalih psiholoških interpretacija logičkoga principa. Ekvivokacije kao izvori zablude

Lako je uvidjeti da prigovori kakve smo mi istaknuli u zadnjim paragrafima moraju pogađati svako psihološko krivo tumačenje tzv. zakona mišljenja i svih || o njima ovisnih zakona. Ništa ne bi pomoglo ako bi se naš zahtjev za ograničenjem i obrazloženjem htio izbjeći s pozivanjem na »samouvjerenost uma« ili na evidenciju koja [A 87] [B 87] im je svojstvena u logičkom mišljenju. Čvrsto stoji uvidljivost logičkih zakona. Ali jednako kao što se njihov misaoni sadržaj razumije kao psihološki, tako se totalno promijenio i njihov originarni smisao, za koji je uvidljivost bila vezana. Kao što smo vidjeli, iz egzaktnih su zakona nastale empirijski neodređene općenitosti koje su pak, uz pripadno uzimanje u obzir njihove sfere neodređenosti, daleko od svake evidencije. Slijedeći prirodni tijek njihova mišljenja, a da se toga nije jasno svjesno, i psihološki teoretičari spoznaje sve ovdje pripadne zakone najprije – naime prije nego što započne igra njihovog filozofijskog umijeća interpretacije – nedvojbeno razumiju u objektivnom smislu. Ali oni tada zapadaju u zabludu vjerujući da na ovaj pravi smisao odnosnu evidenciju, koja im je jamčila apsolutnu valjanost zakona, smiju zahtijevati i za ona bitno izmijenjena tumačenja, da je prilikom naknadne refleksije smiju podložiti formulacijama zakona. Ima li igdje u cijelom svijetu opravdanost govor o uvidu, u kojemu postajemo svjesni same istine, on ga sigurno ima u slučaju stava da od dva kontradiktorna stava nisu oba istiniti; i opet: ako igdje moramo tom govoru uskratiti opravdanost, onda to sigurno moramo učiniti prilikom svakog psihologizirajućeg pretumačenja istog tog stava (ili njegovih ekvi-

valenata), npr. »da se potvrđivanje i nijekanje isključuju u mišljenju«, da »sudovi koji su u ⌜jednoj⌝[1] svijesti spoznati kao proturječni ne mogu istodobno postojati jedan pored drugog«,* da je za ✧ nas nemoguće vjerovati u neko || eksplicitno proturječje,** da nitko ne bi mogao pretpostaviti da nešto istodobno jest i nije, i tomu sl. [A 88] [B 88]

Kako ne bismo ostavili nikakvu nejasnoću, zadržimo se kod razmatranja ovih slikovitih verzija. Prilikom pobližega razmatranja odmah se primjećuje zbunjujući utjecaj sudjelujućih ekvivokacija, zbog kojih su čisti zakon ili bilo koja njemu ekvivalentna normativna inačica bili brkani s psihološkim tvrdnjama. Tako je i kod prve verzije. U mišljenju potvrđivanje i nijekanje isključuju se. Termin mišljenje, koji u širem smislu obuhvaća sve intelektivne radnje, u jezičnoj uporabi mnogih logičara rado se koristi u odnosu na umno, »logičko« mišljenje, dakle u odnosu na ispravno suđenje. Evidentno je da se u ispravnom suđenju Da i Ne isključuju, ali time je izrečen i jedan, logičkom zakonu ekvivalentni, ništa manje nego psihološki stav. On kaže da ispravan ne bi bio nijedan sud, u kojemu bi isto stanje stvari bilo ujedno potvrđeno i zanijekano; ali on ništa ne kaže o tomu, mogu li – bilo u ⌜jednoj⌝[2] svijesti ili u više njih – kontradiktorni aktovi suda *realiter* koegzistirati ili ne mogu.***

Tako je ujedno isključena druga formulacija (da sudovi koji su u ⌜jednoj⌝[3] svijesti spoznati kao proturječni ne mogu istodobno

* Verzije Heymansa (*Die Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens*, I[1], § 19 i naredni. S drugom je verzijom srodna i ona Sigwartova, *Logik*, I[2], str. 419, »da je nemoguće istodobno svjesno potvrđivati i nijekati jedan te isti stav«. ✧

** Usp. kraj citata iz Millova spisa protiv Hamiltona gore str. 88–89. U istom se spisu kaže dolje na str. 484 i naredna: »*two assertions, one of which denies what the other affirms, cannot be thought together*«, gdje se »*thought*« odmah nakon toga interpretira kao »*believed*«.

*** I Höfleru i Meinongu se potkrada omaška da logičkom principu podmeću misao o nekoegzistenciji (*Logik*, 1890., str. 133).

[1] U A nije spacionirano, nego je pisano velikim slovom.
[2] U A nije spacionirano, nego je pisano velikim slovom.
[3] U A nije spacionirano, nego je pisano velikim slovom.

postojati jedan pored drugoga), bilo da se »svijest« interpretira kao »svijest uopće«, kao nadvremena normalna svijest. Ali, naravno, neki primitivni logički princip ne može pretpostavljati pojam onoga || normalnog koji se uopće ne bi mogao shvatiti bez povratnoga odnosa na taj princip. Uostalom jasno je da tako razumljeni stav, ukoliko se suzdržimo od svakoga metafizičkog hipostaziranja, predstavlja ekvivalentni opis logičkoga principa i nema nikakve veze s cjelokupnom psihologijom. [A 89] [B 89]

Slična ekvivokacija kao u prvoj javlja se u trećoj i četvrtoj formulaciji. Nitko ne može vjerovati u neko proturječje, nitko ne može pretpostaviti da nešto jest i da nije – nitko uman, kako se mora dopuniti. Ta nemogućnost postoji za svakoga tko želi ispravno suditi i inače za nikoga drugog. Ona dakle ne izražava nikakvu psihološku prisilu, već uvid ⌜da suprotstavljeni stavovi nisu skupa istiniti, odnosno da njima odgovarajuća stanja stvari ne mogu postojati skupa⌝[1] i da time onaj tko ističe zahtjev da sudi ispravno, to znači da dopusti da istinito važi kao istinito, lažno kao lažno, mora suditi tako kako to propisuje taj zakon. U faktičnom suđenju to može biti drugačije; nijedan psihološki zakon ne tjera onoga tko sudi pod jaram logičkih zakona. Opet dakle imamo posla s ekvivalentnom inačicom logičkoga zakona kojoj nije ništa dalje od misli o psihološkoj[2] zakonitosti fenomenâ suda. Ali, s druge strane, upravo ta misao sačinjava bitni sadržaj psihološkoga tumačenja. To tumačenje rezultira kada se nesposobnost shvaća upravo kao nekonzistentnost aktova suda umjesto inkompatibilnosti odgovarajućih stavova (kao njihova zakonita zajednička neistinitost).

Stav: nitko »uman« ili također samo »uračunljiv« ne može vjerovati u neko proturječje, dopušta i jednu drugu interpretaciju. Umnim nazivamo onoga kome pripisujemo habitualnu dispoziciju da »u normalnom misaonom ustrojstvu« može ispravno suditi »u svojemu krugu«. Onaj tko posjeduje habitualnu sposobnost da u normalnom misaonom ustrojstvu ne može barem promašiti ono »samorazumljivo«, »ono što leži || na dlanu«, važi nam u ovdje [A 90] [B 90]

[1] A: ⌜da suprotstavljena stanja stvari nisu skupa istinita⌝.

[2] U A slijedi: ⌜dakle kauzalnoj⌝.

upitnom smislu kao »uračunljiv«. Naravno, izbjegavanje eksplicitnih proturječja mi ubrajamo u – uostalom sasvim neodređeno – područje tog samorazumljivog. Kada je supsumacija izvršena, tada stav: nitko uračunljiv (ili čak uman) ne može smatrati proturječja istinitim, nije ništa više nego trivijalno prenošenje onog općeg na pojedinačni slučaj. Naravno, uračunljivim ne bismo n a z v a l i nikoga tko bi se ponašao drugačije. Opet dakle nema nikakvoga govora o nekom psihološkom zakonu.

No mi ipak nismo na kraju s mogućim interpretacijama. Rđava dvosmislenost riječi n e m o g u ć n o s t, prema kojoj ona može značiti ne samo o b j e k t i v n o z a k o n i t u n e s p o j i v o s t, nego i s u b j e k t i v n u n e s p o s o b n o s t da se izvrši sjedinjenje, ne malo ide na ruku psihologističkim tendencijama. J a n e m o g u v j e r o v a t i da proturječja postoje skupa – ja se mogu još toliko truditi, no pokušaj propada zbog osjećanoga i neprevladivog otpora. Ovo ne-moći-vjerovati, htjelo bi se tako argumentirati, jest evidentni doživljaj, ja dakle uviđam da je vjera u ono proturječno za mene, dakle i za svako biće koje mora misliti analogno meni, jedna nemogućnost; ja imam time evidentni uvid u psihološku zakonitost koja je upravo izražena u stavu o protuslovlju.

Osvrćući se na novu zabludu argumentacije odgovaramo sljedeće: Primjereno iskustvu, tamo gdje smo se sudeći odlučili propada svaki pokušaj napuštanja uvjerenja kojim smo upravo ispunjeni i prihvaćanja suprotnog stanja stvari; makar se pojavili novi misaoni motivi, naknadna sumnja, starija i sa sadašnjim uvjerenjem nepodnošljivim uvjerenja, često samo neki tamni »osjećaj« neprijateljski težećih mâsa misli. Uzaludni pokušaj, osjećani otpor i tomu sl., to su individualni doživljaji, ograničeni na osobu || i vrijeme, vezani za [A 91] [B 91] izv[illegible] zaktno čak uopće neodredive okolnost[illegible]. Kako [illegible] i dakle oni mogli utemeljiti evidenciju za jedan opći z a k o n koji transcendira osobu i vrijeme? Asertorička evidencija za opstojanje pojedinačnih doživljaja ne smije se brkati s apodiktičnom evidencijom za postojanje nekog općeg zakona. Može li nam evidencija za opstojanje onoga kao nesposobnost tumačenoga osjećaja pružiti uvid da nam je ono što netom faktički ne izvršujemo također zauvijek i zakonito uskraćeno? Treba se imati u vidu neodredivost bitno su-

djelujućih okolnosti. Mi se doista dovoljno često varamo u tom pogledu, premda se mi, čvrsto uvjereni u ⌜postojanje nekog stanja stvari⌝[1] *A*, vrlo lako odvažujemo na izjavu: Ne može se zamisliti da netko sudi *non-A*. U istom smislu sada također možemo kazati: Ne može se zamisliti da netko ne prihvaća stav o proturječju – u koji smo najčvršće uvjereni; i opet: Nitko se ne usuđuje smatrati istodobno istinitim dva kontradiktorna ⌜stava⌝[2]. Može biti da u prilog tomu govori neki eventualno živi iskustveni sud koji je izrastao iz višestrukih provjera na primjerima; ali mi ne posjedujemo evidenciju da se to općenito i nužno događa tako.

Istinsko stanje stvari možemo opisati ovako: Apodiktičnu evidenciju, tj. uvid u pregnantnom smislu riječi, imamo s obzirom na nemogućnost skupne istinitosti kontradiktornih stavova ⌜odnosno za nemogućnost skupnog postojanja suprostavljenih stanja stvari⌝[3]. Zakon ove nepodnošljivosti jest pravi princip proturječja. Apodiktička evidencija proteže se onda i na neku psihološku korisnu primjenu; mi također imamo uvid da dva suda kontradiktornoga sadržaja ne mogu koegzistirati na taj način da oba samo primjereno sudu obuhvaćaju ono što je zbiljski dano u fundirajućem sudu. Općenitije, mi imamo uvid da ne samo asertorički, nego i apodiktički evidentni sudovi kontradiktornoga sadržaja ne mogu [B 92] koegzistirati niti u jednoj | svijesti niti razdijeljeni na različite svijes i. [A 92] a svim je tim zapravo kazano samo to da stanja stvari, koja su kao kontradiktorna objektivno nepodnošljiva, faktički nitko ne može zateći kao koegzistirajuće u krugu svojega zora i svojega uvida – što nipošto ne isključuje da se oni smatraju koegzistirajućim. Nasuprot tomu nedostaje nam apodiktična evidencija u odnosu na kontradiktorne sudove uopće; mi samo unutar praktično poznatih i za praktične svrhe dovoljno ograničenih klasa slučajeva posjedujemo iskustvu primjereno znanje da se u tim slučajevima kontradiktorni aktovi suda doista isključuju.

[1] A: ⌜neko stanje stvari⌝.
[2] A: ⌜stanja stvari⌝.
[3] Dodatak iz B.

§ 28. Navodna dvostranost principa proturječja, po kojoj se on treba ujedno shvatiti kao prirodni zakon mišljenja i kao normalni zakon njegovoga logičkog reguliranja ⋆

U naše psihološki zainteresirano doba samo se nekolicina logičara znala sasvim osloboditi krivih psiholoških tumačenja logičkih principa; to nisu mogli čak ni oni koji su se usprotivili psihološkom fundiranju logike ili oni koji bi iz drugih razloga oštro odbacili prigovor psihologizma. Pomisli li se da ono što nije psihološko također nije dostupno psihološkom osvjetljavanju, dakle da svaki još tako dobro mišljeni pokušaj da se s psihološkim istraživanjima baci svjetlo na bit »zakonâ mišljenja«, pretpostavlja njihovo psihološko pretumačenje, tada se ovdje moraju ubrojiti svi njemački logičari onoga pravca koji je utro Sigwart, makar se držali podalje od izričite formulacije ili obilježavanja tih zakona kao psiholoških i makar se bilo kako suprotstavljali ostalim zakonima psihologije. Ako se misaoni pomaci ne nalaze oblikovanima u izabranim formulacijama zakona, onda se utoliko sigurnije nalaze u pratećim objašnjenjima ili u sklopu dotičnih prikaza.

|| Posebice primjetnim čini nam se pokušaj da se stavu o proturječju osigura dvostruki položaj, uslijed kojega on s jedne strane kao prirodni zakon treba činiti određujuću moć našeg stvarnog suđenja, a s druge strane kao normalni zakon treba činiti fundament svih logičkih pravila. Na posebno zahtjevan način to shvaćanje zastupa F. A. Lange u *Logičkim studijama*, u tom vrlo produhovljenom spisu koji uostalom želi biti prilog ne unapređivanju psihologističke logike u Millovu stilu, već prilog »novom utemeljenju formalne logike«. Dakako, kada se pobliže pogleda to novo utemeljenje i kada se čita da se istine logike kao i istine matematike izvode iz prostornoga zora,* da su jednostavne osnove tih znanosti, »budući da one jamče strogu ispravnost svake spoznaje uopće«, »osnove naše intelektualne organizacije«, te dakle da »zakonitost, kojoj se divimo u njima, potječe [A 93] [B 93]

* F. A. Lange, *Logische Studien. Ein Beitrag zur Neubegründung der formalen Logik und Erkenntnistheorie*, 1877., str. 130.

iz nesvjesnih osnova nas samih

iz nas samih ... i ɥesnih o as samih«* – tada će se teško moći izbjeći da se Langeov stav op :t klasificira kao siho-logizam, samo jednoga drugog roda, pod koji spadaju i Kantov formalni idealizam – u smis u njegove preovlađujuće interpretacije – i ostale vrste nauka o urođenoj moći spoznaje ili o »izvorima spoznaje«.**

|| Langeovi ovdje pripadni izvodi glase: »Stav proturječja jest točka, na kojoj se prirodni zakoni mišljenja dotiču s normalnim zakonima. [A 94] [B 94] Oni psihološki uvjeti našega stvaranja predodžbi, koji svojom nepromjenjivom djelatnošću u prirodnom, nikakvim pravilima vođenom mišljenju proizvode kako istinu tako i zabludu u vječno vrijućem obilju, dopunjavaju se, ograničuju i u svom djelovanju vode k jednom određenom cilju s činjenicom da u našem mišljenju ne možemo sjediniti ono što je suprotstavljeno čim se to što je suprotstavljeno u neku ruku dovodi do poklapanja. Ljudski duh u sebe prihvaća najveća proturječja sve dok to suprotstavljeno može uvoditi u različite misaone krugove i tako ga držati razdvojenim; jedino kada se isti iskaz neposredno sa svojom suprotnošću odnosi na isti predmet, tada prestaje sposobnost sjedinjavanja; nastaje potpuna nesigurnost ili jedna od dvije tvrdnje mora ustuknuti. Psihološki gledano, to uništenju onog što proturječi treba dakako biti prolazno ukoliko je prolazno i neposredno poklapanje proturječjâ. Ono što je duboko ukorijenjeno u različitim područjima mišljenja bez daljnjega se ne može tako razoriti ukoliko se pukim zaključcima pokazuje da je ono proturječno. Na točki, na kojoj se konzekvence jednoga i drugog stava neposredno dovode do podudarnosti, ne izostaje učinak, jedino što on ne odzvanja uvijek kroz cjelokupni niz zaključaka sve do sjedišta izvornoga proturječja. Zabludu često štite sumnje u šarolikost niza zaključaka, u identitet predmeta zaključivanja; ali i kada se za trenutak razori, ona se iznova stvara i potvrđuje iz uobičajenoga kruga veza predodžbi ukoliko nije konačno iščeznula zbog ponovljenih udaraca.

Unatoč ovoj žilavosti zablude vremenom veliki učinak mora jednako tako vršiti psihološki zakon nespojivosti neposrednih proturječja u mišljenju. To je oštar rez, pomoću kojega se u nastavku iskustva postupno uništavaju neodržive veze predodžbi, dok one bolje održive traju i dalje. To je uništavajući princip u prirodnom napretku ljudskoga mišljenja koji || jednako napretku organi- [A 95] [B 95]

* Ibid., str. 148.

** Općenito je poznato da Kantova spoznajna teorija ima strane koje teže povrh tog psihologizma duševnih moći kao izvorâ spoznaje. Ovdje je dovoljno da i ona ima snažno izražene strane koje sežu u psihologizam, što naravno ne isključuje živu polemiku protiv drugih formi psihologističkoga utemeljenja spoznaje. Uostalom, ne samo Lange, nego i veliki dio kantijanizirajućih filozofa ⌜A: neokantovaca⌝ spada u sferu psihologističke spoznajne teorije, ma koliko malo htjeli imati riječ. Transcendentalna psihologija upravo je također psihologija.

zama počiva na tomu da se stvaraju vazda nove veze predodžbi, od kojih se veliki broj uništava, dok one bolje preživljavaju i dalje djeluju.

Taj psihološki zakon proturječja ... neposredno je dan našom organizacijom i prije svakoga iskustva djeluje kao uvjet cjelokupnoga iskustva. Njegova je učinkovitost objektivna te ga se ne treba dovoditi do svijesti kako bi bio učinkovit.

Ali, ako sada trebamo isti taj zakon shvatiti kao osnovu logike, ako ga trebamo priznati kao normalni zakon cjelokupnoga mišljenja, kao zakon koji je kao prirodni zakon učinkovit i bez našega priznavanja, onda ovdje jednako kao i kod svih drugih aksioma svakako potrebujemo tipični zor kako bismo se uvjerili u njega«.*

»Što je ovdje bitno za logiku ako odbacimo sve psihološke dodatke? Ništa osim činjenice stalnoga ukidanja onoga što proturječi. Na tlu zora u shemi je puki pleonazam, kako se kaže, to da proturječje ne može postojati; kao da bi se iza temelja onoga nužnog krila još jednom neka nužnost. Činjenica je da ono ne postoji, da se svaki sud, koji prekoračuje granice pojma, odmah ukida suprotnim i čvrsto utemeljenim sudom. Ovo činjenično ukidanje nije pak za logiku zadnji temelj svih pravila. Psihološki promatrano, i ono se opet može označiti kao nužno, budući da se promatra kao jedan specijalan slučaj nekoga općenitijeg prirodnog zakona; no iz toga ništa ne može stvoriti logika koja, naprotiv, tek izvire otuda skupa sa svojim temeljnim zakonom proturječja«.**

Ovi su nauci F. A. Langea imali vidnih utjecaja posebice na Kromana*** i Heymansa.**** Zadnjem zahvaljujemo sistematski pokušaj da se spoznajna teorija s || najmoćnijom konzekvencom dovede na psihološku podlogu. Kao gotovo čisti misaoni eksperiment to nam mora biti dobrodošlo i ubrzo ćemo naći prigodu da se pobliže osvrnemo na to. – Slična shvaćanja nalazimo izrečenim i kod Liebmanna***** i, na naše iznenađenje, usred jednoga razmatranja koje, sasvim točno, pripisuje logičkoj nužnosti »apsolutno važenje za svako umno misleće biće«, »svejedno, slaže li se njegova ostala konstitucija s našom ili se ne slaže«. [A 96] [B 96]

Ono što smo imali prigovoriti protiv ovih nauka jasno je prema gornjem. Mi ne poričemo psihološke činjenice, o kojima se govori u Langeovom tako dojmljivom prikazu; ali mi ne vidimo ništa od onoga što bi ovdje moglo opravdati govor o nekom prirod-

* F. A. Lange, *Logische Studien*, str. 27 i naredna.

** Ibid., str. 49.

*** K. Kroman, *Unsere Naturerkenntnis*, preveo Fischer-Benzon, Kopenhagen 1883.

**** G. Heymans, *Die Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens*[1], 2 sveska, Leipzig 1890. i 1894.

***** O. Liebmann, *Gedanken und Tatsachen*, 1. Heft (1882), str. 25–27.

nom *zakonu*. Usporede li se različite zgodimične formulacije navodnoga zakona s činjenicama, one se tada pokazuju kao vrlo zaostali izrazi tih činjenica. Ako bi *Lange* poduzeo pokušaj jednoga pojmovno točnoga opisa i ograničavanja onih nama dobro poznatih iskustava, onda mu ne bi moglo promaknuti da ta iskustva nipošto ne mogu važiti kao pojedinačni slučajevi nekoga zakona u egzaktnom smislu koji dolazi u pitanju kod logičkih principa. U stvari, ono što nam se nudi kao »prirodni zakon proturječja« reducira se na sirovu empirijsku općenitost koja je kao takva zarobljena jednom sferom neodređenosti koja se točnije uopće ne može fiksirati. Povrh toga, on se odnosi samo na *normalne* psihičke individue; jer, ovdje[1] za savjet pitano svagdanje iskustvo normalnih ne može ništa iskazati o tomu kako se zapravo ponašaju abnormalni. Ukratko, mi ne vidimo strogo znanstveni stav koji je prilikom korištenja predznanstvenih iskustvenih stavova naređen u znanstvene svrhe. Mi podižemo odlučujući prigovor protiv brkanja one || neodređene empirijske općenitosti s apsolutno egzaktnim i [B 9 [A 9
čisto pojmovnim zakonom koji svoje mjesto ima jedino u logici; mi upravo smatramo protusmislenim identificiranje jednoga s drugim ili izvođenje jednoga iz drugog ili također stapanje oboga u navodno dvostrani zakon o proturječju. Samo je nesmotrenost prema čistom značenjskom sadržaju logičkoga zakona omogućila previd da on prema činjeničnom ukidanju onoga proturječećeg u mišljenju nema niti direktno niti indirektno ni najmanji odnos. To činjenično ukidanje tiče se očigledno samo sudbenih doživljaja jedne te iste individue u jednoj te istoj vremenskoj točki i aktu; ono se ne tiče potvrđivanja ili nijekanja razdijeljenoga na različite individue ili na različita vremena i aktove. Za ono činjenično, koje je ovdje u pitanju, u razmatranje bitno dolaze ista razlikovanja, čime logički zakon uopće nije taknut. On upravo ne govori o borbi kontradiktornih sudova, tih vremenskih, realno tako i tako određenih aktova, nego o zakonitoj nepodnošljivosti bezvremenskih, idealnih jedinstava koje nazivamo kontradiktornim stavovima. Istina da ⌜od jednoga para⌝[2]

[1] U A slijedi: ⌜jedino⌝.
[2] A: ⌜u jednom paru⌝.

ta ovih ta o a nisu oba istiniti ne sadrži sjenu empirijske tvrdnje o ilo kak oj svijesti i njezinim sudbenim aktovima. Mislim da se to napokon treba jednom razjasniti kako bi se uvidjela neosnovanost kritiziranoga shvaćanja.

§ 29. Nastavak. S i g w a r t o v nauk

Na stranicama ovdje osporavanoga nauka o dvostrukom karakteru logičkih načela već prije L a n g e a nalazimo istaknute mislitelje, prema jednoj zgodimičnoj primjedbi samoga B e r g m a n n a koji inače pokazuje malo sklonosti da stvori koncesije psihologizmu;* [A 98]
ali prije svega S i g w a r t a, | čiji | dalekosežni utjecaj na noviju logiku opravdava iscrpnije razmatranje njegovih dotičnih izvoda. [B 98]

»Princip proturječja«, mnije ovaj poznati logičar, »ne pojavljuje se ... kao normalni zakon ni u kojem drugom smislu nego u onom, u ✧
kojem je on bio prirodni zakon i u kojem je jednostavno ustvrdio značenje nijekanja; ali dok on kao prirodni zakon samo kaže da je nemoguće svjesno u bilo kojem momentu kazati: *A* je *b* i *A* nije *b*, on se sada kao normalni zakon primjenjuje na cjelokupno okružje konstantnih pojmova, na koje se proteže jedinstvo svijesti uopće; pod tom pretpostavkom on zasniva uobičajeno takozvani *principium contradictionis* koji pak sada ne čini nikakvu opreku principu identiteta (u smislu formulacije *A* je *A*), nego taj princip, tj. samu apsolutnu konstantnost pojmova opet pretpostavlja kao ispunjenu.«**

U odnosu na (kao princip podudarnosti interpretirani) stav jednako se tako, u parcijalnom izvodu, kaže: »Razlika, promatra li se princip podudarnosti kao prirodni ili kao normalni zakon, leži ... ne u njegovoj vlastitoj naravi, nego u pretpostavkama, na koje se on primjenjuje; u prvom se slučaju on primjenjuje na ono što je upravo prisutno svijesti; u drugom slučaju na idealno stanje ustaljenoga ⌜promjenjivog⌝[1] prisuća cjelokupnoga uređenog predodžbenog sa-

* B e r g m a n *Reine Logik*, str. 20 (zaključne riječi u § 2).
** S i g w a r t *Logik*. I², str. 385 (§ 45. 5).

[1] A: ⌜nepromjenjive⌝.

držaja za svijest koji empirijski nikad ne može biti potpuno ispunjen.«*

Sada naše dvojbe. Kako neki stav, koji (kao stav o proturječju) »ustvrđuje značenje nijekanja«, može imati karakter nekoga prirodnog zakona? Naravno, S i g w a r t ne smatra da taj stav na način nominalne definicije navodi smisao riječi nijekanje. S i g w a r t može imati u vidu samo to da || se on temelji u smislu nijekanja, da [A 99] [B 99] on razlaže ono što pripada pojmu nijekanja, drugim riječima, samo da bi se s napuštanjem stava napustilo i značenje riječi nijekanje. Ali baš to nikada ne može sačinjavati misaoni sadržaj nekoga prirodnog zakona, osobito pak ne onoga koji S i g w a r t u nadovezujućim riječima ovako formulira: Nemoguće je svjesno u bilo kojemu momentu kazati: A je b i A nije b. Stavovi, koji se ne temelje u pojmovima (i koji na činjenice naprosto ne prenose ono što se temelji u pojmovima), ne mogu ništa iskazati o tomu, što u bilo kojem momentu svjesno možemo ili ne možemo činiti; ako su oni, kao što na drugim mjestima naučava S i g w a r t, nadvremeni, oni onda ne mogu imati nikakav bitan sadržaj koji se tiče onoga vremenskog, dakle činjeničnog. Svako uvlačenje činjenica u stavove ove vrste neizbježno ukida njihov pravi smisao. Sukladno tomu jasno je da su onaj prirodni zakon, koji govori o onom vremenskom, i normalni zakon (pravi princip proturječja), koji govori o onom ne-vremenskom, sasvim heterogeni i da se dakle ne može raditi o j e d n o m zakonu koji se pojavljuje u i s t o m s m i s l u s a m o u r a z l i č i t o j f u n k c i j i i l i s f e r i p r i m j e n e. Uostalom, ako bi suprotan nazor bio ispravan, morala bi se moći navesti općenita formulacija koja bi u jednakoj mjeri obuhvaćala onaj zakon o činjenicama i ovaj zakon o idealnim objektima. Onaj tko ovdje poučava j e d n o m zakonu mora raspolagati j e d n i m pojmovno određenim shvaćanjem. Ali razumljivo je da je pitanje o tom jedinstvenom shvaćanju uzaludno.

Opetovano imam sljedeću dvojbu. Normalni zakon treba pretpostaviti apsolutnu konstantnost pojmova kao ispunjenu? Dakle, tada bi zakon imao v a ž e n j e samo pod p r e t p o s t a v k o m da

* Ibid., str. 383 (§ 45, 2).

se izrazi uvijek upotrebljavaju u istom značenju, a gdje takva pretpostavka nije ispunjena, on bi izgubio i svoje važenje. To ne može biti ozbiljno uvjerenje izvrsnoga || logičara. Naravno, empirijska primjena zakona pretpostavlja da su pojmovi, odnosno stavovi, koji fungiraju kao značenja naših izraza, zbiljski isti, jednako kao što idealni opseg zakona ide na sve moguće parove stavova suprotne kvalitete, ali identične materije. No, naravno, to nije nikakva pretpostavka važenja, kao da bi ono bilo neko hipotetičko važenje, nego je to pretpostavka moguće primjene na prethodno dane pojedinačne slučajeve. Jednako kao što je pretpostavka primjene nekoga zakona o brojevima to da su nam u danome slučaju raspoloživi brojevi i to brojevi takove određenosti, tako je i pretpostavka logičkoga zakona to da su nam raspoloživi stavovi, a on doduše izričito zahtijeva stavove identične materije. [A 100] [B 100]

Korisnim zapravo ne mogu smatrati ni odnos na ⌜onu kod Sigwarta opisanu⌝[1] svijest uopće.* U jednoj ⌜takvoj svijesti⌝[2] svi bi pojmovi (točnije: svi izrazi) bili uporabljeni u apsolutno identičnom značenju, ne bi postojala nikakva tekuća značenja, nikakve ekvivokacije i nikakvi kvaternioni. Ali logički zakoni nemaju u sebi nikakav odnos na taj ideal koji sebi zbog njih štoviše tek stvaramo. Stalni rekurs na idealnu svijest budi nelagodan osjećaj kao da bi logički zakoni imali zapravo strogo važenje samo za ⌜fiktivne⌝[3] idealne slučajeve umjesto za empirijski se pojavljujuće pojedinačne slučajeve. Upravo smo razmotrili, u kojem smislu čisto logički stavovi »pretpostavljaju« identične pojmove. Kada su pojmovne predodžbe tekuće, tj. kada se prilikom opetovanja »istoga« izraza mijenja »taj« sadržaj predodžbe, tada u logičkom smislu nemamo više isti, već neki drugi pojam, a tako i prilikom svake naredne promjene imamo neki novi pojam. Ali svaki je pojedinačni pojam za sebe nekakvo nadempirijsko jedinstvo i spada pod, na njegovu dotičnu formu || odnosne istine. ⌜Kao⌝[4] što tok empirijskih sadržaja bojâ i [A 101] [B 101]

* Usp. ibid., str. 419 (§ 48, 4).

1 A: ⌜neku idealnu⌝.
2 A: ⌜idealnom mišljenju⌝.
3 A: ⌜te fiktivne⌝.
4 A: ⌜Jednako kao⌝.

nesavršenost kvalitativnoga identificiranja ne tangira boje kao v r s t u kvalitetâ, ⌜kao⌝[1] što je jedna vrsta nešto što je idealno identično nasuprot mnogostrukosti mogućih pojedinačnih slučajeva (koji ni sami nisu boje, već upravo slučajevi j e d n e boje), tako ⌜se događa i s⌝[2] identičnim značenjima *ili* pojmovima u odnosu na pojmovne predodžbe, čiji su oni »sadržaji«. Sposobnost da se ideirajući u pojedinačnom zahvati opće, da se ⌜zrijući⌝[3] u empirijskoj predodžbi zahvati pojam i da se u ponovljenom predočavanju uvjerimo u identititet pojmovne intencije jest pretpostavka za mogućnost spoznaje[4]. I kao što n e š t o pojmovno ⌜zrijući⌝[5] zahvaćamo u aktu ideacije – kao neku species, čije jedinstvo nasuprot mnogostrukosti činjeničnih ili kao činjeničnih predočenih pojedinačnih slučajeva možemo u v i d l j i v o zastupati – tako možemo steći i evidenciju logičkih zakona koji se odnose čas na ovako čas na onako oblikovane pojmove. U »pojmove« u ovom smislu idealnih jedinstava sada spadaju i »stavovi«, o kojima govori *principium contradictionis*, i tako općenito spadaju i značenja i slovni znaci koji se koriste u formulacijskim izrazima logičkih stavova. Ma gdje da izvršujemo aktove pojmovnoga predočavanja, tu imamo i pojmove; predodžbe imaju svoje »sadržaje«, svoja idealna jedinstva kojima možemo ovladati apstraktivno, u ideirajućoj apstrakciji; i time također posvuda imamo danu mogućnost p r i m j e n e logičkih zakona. Ali v a ž e n j e tih zakona naprosto je neograničeno, ono ne ovisi o tomu možemo li mi ili bilo tko drugi faktički izvršiti pojmovne predodžbe i ustvrditi ih, odnosno ponoviti sa sviješću identične intencije.

1 A: ⌜jednako kao⌝.
2 A: ⌜isto važi za⌝.
3 Dodatak iz B.
4 U A slijedi: ⌜mišljenja⌝.
5 Dodatak iz B.

SESTO POGLAVLJE [A 102] [B 102]

SILOGISTIKA U PSIHOLOGISTIČKOM SVJETLU. FORME ZAKLJUČAKA I KEMIJSKE FORMULE

§ 30. Pokušaji psihološke interpretacije silogističkih stavova

U izvodima zadnjega poglavlja poglavito smo utemeljili stav proturječja zato što je upravo kod njega, kao kod načelâ uopće, vrlo veliko iskušenje psihologističkoga shvaćanja. Misaoni motivi koji tjeraju na takvo shvaćanje doista imaju snažno izraženu crtu samorazumljivosti. Povrh toga, ulazi se u specijalnu provedbu empirijske doktrine kod zakonâ zaključivanja; zahvaljujući njihovoj reduktibilnosti na načela vjeruje se da je kod njih izbjegnut svaki daljnji napor. Ako su ti aksiomi psihološki zakoni te ako su silogistički zakoni čisto deduktivne konzekvence aksiomâ, onda i silogistički zakoni moraju važiti kao psihološki. Sada bi se trebalo misliti da bi svaki pogrešan zaključak morao pružiti neku odlučujuću protuinstancu i da bi se dakle iz te dedukcije naprotiv trebao izvući argument protiv mogućnosti svakoga psihološkog tumačenja. Zatim bi se trebalo misliti da bi neophodna brižljivost u misaonom i jezičnom fiksiranju pretendiranoga psihološkog sadržaja aksiomâ morala uvjeriti empiriste da oni u takvoj interpretaciji ne bi mogli dati ni najmanji prilog dokazu formulacija zaključaka i da, ma gdje da se daje takav dokaz, polazišna kao i krajnja točka imaju karakter zakonâ koji su *toto coelo* različiti od onoga što se u psihologiji zove || [A 103] [B 103]
zakon. Ali i najjasnija opovrgavanja propadaju zbog oduševljenja

uvjerljivošću psihologističkoga nauka. G. Heymans, koji je u novije vrijeme iscrpno razvio taj nauk, dobiva od egzistencije pogrešnih zaključaka tako malo poticaja da on u mogućnosti pokazivanja nekoga pogrešnog zaključka čak vidi potvrdu psihološkoga shvaćanja; jer to se pokazivanje ne bi sastojalo u tomu da onoga tko još ne razmišlja o stavu proturječja pouči netko bolji, nego u tomu da se u pogrešnom zaključku pokaže neprimjetno počinjeno proturječje. Ovdje bi se pitalo, nisu li neprimijećena proturječja također proturječja i iskazuje li logički princip samo nespojivost primijećenih proturječja, dok bi on u slučaju neprimijećenih proturječja dopuštao da sva ona skupa budu istinita. Opet je jasno – misli se samo na razliku psihološke i logičke nespojivosti – da lutamo uokolo u mutnoj sferi već razmatranih ekvivokacija.

Ako bi se još htjelo kazati da je govor o »neprimijećenim« proturječjima, koji sadrži pogrešan zaključak, nepravi govor; da bi se tek tijekom opovrgavajućega tijeka mislî proturječje pojavilo kao novo, da bi se ono uspostavilo kao posljedica krivoga načina zaključivanja i da bi se na to nadovezala (uvijek psihološki razumljena) naredna posljedica da se sada osjećamo prisiljenim odbaciti taj način zaključivanja kao pogrešan – onda bi nam to malo služilo. Jedno misaono kretanje ima jedan, a drugo drugi uspjeh. Nijedan psihološki zakon ne vezuje »opovrgavanje« za pogrešni zaključak. U svakom slučaju, on se bez toga opovrgavanja pojavljuje u bezbrojnim slučajevima i potvrđuje se u uvjerenju. Kako dakle upravo to jedno misaono kretanje, koje se samo pod izvjesnim psihičkim okolnostima nadovezuje na lažni zaključak, dolazi do prava da mi se podmeće neko proturječje naprosto i da mu se osporava ne samo »važenje« pod tim okolnostima, nego i objektivno, apsolutno važenje? Baš se isto tako || događa naravno kod »ispravnih« formi za- [A 104] [B 104]
ključivanja u odnosu na njihovo opravdavajuće obrazloženje putem logičkih aksioma. Kako obrazlažući tijek mislî, koji se javlja samo pod izvjesnim psihičkim okolnostima, dolazi do zahtjeva da dotičnu formu zaključka odlikuje kao naprosto važeću? Za takovrsna pitanja psiholo istički nauk [illegible] l'i [illegible] ovor; ov lje mu kao i posvuda nedostaje mogućnost da dovede do razumijevanja objektivni zahtjev za važenjem logičkih istina a time i

njihovu funkciju kao apsolutnih normi ispravnoga i pogrešnog suđenja. Kako je često upućivan taj prigovor, kako je često bilo primijećeno da bi identifikacija logičkoga i psihološkoga zakona također ukinula onu razliku između ispravnoga i pogrešnoga mišljenja, budući da po psihološkim zakonima pogrešni načini suđenja ne uslijeđuju ništa manje od ispravnih. Ili bismo, recimo na temelju proizvoljne konvencije, trebali označiti rezultate izvjesnih zakonitosti kao točne, a rezultate drugih zakonitosti kao pogrešne? Što odgovara empirist na takve odgovore? »Mišljenje usmjereno na istinu svakako teži za stvaranjem neproturječnih misaonih veza; ali vrijednost tih neproturječnih misaonih veza ipak opet leži upravo u okolnosti da se činjenično može potvrditi samo ono neproturječno, dakle da je i stav proturječja prirodni zakon mišljenja.«* Neobična težnja, reći će se, koja se ovdje pripisuje mišljenju, težnja za neproturječnim misaonim vezama, dok drugih osim neproturječnih veza uopće nema i ne može biti – tako barem ako zbiljski postoji »prirodni zakon«, o kojemu se ovdje govori. Ili je bolji argument kada se kaže: »Nemamo nijednog jedinog || razloga da vezu [A 105] [B 105] dva sebi proturječeća suda osudimo kao 'netočnu' ako ne upravo taj što instinktivno i neposredno osjećamo nemogućnost da obostrane sudove istovremeno potvrdimo. Sada se neovisno o toj činjenici pokušava dokazati da se smije potvrditi samo ono neproturječno: kako bi se mogao izvesti dokaz uvijek će se iznova morati pretpostaviti ono što se treba dokazati« (nav. dj., str. 69 i naredna). Bez daljnjega se spoznaje djelotvornost gore analiziranih ekvivokacija: uvid u logički zakon da kontradiktorni stavovi nisu skupa istiniti identificira se s instinktivnim i navodno neposrednim »osjećajem« psihološke nesposobnosti da se istovremeno izvrše kontradiktorni aktovi suda. Evidencija i slijepo uvjerenje, egzaktna i empirijska općenitost, logička nepodnošljivost stanja stvarî i psihološka nepodnošljivost aktova vjerovanja, dakle ne-moći-biti-skupa-istinit i ne-moći-ujedno-vjerovati stapaju se u jedno.

* Heymans, nav. dj., I[1], str. 70. Tako je zapravo i F. A. Lange (usp. zadnji pasus dužega citata iz *Logische Studien*, gore str. 100–101) da je činjenično ukidanje onog proturječećeg u našemu sudu zadnji temelj logičkih pravila.

§ 31. Forme zaključaka i kemijske formule

Nauk da forme zaključaka izražavaju »empirijske zakone mišljenja« Heymans okušava učiniti plauzibilnim usporedbom s kemijskim formulama. »Baš kao što se u kemijskoj formuli $2H_2 + O_2 = 2H_2O$ izražava samo opća činjenica da se dva volumena vodika pod prikladnim okolnostima povezuju s jednim volumenom kisika u dva volumena vode, – baš tako i logička formula

$$MaX + MaY = YiX + XiY$$

iskazuje samo to da dva općenito potvrdna suda sa zajedničkim pojmom subjekta pod prikladnim okolnostima u svijesti stvaraju dva nova potvrdna suda, u kojima se predikatni pojmovi izvornih sudova pojavljuju kao pojam predikata i pojam subjekta. Mi u međuvremenu još ništa ne znamo o tomu, zašto se u tom slučaju || [A 106] [B 106] događa stvaranje novih sudova, a ne događa se naprotiv recimo u slučaju kombinacije $MeX + MeY$. Ali u nepobitnu nužnost, koja vlada ovim odnosima i koja nas, kada su premise zadane, prisiljava da i krajnji zaključak smatramo istinitim, mogli bismo se uvjeriti ponavljanjem ... eksperimenata.«* Ti se eksperimenti mogu izvršiti naravno »uz isključivanje svih ometajućih utjecaja« i sastoje se u tomu da se dotični sudovi-premise predoče što je moguće jasnije, zatim da se omogući djelovanje mehanizma mišljenja te da se mora sačekati proizvođenje ili neproizvođenje nekog novog suda. Ako se pak zbilja uspostavi neki novi sud, onda se mora oštro vidjeti, ne pojavljuju li se možda u svijesti između početne i krajnje točke procesa još neki međustadiji, te ih se mora zabilježiti u što je moguće većoj točnosti i potpunosti.**

Ono što nas iznenađuje kod ovoga shvaćanja jest tvrdnja da se kod kombinacija, koje su logičari isključili, ne događa nikakvo proizvođenje novih sudova. U odnosu na svaki pogrešni zaključak, npr. u formi

$$XeM + MeY = XeY,$$

* Heymans, nav. dj., str. 62 i naredna.

** Ibid., str. 56 i naredna.

ipak će se morati kazati da općenito dva suda u formi *XeM* i *MeY* »pod prikladnim okolnostima« u svijesti daju neki novi sud. Analogija s kemijskim formulama ovdje je toliko ispravna i pogrešna koliko i u drugim slučajevima. Naravno, na to nije dopustivo uzvraćanje da su »okolnosti« u jednom i drugom slučaju nejednake. Psihološki su sve one od jednakoga interesa a pripadni empirijski stavovi imaju jednaku vrijednost. Zašto dakle pravimo tu fundamentalnu razliku između obje klase || formula? Kada bi nam se podastrlo to pitanje, tada bismo naravno odgovorili: Zato što smo u odnosu na jedne formule došli do u v i d a da su to š t o o n e i z r a ž a v a j u istine, a da su u odnosu na druge neistine. Ali taj odgovor ne može dati empirist. Pod pretpostavkom kod njega prihvaćenih interpretacija empirijski zaključci koji odgovaraju pogrešnim zaključcima jesu zapravo na jednak način važeći kao i oni koji odgovaraju ostalim zaključcima. [A 107] [B 107]

Empirist se poziva na iskustvo »nepobitne n u ž n o s t i« koja nas, »kada su dane premise, p r i s i l j a v a da i krajnji zaključak smatramo istinitim«. Ali svi se zaključci, bili oni logički opravdani ili neopravdani, izvršuju s psihološkom nužnošću i ta (svakako samo u okolnostima) oćutiva prisila posvuda je ista. Onaj tko i dalje opravdava učinjeni pogrešan zaključak unatoč svim kritičkim prigovorima osjeća »nepobitnu nužnost«, prisilu da ne može drukčije – on je osjeća jednako kao i onaj tko ispravno zaključuje i ostaje na spoznatoj ispravnosti. Poput svakoga suđenja upravo tako ni zaključivanje nije stvar samovolje. Ta doživljena nepobitnost tako [illegible]e malo sv[illegible] nstvo za ⌜zbil[illegible]sku⌝[1] nepon[illegible]tno [illegible] a može ustuknuti zbog novih sudbenih motiva i to u slučaju ispravnih i kao ispravnih spoznatih zaključaka. Ona se dakle ne smije brkati s pravom, logičkom nužnošću koja pripada svakom ispravnom zaključku i koja ne znači i ne smije značiti ništa drugo nego idealno-zakonito važenje zaključka koji se treba uvidljivo spoznati (premda ga nije svatko tko sudi zbiljski spoznao). Zakonitost važenja kao takva tek se pomalja u uvidljivom zahvaćanju zaključnoga zakona; u usporedbi s njoj uvidljivost onog *hic et nunc* izvršenoga zaključka pojavljuje se

[1] A: ⌜istinsku⌝.

kao uvid u nužno važenje pojedinačnoga slučaja, tj. u njegovo važenje na temelju zakona.

|| Empirist mnije da mi »u međuvremenu još ništa« ne bismo znali o tomu, zašto kombinacije premisa koje su odbačene u logici ne bi »davale nikakva rezultata«. Dakle, od nekoga budućeg napretka on se nada bogatijoj pouci? Trebalo bi se zamisliti da bismo ovdje znali sve što se uopće može znati; imamo li ipak uvid da bi svaka uopće moguća (tj. u okvir silogističkih formulacija spadajuća) forma zaključnih stavova u vezi s upitnim kombinacijama premisa dala pogrešan zaključni zakon; trebalo bi se zamisliti da u tim slučajevima ni za neki beskonačno savršeni intelekt naprosto ne bi bilo moguće više znanja. [A 108] [B 108]

Na te i druge prigovore mogao bi se nadovezati još jedan drugi koji se, premda nije ništa manje snažan, ipak čini manje važnim za naše svrhe. Naime, nedvojbeno je da analogija s kemijskim formulama upravo ne doseže daleko, mislim ne tako daleko da bismo našli poticaja da pored logičkih zakona patetično uzmemo s njima pobrkane psihološke zakone. U slučajevima kemije mi poznajemo »okolno [illegible] d ko[illegible]ima su uslijedile u formula[illegible] žene sinteze, one su u znatnoj mjeri egzaktno o[illegible]redive, te upravo zato kemijske formule ubrajamo u najvrijednije indukci[illegible]e [illegible]rir[illegible] prirodne znanosti. U slučaju psi[illegible]o ogije, [illegible]apro[illegible]iv, nama d[illegible] tižno [illegible] oznavan[illegible]e okolnosti znači tako malo [illegible]o[illegible] a naposljetku ne možemo idući dalje a ne kazati: da se upravo češće događa da ljudi konformno zaključuju logičke zakone, pri čemu su izvjesne okolnosti koje se ne mogu egzaktno ograničiti, izvjesna »napetost pozornosti«, izvjesna »duhovna svježina«, izvjesna »prethodna naobrazba« i tomu sl. povoljni uvjeti za izvršenje logičkog akta zaključivanja. Okolnosti ili uvjeti u strogom smislu, pod kojima zaključujući akt suđenja proizlazi s ⌜kauzalnom⌝[1] nužnošću, sasvim su nam skrivene. Kod danog stanja stvari također je svakako pojmljivo, zašto do sada nijednom | nije palo na [A 109] pamet da | općenitosti koje se trebaju pridružiti raznovrsnim formama zaključaka i koje se odlikuju onim neodređenim okolnostima pojedinačno navede u psihologiji i iskusi ih pod naslovom »zakoni mišljenja«. [B 109]

[1] Dodatak iz B.

Prema svemu tome ćemo i Heymansov zanimljivi (i u mnogim ovdje netaknutim pojedinostima poticajni) pokušaj »spoznajne teorije koja se može nazvati i kemijom sudova«* i koja »nije ništa drugo nego kemija psihologijâ mišljenja«,** smjeti ubrojiti u one u Kantovom smislu beznadne. Mi se u svakom slučaju ne možemo kolebati u odbacivanju psihologističkih interpretacija. Forme zaključivanja nemaju njima podložan empirijski sadržaj; njihovo istinsko značenje najjasnije izlazi na vidjelo kada ih izričemo u ekvivalentnim idealnim nepodnošljivostima. Na primjer: Općenito važi da dva stava formi »svi *M* su *X*« i »nijedno *P* nije *M*« nisu istinita, a da ne bi bio istinit i neki stav u formi »neki *X* nisu *P*«. I tako u svakom slučaju. Ovdje se uopće ne govori o svijesti, o aktovima suda i okolnostima suđenja i tomu sl. Držimo li pred očima istinski sadržaj zaključnih zakona, tada iščezava i zabludni privid kao da bi eksperimentalno proizvođenje uvidljivoga suda, u kojemu priznajemo zakon zaključivanja, značilo ili uvodilo eksperimentalno utemeljenje samog zakona zaključivanja.

* Heymans, nav. dj., str. 30.

** Ibid., str. 10.

SEDMO POGLAVLJE [A 110] [B 110]

PSIHOLOGIZAM KAO SKEPTIČKI RELATIVIZAM

§ 32. Idealni uvjeti za mogućnost teorije uopće. Strogi pojam skepticizma

Najteži prigovor koji se može uputiti protiv teorije i osobito protiv teorije logike sastoji se u tomu da se ona ogriješuje o e v i d e n t n e u v j e t e m o g u ć n o s t i t e o r i j e u o p ć e. Postaviti neku teoriju i u njezinu sadržaju, bilo izričito ili uključivo, osporavati stavove koji uopće utemeljuju smisao zahtjeva za pravom svake teorije – to je ne samo pogrešno, nego i iz temelja naopako.

O evidentnim »uvjetima mogućnosti« svake teorije uopće može se govoriti u dvostrukom pogledu. Prvo u s u b j e k t i v n o m pogledu. Ovdje se radi o apriornim uvjetima, o kojima je ovisna mogućnost neposredne i posredne s p o z n a j e* a time i mogućnost umnog o p r a v d a n j a svake teorije. Teorija kao obrazloženje spoznaje i sama je neka spoznaja i po svojoj mogućnosti ovisi o izvjesnim uvjetima koji se čisto pojmovno temelje u spoznaji i u njezinu odnosu prema spoznavajućem subjektu. Na primjer: U pojmu spoznaje u strogom smislu leži npr. to da je ona sud koji ne samo da ističe za[illegible] da [illegible] istinu, ne[illegible]o je također siguran u opravdanost tog zahtjeva te i zbiljski ima tu opravdanost. Ali ako || onaj tko sudi [A 111] [B 111] nikad i nigdje ne bi bio u stanju u sebi doživjeti onu odliku koja sačinjava ono opravdanje suda i zahvatiti je kao takvu, ako bi mu

* Molim da se uzme u obzir da se termin spoznaja u ovom djelu n e razumije u često uobičajenom ograničavanju na ono realno.

kod svih sudova nedostajala evidencija koja ih razlikuje od slijepih predrasuda i koja mu daje svjetlom ispunjenu izvjesnost da to ne samo smatra istinitim, nego i da ima istinu – onda se kod njega uopće ne bi moglo govoriti o nekom umnom postavljanju i utemeljenju spoznaje, ne bi bilo nikakvog govora o teoriji i znanosti. Dakle, neka teorija se ogriješuje o subjektivne uvjete svoje mogućnosti kao teorija uopće kada ona, u skladu s ovim primjerom, poriče svaku prednost evidentnog u odnosu na slijepi sud; ona time ukida ono što nju samu razlikuje od neke proizvoljne, bespravne tvrdnje.

Vidi se da se ovdje pod subjektivnim uvjetima mogućnosti ne trebaju razumjeti recimo realni uvjeti koji su ukorijenjeni u pojedinačnom subjektu suda ili u promjenjivoj vrsti sudećih bića (npr. ljudskih), već idealni uvjeti koji su ukorijenjeni u formi subjektivnosti uopće i u njezinu odnosu prema spoznaji. Zbog razlikovanja o njima govorimo kao n o e t i č k i m u v j e t i m a.

U o b j e k t i v n o m pogledu govor o uvjetima mogućnosti svake teorije ne odnosi se na teoriju kao na subjektivno jedinstvo s p o z n a j a, nego na teoriju kao na neko, uzrokom i posljedicom povezano jedinstvo i s t i n a, odnosno s t a v o v a. Svi su ti uvjeti ovdje z a k o n i k o j i s e t e m e l j e č i s t o u p o j m u t e o r i j e – specijalno rečeno, koji se temelje čisto u pojmu istine, stava, predmeta, svojstva, odnosa i tomu sl., ukratko u pojmovima koji b i t n o k o n s t i t u i r a j u p o j a m t e o r i j s k o g a j e d i n s t v a. Poricanje tih zakona jest dakle istoznačno (ekvivalentno) s tvrdnjom da [A 11
su svi upitni termini: teorija, istina, predmet, svojstvo itd. lišeni || [B 11
k o n z i s t e n t n o g a s m i s l a. Teorija se ukida u tom objektivno-logičkom pogledu kada se u svom sadržaju ogriješuje o zakone, bez kojih teorija uopće ne bi imala nikakav »umni« (konzistentni) smisao.

Njezini logički grijesi mogu ležati u p r e t p o s t a v k a m a, u f o r m a m a t e o r i j s k o g a p o v e z i v a n j a, a naposljetku i u d o k a z a n i m t e z a m a. Najgrublja je povreda logičkih uvjeta očigledno onda kada s m i s l u teorijske teze pripada poricanje tih zakona, o kojima je ovisna umna mogućnost svake teze i svakoga utemeljenja neke teze uopće. A slično važi i za noetičke uvjete i

teorije koje se ogriješuju o njih. Dakle, mi razlikujemo (naravno u klasifikacijskoj namjeri): pogrešne, apsurdne, logički i noetički apsurdne i naposljetku skeptičke teorije; obuhvaćajući pod zadnjim nazivom sve teorije, čije teze ili izričito govore ili analitički u sebi zaključuju da su logički ili noetički uvjeti uopće pogrešni za mogućnost neke teorije.

Time je za termin skepticizam dobiven jedan oštar pojam i ujedno jedno jasno razdvajanje na logički i noetički skepticizam. Njemu primjerice odgovaraju antičke forme skepticizma s tezama poput: Ne postoji nikakva istina, ne postoji nikakva spoznaja niti utemeljenje spoznaje i tomu sl. I empirizam, umjereni ništa manje nego ekstremni, po našim je ranijim izvodima* primjer koji odgovara našem pregnantnom pojmu. Iz definicije je bez daljnjega jasno da pojmu skeptičke teorije pripada to da je protusmislena.

§ 33. *Skepticizam u metafizičkom smislu*

Termin skepticizam obično se upotrebljava u stanovitoj mjeri neodređeno. Zanemarimo li popularni smisao, tada se || skeptičnom nazivaju sve filozofijske teorije koje iz principijelnih razloga žele izvršiti znatno ograničenje ljudske spoznaje, osobito kada se njome iz područja moguće spoznaje protjeruju obuhvatne sfere realnoga bitka ili posebice vrijednosne znanosti (npr. metafizika, prirodna znanost i etika kao racionalne discipline). [A 113] [B 113]

Među ovim nepravim formama skepticizma uglavnom se jedna forma običava brkati s ovdje definiranim, zapravo spoznajno-teorijskim skepticizmom, kod koje se radi o ograničavanju spoznaje na psihičko opstojanje i na poricanje egzistencije ili spoznatljivosti »stvarî po sebi«. Ali takovrsne su teorije očigledno metafizičke; one po sebi nemaju ništa s pravim skepticizmom, njihova je teza lišena svakoga logičkog i noetičkoga protusmisla, njihov je zahtjev za pravom samo pitanje argumenata i dokazâ. Brkanja i čisto skeptičke inačice izrasli su tek pod paralogističkim utje-

* Usp. V. poglavlje, Dodatak uz §§ 25 i 26, str. 92 i naredne.

cajem bliskih ekvivokacija ili drugačije poduprtih temeljnih skeptičkih uvjerenja. Sažme li npr. neki metafizički skeptičar svoje uvjerenje u formu: »Ne postoji nikakva o b j e k t i v n a istina« (odnosno nikakva spoznaja stvarî po sebi); ili: »Sva je spoznaja s u b j e k t i v n a« (odnosno sva je činjenična spoznaja puka spoznaja činjenica svijesti), tada je veliko iskušenje da popusti dvosmislenosti načinu izražavanja subjektivno-objektivnog i da se za izvorni, zauzetom stajalištu primjereni smisao podloži noetičko-skeptičkom smislu. Iz stava: »Sva je spoznaja subjektivna«, postaje sada totalno nova tvrdnja: »Svaka je spoznaja kao pojava svijesti podložna ⌜zakonima ljudske svijesti⌝;[1] ono što nazivamo formama i zakonima spoznaje nisu ništa drugo nego 'forme funkcije svijesti', odnosno zakonitosti ovih formi funkcije – psihološki zakoni«. Kao što je sada (na ovaj neopravdan način) metafizički || subjektivizam preporučivao spoznajno-teorijski subjektivizam, tako se čini da i u obrnutom pravcu ovaj zadnji (gdje se on pretpostavlja kao za sebe očigledan) daje snažan argument za onaj prvi. Zaključuje se primjerice: »Logički zakoni, kao zakoni za naše spoznajne funkcije, nemaju 'realno' značenje; u svakom slučaju, mi nikad i nigdje ne bismo mogli znati, jesu li one u skladu s nekakvim stvarima po sebi, a pretpostavka nekoga 'prenormacijskog sistema' bila bi potpuno proizvoljna. Ako je već usporedba pojedinačne spoznaje s njezinim predmetom (za konstatiranje *adaequatio rei et intellectus*) isključena s pojmom stvari po sebi, onda je zapravo tek isključena usporedba subjektivnih zakonitosti naših svjesnih funkcija s objektivnim bitkom stvarî i njihovih zakona. Dakle, ako postoje stvari po sebi, mi o njima naprosto ništa ne možemo znati.« [A 11] [B 11]

Metafizička pitanja ovdje nas se ne tiču. Mi smo ih spomenuli samo kako bismo odmah unaprijed preduhitrili brkanje između metafizičkoga i logičko-noetičkoga skepticizma.

[1] A: ⌜zakonima svijesti⌝.

§ 34. Pojam relativizma i njegova uposebljenja

U svrhu kritike psihologizma mi još moramo razmotriti pojam
subjektivizma ili relativizma (koji se također pojavljuje
u spomenutoj metafizičkoj teoriji). Izvorni je pojam opisan prota-
gorovskom formulacijom: »Svih je stvari mjera čovjek«, uko-
liko je interpretiramo u ovom smislu: Svake je istine mjera indi-
vidualni čovjek. Istinito je za svakoga to što se njemu pojavljuje
istinito, za jednoga je ovo, za drugoga suprotno, ako se i njemu isto
tako pojavljuje. Ovdje dakle možemo odabrati i formulaciju: Sva je
istina (i spoznaja) relativna – relativna spram slučajno sudećega
subjekta. Uzmemo li, naprotiv, umjesto subjekta slučajnu spe-
cies sudećih bića kao odnošajnosnu || točku relacije, tada niče [A 115] [B 115]
[A 114] nova forma relativizma. Sve ljudske istine mjera je dakle čo-
[B 114] vjek kao takav. Svaki sud, koji je ukorijenjen u onom specI-
fičnom čovjeka, u zakonima koji to konstituiraju, za nas je ljude
istinit. Ukoliko ti sudovi pripadaju formi opće ljudske subjektiv-
nosti (ljudske »svijesti uopće«), i ovdje se govori o subjektivizmu
(o subjektu kao zadnjem izvoru spoznaje i tomu sl.). Bolje se od-
abire termin relativizam i razlikuje se individualni i
specifični relativizam; ograničavajući odnos na ljudsku spe-
cies određuje onda zadnji relativizam kao antropologizam. –
Sada se okrećemo kritici, čije je najbrižljivije izvođenje zapo-
vijeđeno našim interesom.

§ 35. Kritika individualnoga relativizma

Individualni relativizam je jedan toliko očiti i, gotovo bih rekao, bezobrazni skepticizam da on, ako je ikada, onda zasigurno nije bio ozbiljno zastupan u novija vremena. Nauk je, kao što je postavljen, već opovrgnut – ali dakako samo za onoga tko uviđa objektivnost svega logičkoga. Subjektivistu se kao ni izričitoga skeptičara uopće ne može uvjeriti, ako mu barem jednom nedostaje dispozicija, da se stavovi poput onoga o proturječju temelje u čistom smislu istine i da bi primjereno njima govor o subjektivnoj istini, koja je za jednoga ova, a za drugoga suprotna, mora važiti upravo kao protusmis-

len. Njega se ne može uvjeriti ni s uobičajenim prigovorom da je s postavljanjem svoje istine istaknuo zahtjev da uvjeri druge kako on dakle pretpostavlja objektivnost istine koju poriče *in thesi*. On će naravno odgovoriti: Sa svojom teorijom izričem moje stajalište koje je za mene istinito i koje ne treba biti istinito ni za koga drugoga. I činjenicu svoga subjektivnog mnijenja || on će tvrditi kao istinitu s mo za svoje vlastito Ja, ne kao po sebi istinitu.* Ali ne radi se o mogućnosti da se oso no uvjeri subjektivistu i da ga se navede na priznanje vlastite zablude, nego o tomu da ga se objektivno valjano opovrgne. Opovrgavanje pak kao svoju polugu pretpostavlja izvjesna uvidljiva a time i općenito važeća uvjerenja. Kao takva uvjerenja nama normalno disponiranima služe oni trivijalni uvidi, zbog kojih mora propasti svaki skepticizam ukoliko posredstvom njih spoznamo da su njegovi nauci u najnavlastitijem i najstrožem smislu protusmisleni: Sadržaj njihovih tvrdnji poriče ono što uopće pripada smislu ili sadržaju svake tvrdnje i što se time ne može smisleno razdvojiti ni od koje tvrdnje. [A 116] [B 116]

§ 36. Kritika specifičnoga relativizma i posebno antropologizma

Ako kod subjektivizma možemo sumnjati, je li on ikada bio zastupan u potpunoj ozbiljnosti, onda, suprotno, novija i najnovija filozofija naginje specifičnom relativizmu i pobliže antropologizmu u toj mjeri da samo iznimno susrećemo nekoga mislitelja koji se znao sasvim čisto sačuvati od zabluda ovoga nauka. A ipak je i on skeptički nauk u gore fiksiranom značenju riječi, dakle zarobljen najvećim mogućim apsurdnostima koje se uopće mogu zamisliti kod neke teorije; i kod njega, samo malo umotano, susrećemo evidentno proturječje između smisla njegove teze i što se ne može

* U tomu bi mu morali dati pravo neki koji vjeruju da smiju praviti razliku između čisto subjektivnih i objektivnih istina time što zamjedbenim sudovima o vlastitim doživljajima svijesti osporavaju karakter objektivnosti: kao da bitak-za-mene sadržaja svijesti ne bi kao takav ujedno bio bitak-po-sebi; kao da bi se subjektivnost u psihološkom smislu sporila s objektivnošću u logičkom smislu.

smisleno odvojiti ni od koje teze kao takve. Nije teško pokazati to u pojedinostima.

|| 1. Specifični relativizam postavlja tvrdnju: Za svaku species sudećih bića istinito je ono što bi po njezinoj konstituciji, o njezinim zakonima mišljenja trebalo važiti kao istinito. Taj je nauk protusmislen. Jer u njegovu je smislu sadržano to da je jedan te isti sadržaj suda (stav) za jednoga, naime za subjekt species *homo* istinit, a za drugoga, naime za subjekt neke drugačije konstituirane species, može biti neistinit. To leži u pukom smislu riječi istinito i lažno. Upotrebljava li relativist te riječi s njima pripadnim smislom, tada njegova teza kaže, što je protivno njezinu vlastitomu smislu. [A 117] [B 117]

Izgovor, da je nepotpuna doslovnost upotrijebljenoga stava o proturječju, posredstvom kojega smo razvili smisao riječî istinito i lažno, da se u njemu govori upravo o ljudski istinitom i ljudski lažnom, očito je ništavan. Slično bi zapravo mogao i obični subjektivizam kazati da je govor o istinitom i lažnom netočan, da je »za pojedinačni subjekt mišljeno istinito i lažno«. I njemu će se naravno odgovoriti: Evidentno valjan zakon ne može podrazumijevati ono što je očito protusmisleno; a protusmislen je doista govor o istini za ovoga ili onoga. Protusmislena je otvorenom ostavljena mogućnost da je jedan te isti sadržaj suda (mi u opasnoj ⌜ekvivokaciji⌝[1] kažemo: jedan te ist sud) ovisno o onome tko sudi oboje, istinit i lažan. U skladu s tim sada će i odgovor za specifični relativizam glasiti: »Istina za ovu ili onu species«, npr. za ljudsku, to je – tako kako je ovdje mišljeno – protusmislen govor. Ali on se svakako može upotrijebiti i u dobrom smislu; ali on tada podrazumijeva nešto totalno različito, naime okrug istina koje su čovjeku kao takvom dostupne, spoznatljive. Ono što je istinito jest apsolutno, »po sebi« istinito; istina je identično jedna, bilo da je u sudu zahvaćaju ljudi ili ne-ljudi, anđeli ili bogovi. O istini u idealnom jedinstvu || nasuprot realnoj mnogostrukosti rasa, individua i doživljaja govore logički zakoni i govorimo svi mi ukoliko nismo recimo relativistički zbunjeni. [A 118] [B 118]

[1] A: ⌜razuzdanosti⌝.

2. S obzirom na to da ono što kažu načela o proturječju i o isključenju trećega pripada pukom smislu riječî istinito i lažno, prigovor se može formulirati i ovako: Kada relativist kaže da bi mogla biti i bića koja nisu vezana za ta načela (a ta je tvrdnja, kao što je lako vidjeti, ekvivalentna s gore formuliranom relativističkom tvrdnjom), on tada smatra ili da bi se u sudovima tih bića mogli pojaviti stavovi i istine koji nisu primjereni načelima; ili smatra da tijek suđenja nije kod njih psihološki reguliran tim načelima. Što se tiče ovoga zadnjeg mi u tomu ne nalazimo ništa neobično, jer mi sami smo takva bića. (Podsjećamo na naše prigovore protiv psihologističkih interpretacija logičkih zakona.) Ali što se tiče onoga prvog mi bismo jednostavno uzvratili: Ili ona bića razumiju riječi istinito i lažno u našem smislu; tada nema nikakvoga umnog govora o tomu da načela ne važe: ona zapravo pripadaju pukom smislu tih riječi i to kako ⌜ih⌝[1] mi razumijemo. U cijelom svijetu istinitim ili lažnim ne bismo nazvali ništa što bi im proturječilo. Ili ona upotrebljavaju riječi istinito i lažno u nekom drugom smislu i time je cijeli spor oko riječi. Nazivaju li ona npr. drveća onako kako mi nazivamo stavove, tada naravno ne važe iskazi u kojima formuliramo načela; ali mi onda zapravo gubimo i smisao u kojemu ih tvrdimo. Time relativizam izlazi na to da totalno mijenja smisao riječi istina, ali ipak ističe zahtjev da o istini govori u onom smislu koji je ustvrđen logičkim načelima i koji svi mi isključivo podrazumijevamo tamo gdje se govori o istini. || U jednom smislu postoji samo jedna istina, a u ekvivoknom smislu postoji naravno toliko puno »istina« koliko se voli stvoriti ekvivokacija. [A 119] [B 119]

3. Konstitucija species jest jedna činjenica; iz činjenica mogu se uvijek iznova izvoditi samo činjenice. Zasnivati istinu relativistički na konstituciji species, to znači dakle dati joj karakter činjenice. Ali to je protusmisleno. Svaka je činjenica individualna, dakle vremenski određena. Kod istine govor o vremenskoj određenosti daje smisao samo s odnosom na neku njome postavljenu činjenicu (ako je ona upravo činjenična istina), a ne s odnosom na nju samu. Apsurdno je misliti istine kao uzroke i učinke. O tomu smo već govorili.

[1] A: ⌜to⌝.

Ako bismo se htjeli osloniti tada bi ipak kao i svaki sud i istiniti sud izrastao iz konstitucije sudećega bića na temelju pripadnih prirodnih zakona, tada bismo uzvratili: Sud kao sadržaj suda, tj. kao idealno jedinstvo, ne brče se s pojedinačnim, realnim aktom suda. Prvo je mišljeno tamo gdje govorimo o t o m sudu »2 × 2 = 4« koji je isti ma tko da ga donosi. Također se ni istiniti sud, kao ispravni, istini primjereni sud ne smije brkati s i s t i n o m toga suda ili s istinskim sadržajem suda. Moje suđenje da 2 × 2 = 4 jest sigurno kauzalno određeno, ali ne i istina: 2 × 2 = 4.

4. Ako (u smislu antropologizma) sva istina svoj isključivi izvor ima u općeljudskoj konstituciji, onda važi da ako ne bi postojala takva konstitucija, onda ne bi također postojala nikakva istina. Teza ove hipotetičke tvrdnje je besmislena; jer stav »ne postoji nikakva istina« po smislu je jednako vrijedan sa stavom »postoji istina da ne postoji nikakva istina«. Protusmislenost teze iziskuje protusmislenost hipoteze. Kao poricanje nekoga valjanog stava o činjeničnom sadržaju ona pak svakako može biti pogrešna, ali nikada || protus- [A 120] [B 120]
mislena. U stvari, još nikome nije palo na pamet da poznate geološke i fizikalne teorije, koje ljudskom rodu postavljaju u vremenu početak i kraj, odbaci kao a p s u r d n e. U skladu s tim prigovor protusmisla pogađa čitavu hipotetičku tvrdnju, budući da ona za jednu, po smislu usklađenu (»logički moguću«) pretpostavku vezuje protusmislenu (»logički nemoguću«) posljedicu. Isti prigovor pogađa onda antropologizam i prenosi se naravno *mutatis mutandis* na općenitiju formu relativizma.

5. Po relativizmu, na temelju konstitucije neke species za nju valjana »istina« mogla bi pokazati da jedna takva konstitucija uopće ne egzistira. Trebamo li dakle kazati, ona u zbiljnosti ne egzistira ili ona egzistira, ali samo za nas ljude? Mi se očito krećemo u protusmislenostima. Misao da neegzistencija neke specifične konstitucije ima svoj temelj u samoj toj konstituciji predstavlja jasno proturječje; istinu utemeljujuća, dakle egzistirajuća konstitucija treba pored drugih istina utemeljivati istinu svoje vlastite neegzistencije. – Apsurdnost nije puno manja ako egzistenciju zamijenimo s neegzistencijom i u skladu s tim na mjesto one fingirane, ali s relativističkoga stajališta sasvim moguće species u temelj položimo ljudsku

species. Doduše iščezava ono proturječje, ali ne i ostali s njime povezani protusmisao. Relativnost istine govori da je ono što nazivamo istina ovisno o konstituciji species *homo* i o zakonima koji vladaju tom species. Ovisnost želi i može biti razumljena samo kao kauzalna. Dakle, istina da postoji ta konstitucija i ti zakoni morala bi svoje realno objašnjenje crpiti iz toga da oni postoje, pri čemu bi ti principi, prema kojima bi se objašnjenje odvijalo, bili identični baš s tim zakonima – to nije ništa nego protusmisao. Konstitucija bi bila *causa* || *sui* na temelju zakonâ koji bi se kauzirali na temelju [A 121] [B 121] samih sebe itd.

6. Relativnost istine povlači za sobom relativnost egzistencije svijeta. Jer svijet nije ništa drugo nego cjelokupno predmetno jedinstvo koje odgovara idealnom sistemu svake činjenične istine i nerazdvojno je od njega. Istina se ne može subjektivirati i pustiti da njezin predmet (⌜koji jest samo ako postoji istina⌝[1]) važi kao apsolutno (po sebi) bivstvujući. Dakle, ne bi postojao nikakav svijet po sebi, već samo neki svijet za nas ili za bilo koju drugu ⌜slučajnu⌝[2] species bićâ. To će sada odgovarati mnogima; ali oni će svakako sumnjati kada svratimo pozornost na to da svijetu pripadaju i Ja i njegovi sadržaji svijesti. I »Ja sam« i »Ja doživljavam ovo i ono« bilo bi eventualno lažno; naime pod pretpostavkom da bi ja bio tako konstituiran da bi morao zanijekati te stavove na temelju moje specifične konstitucije. I ne samo da svijet ne bi postojao za ovoga ili onoga, nego naprosto ne bi postojao nikakav svijet ako nikakva ⌜u svijetu faktična⌝[3] species ne bi bila tako sretno konstituirana da mora priznati svijet (i između ostaloga samu sebe). Držimo li se jedine species koju činjenično poznajemo, animalne, tada bi promjena njezine konstitucije uvjetovala promjenu svijeta, pri čemu dakako, prema općenito prihvaćenim naucima, animalne species trebaju biti proizvodi razvoja svijeta. Tako igramo uljudnu igru: Iz svijeta se razvija čovjek, iz čovjeka svijet; Bog stvara čovjeka a čovjek stvara Boga.

---

[1] A: ⌜koji jest samo u istini i pomoću istine⌝.

[2] Dodatak iz B.

[3] Dodatak iz B.

Bitna jezgra ovoga prigovora sastoji se u tomu da je relativizam također u evidentnom sporu s evidencijom neposredno zornoga opstojanja, tj. s evidencijom »unutarnje zamjedbe« u opravdanom, ali onda i neizostavnom smislu. Evidencija sudova koji počivaju na zoru s pravom se osporava ukoliko oni intencionalno prekoračuju sadržaj faktične svjesne || danosti. Ali oni su zbiljski evidentni tamo gdje njihova intencija ide na samu tu danost, gdje u njoj, takvoj kakva jest, dobiva ispunjenje. To ne osporava neodređenost svih tih sudova (misli se samo na neodređenost vremenske odredbe i eventualno također mjesne odredbe koja se ne može ukinuti ni za kakav neposredni zorni sud). [A 122] [B 122]

§ 37. Opća primjedba. Pojam relativizma u proširenom smislu

Obje forme relativizma jesu specijalnosti relativizma u izvjesnom najširem smislu riječi kao jednoga nauka koji čisto logičke principe izvodi bilo kako iz činjenica. Činjenice su »slučajne«, one isto tako dobro ne bi morale ni postojati, mogle bi biti drugačije. Dakle, druge činjenice, drugi zakoni; i oni bi dakle bili slučajni, bili bi samo r e l a t i v n i spram činjenica koje ih utemeljuju. Nasuprot tomu želim ukazati ne samo na apodiktičku evidenciju logičkih zakona, a što smo inače učinili važećim u ranijim poglavljima, nego i na jednu drugu, ovdje značajniju točku.* Kao što se već razabire iz dosadašnjega, pod čisto logičkim zakonom odrazu ijeva s idealne zakone koji se temelje čisto u smislu (u »bîti«, »sadržaju«) pojmova istina, stav, pre e , svo stvo odnos, veza, zakon čin e-nica itd. Općenitije rečeno, oni se temelje čisto u smislu t i h pojmova koji pripadaju nasljeđu s v a k e znanosti zato što oni predstavljaju kategorije temeljaca, od kojih je po svojemu pojmu konstituirana znanost kao takva. Zakone te vrste ne smije povrijediti nikakva teorijska tvrdnja, nikakvo obrazloženje i nikakva teorija; ne samo zato što bi ona inače bila pogrešna – ona bi to bila i zbog spora s bilo kojom istinom –, već zato što bi u sebi bila protusmisle- ★

* Usp. uvodni paragraf § 32 ovoga poglavlja, str. 115 i naredna.

na. Na primjer, neka tvrdnja, čiji se sadržaj spori s principima koji se temelje u smislu istine kao takve, »ukida samu sebe«. Jer tvrditi znači iskazati da ovaj i onaj sadržaj uistinu jest. Neko obrazloženje, koje se sadržajno spori s principima koji se temelje u smislu odnosa uzroka i posljedice, ukida sâmo sebe. Jer obrazložiti znači opet iskazati da postoji ovaj ili onaj odnos uzroka i posljedice itd. Tvrdnja »ukida samu sebe«, ona je »logički protusmislena«, to znači njezin posebni sadržaj (smisao, značenje) proturječi onome što općenito iziskuju njemu pripadne kategorije značenja, što je općenito utemeljeno u njihovom općem značenju. Sada je jasno da je u tom pregnantnom smislu logički protusmislena svaka teorija koja logičke principe izvodi iz bilo kojih činjenica. Stoga se s općim smislom pojmova spori »logički princip« i »činjenica«; ili rečeno točnije i općenitije: s općim smislom pojmova »istina koja se temelji u čistom sadržaju pojmova« i »istine o individualnom opstojanju«. Također se lako vidi da bi se prigovori protiv gore raspravljanih relativističkih teorija uglavnom ticali i relativizma u najopćenitijem smislu. [B 123] [A 123]

§ 38. Psihologizam je u svim svojim formama relativizam

Dok smo se borili protiv relativizma imali smo naravno u vidu psihologizam. U stvari, psihologizam u svim svojim podvrstama i individualnim oblicima nije ništa drugo nego relativizam, samo ne uvijek spoznati i izričito priznati. Pritom je sasvim svejedno, oslanja li se on na »transcendentalnu psihologiju« i vjeruje li da kao formalni idealizam može spasiti objektivnost spoznaje ili se oslanja na empirijsku psihologiju i na sebe prihvaća relativizam kao neizbježni faktum.

|| Svaki nauk, koji čisto logičke zakone ili shvaća na način empiristâ kao empirijsko-psihološke zakone ili ih na način aprioristâ više ili manje mitski svodi na izvjesne »izvorne forme« ili »načine funkcioniranja« (ljudskoga) razuma, na »svijest uopće« kao na (ljudski) »rodni um«, na »psihofizičku konstituciju« čovjeka, na »*intellectus ipse*« koji kao urođeni (općenito ljudski) dar prethodi faktičnom mišljenju i cjelokupnom iskustvu i tomu sl. – *eo ipso* je [A 124] [B 124]

Scanned with CamScanner

relativistički i to od vrste specifičnoga relativizma. Svi prigovori, koje smo uputili protiv njega, odnose se i na taj nauk. Ali, samorazumljivo, dijelom gizdave udarne riječi apriorizma, kao što su npr. razum, um, svijest, moraju se uzeti u onom prirodnom smislu koji im daje bitan odnos prema ljudskoj species. Prokletstvo ovdje pripadnih teorija jest to što im se podastire čas ovo realno čas neko idealno značenje i tako se prepliće jedna nepodnošljiva zbrka dijelom ispravnih, dijelom pogrešnih stavova. U svakom slučaju, u relativizam smijemo ubrojiti i aprioristične teorije, ukoliko one ostavljaju prostora relativističkim motivima. Svakako, kada jedan dio kantijanizirajućih istraživača ostavlja izvan igre neka logička načela kao »principe« analitičkih sudova, tada se ograničuje i njihov relativizam (odnosno na području matematske i prirodne spoznaje); ali oni time ne izbjegavaju skeptičke apsurdnosti. No one ipak ostaju u užem krugu izvođenja istine iz onoga općeljudskog, dakle idealno a iz realnoga specijalnije: nužnosti zakonâ iz slučajnosti činjenica.

No ovdje nas više zanima ekstremnija i dosljednija forma psihologizma koji ne zna ništa o takvom ograničenju. Njoj pripadaju glavni predstavnici engleske empirističke kao i novije njemačke logike, dakle istraživači kao što su M i l l B[illegible]-w a r t, E d m a n n || i L i p p s. Nije niti moguće niti poželjno kri- [A 125] [B 125] tički se osvrnuti na sva ovdje pripadna djela. No ipak, kako bih udovoljio reformatorskim ciljevima ovih Prolegomena, ne smijem prijeći preko vodećih djela moderne njemačke logike, prije svega ne smijem prijeći preko S i g w a r t o v o g a značajnog djela koje je kao nijedno drugo usmjerilo logičko kretanje zadnjih desetljeća na putanju psihologizma.

[A 124] [B 124]

§ 39. Antropologizam u S i g w a r t o v o j logici

Pojedine izvode psihologističkoga zvuka i karaktera nalazimo kao prolazne nesporazume i kod mislitelja koji su u svojim logičkim radovima zastupali jedan svjesno antipsihologistički pravac. Drugačiji je kod S i g w a r t a. Psihologizam nije kod njega nebitna i odbaciva primjesa, već sistematski vladajuće temeljno shvaćanje.

On odmah na početku svojega djela izričito poriče »da se norme logike (*te* norme, dakle ne samo tehnička pravila nauka o metodi, nego i čisto logički stavovi, stav proturječja, temelja itd.) mogu spoznati drugačije nego na temelju studija prirodnih moći i funkcionalnih formi koje se trebaju urediti onim normama«.* A tomu odgovara i cjelokupni način obrade te discipline. Ona se po *Sigwartu* raspada na analitički, zakonodavni i na tehnički dio. Zanemarimo li ovaj zadnji dio koji nas ne zanima, tada analitički dio »treba ispitati bit funkcije, za koju se trebaju naći pravila«. Na njemu se *gradi* zakonodavni dio koji treba postaviti »uvjete i zakone njihova normalnoga izvršenja«.** »Zahtjev da je naše mišljenje nužno i općenito valjano«, »kojega se mora držati | funkcija suda | koja je spoznata prema svim svojim uvjetima i faktorima« nadaje »određene norme kojima suđenje mora udovoljiti«. I to se one koncentriraju u dvije točke: »Prvo da su elementi suda uvijek određeni, tj. pojmovno fiksirani; i drugo da sam akt suda na nužan način proizlazi iz svojih pretpostavki. Time u taj dio spada nauk o pojmovima i zaključcima kao skup normativnih zakona za oblikovanje savršenih sudova«.*** Drugim riječima, u taj dio spadaju svi čisto logički principi i poučci (ukoliko oni uopće padaju u vidokrug tradicionalne kao i *Sigwartove* logike), te prema tomu za *Sigwarta* doista imaju psihološko fundiranje. ★ [A 126] [B 126]

S time se slaže i pojedinačno izvođenje. Čisto logički stavovi i teorije te objektivni elementi, iz kojih se oni konstituiraju, nigdje se ne izdvajaju iz tijeka psihološkoga i spoznajno-praktičnoga istraživanja. O *našem* mišljenju i njegovim *funkcijama* uvijek iznova govori se tamo gdje suprotno psihološkim slučajnostima treba okarakterizirati logičku nužnost i njezinu idealnu zakonitost. Čista načela, poput načela o proturječju i razlogu, ponovno se označavaju kao »*zakoni funkcije*« ili kao »*fundamentalne forme kretanja*«**** i tomu sl. Primjerice čitamo: »Koliko je sigurno nijekanje ukorijenjeno u jednom kretanju mišljenja koje seže povrh

* Sigwart. *Logik*, I², str. 22.

** Ibid., § 4, str. 16.

*** Ibid., str. 20 i naredna.

**** Ibid., str. 184. Usp. također cjelokupnu svezu, str. 184 i naredna.

bivstvujućega, toliko sigurno Aristotel može sa svojim principom htjeti pogoditi samo narav našega mišljenja«.* »Apsolutna valjanost principa proturječja i uslijed toga stavova koji niječu *contradictio in adjecto*« počiva, nalazimo tako na jednom drugom mjestu, »na neposrednoj svijesti da || mi uvijek činimo isto [A 127] [B 127] i da ćemo to činiti kada niječemo ...«.** Slično po Sigwartu važi i za stav identiteta (kao »princip podudarnosti«) i u svakom slučaju za sve čisto pojmovne i specijalnije za čisto logičke stavove.*** Čujemo izjave poput sljedeće: »Poriče li se ... mogućnost da se nešto spozna tako kako ono po sebi jest; kada je bivstvujuće samo jedna od misli koje proizvodimo: tada ipak važi da objektivnost pridodajemo upravo onim predodžbama koje smo proizveli sa sviješću o nužnosti i da čim nešto postavimo kao bivstvujuće upravo time tvrdimo da su sva druga, premda samo hipotetički pretpostavljena, misleća bića iste naravi kakvu bismo morali proizvesti s istom tom nužnošću«.****

Ista antropologijska tendencija provlači se kroz sve izvode koji se odnose na temeljne logičke pojmove i najprije na pojam istine. To je npr. po Sigwartu »fikcija ... kao da bi neki sud mogao biti istinit, neovisno o tomu što bilo koja inteligencija misli za taj sud«. Tako ipak može govoriti samo onaj tko psihologistički pretumačuje istinu. Po Sigwartu bi dakle bila također fikcija govoriti o istinama koje važe po sebi a koje nitko nije spoznao, npr. o takvim istinama koje prekoračuju ljudsku sposobnost spoznaje. Tako barem ne bi smio govoriti ateist koji ne vjeruje u nadljudsku inteligenciju a mi sami vjerujemo tek nakon dokaza za egzistenciju takvih inteligencija. Sud koji || izražava formulu gravitacije ne bi [A 128] [B 128] ⌜prije⌝[1] Newtona bio istinit. I tako bi on, točnije gledano, bio za-

* Ibid., str. 253.

** Ibid., str. 386.

*** Usp. ibid., str. 411: »Ovi bi stavovi morali biti *a priori* izvjesni, u tom smislu da bi u njima postali svjesni samo jedne konstantne i neizostavne funkcije mišljenja ...«. Ovo mjesto smijem citirati, premda se ono u ovoj svezi ne odnosi neposredno na logička načela. To opravdava cjelokupni smisao izvodâ (sub 2, § 48) i izričito uspoređujuća uputa na stvar o proturječju na istoj citiranoj stranici.

**** Ibid., str. 7 i naredna.

[1] U A spacionirano.

pravo proturječan i u o p ć e lažan: Očito da zapravo bezuvjetno važenje za svako vrijeme važi samo s intencijom tvrdnje suda.

Pobliže ulaženje u raznovrsne S i g w a r t o v e izvode o pojmu i s t i n e zahtijevalo bi veliku iscrpnost koje se ovdje moramo odreći. U svakom bi se slučaju potvrdilo da gore citirana mjesta doista smijemo držati za riječ. Za S i g w a r t a se istina rastvara u svjesnim doživljajima i time se unatoč svemu govoru o objektivnoj istini napušta njihova čista objektivnost koja počiva u njihovoj nadempirijskoj idealnosti. Doživljaji su realne pojedinačnosti, vremenski određene, nastajuće i nestajuće. Ali istina je »vječna« ili bolje: ona je ideja i kao takva ona je nadvremena. Nema nikakvoga smisla pokazivati njezino mjesto u vremenu, makar to bilo i trajanje koje se proteže kroz sva vremena. Svakako se i za istinu kaže da nam ona zgodimice »dolazi do svijesti« i da je tako »zahvaćamo«, »doživljavamo«. Ali o zahvaćanju, doživljavanju i posvješćivanju ovdje se, u odnosu na taj idealni bitak, govori u sasvim drugačijem smislu nego u odnosu na empirijski, tj. individualno upojedinjeni bitak. Istinu ne »zahvaćamo« kao neki empirijski sadržaj koji se pojavljuje i opet iščezava u rijeci psihičkih doživljaja; ona nije fenomen među fenomenima, nego je doživljaj u totalno izmijenjenom smislu, u kojemu je doživljaj nešto opće, ideja. O njoj imamo svijest kao o nekoj species, npr. o »tom« crvenom, u općoj svijesti.

Crveno imamo pred očima. Ali crveno nije species crveno. Konkretum također nema u sebi species kao (»psihološki«, »metafizički«) dio, taj nesamostalni moment crvenog, jest kao i konkretna || [A 129] [B 129] cjelina nešto individualno, neko Ovdje i Sada, postojeći i prolazeći s njim i u njemu, jednako u različitim crvenim objektima, a ne identično. Ali crveno je idealno jedinstvo kod kojega je protusmislen govor o nastajanju i nestajanju. Onaj dio nije crveno, nego je jedan pojedinačni slučaj crvenoga. I kao što su različiti predmeti koji su općenito različiti, općeniti predmeti od pojedinačnih, tako su različiti i aktovi shvaćanja. Nešto je totalno različito u pogledu na zorni konkretum podrazumijevati[1] zamijećeno crveno, ovu ovdje i sada bivstvujuću pojedinačnu crtu, a opet podrazumijevati specis

[1] U A slijedi: ⌜(kao u psihološkoj analizi)⌝.

crveno (kao u iskazu: crveno je boja). I kao što gledajući na ono konkretno-pojedinačno ipak ne podrazumijevamo njega, već ono opće, ideju, tako u pogledu na više aktova takve ideacije dobivamo evidentnu spoznaju o identitetu tih idealnih, u pojedinačnim aktovima podrazumijevanih jedinstava. A to je identitet u pravom i najstrožem smislu: to je i s t a species ili to su species i s t o g a roda i tomu sl.

Tako je sada i istina jedna ideja, mi je doživljavamo kao i svaku drugu ideju u aktu ideacije zasnovane na zoru (to je ovdje naravno akt uvida) i s uspoređivanjem dobivamo evidenciju i o njezinom identičnom jedinstvu nasuprot nekoj rasutoj mnogostrukosti konkretnih pojedinačnih slučajeva (tj. ovdje evidentnih aktova suđenja). I kao što bitak ili važenje općenitostî i inače posjeduje vrijednost i d e a l n i h m o g u ć n o s t i – naime u pogledu na mogući bitak empirijskih pojedinačnosti koje padaju pod one općenitosti –, tako isto to vidimo i ovdje: iskazi »istina važi« i »m o g u ć a su misleća bića koja uviđaju sudove dotičnoga značenjskog sadržaja« imaju jednaku vrijednost. Ako ne postoje nikakva inteligentna bića, ako su ona isključena prirodnim poretkom, dakle r e a l n o nemoguća – ili ako za izvjesne klase | istine ne postoje nikakva bića koja [A 130]
su sposobna za njihovu spoznaju – onda | te i d e a l n e mogućnosti [B 130]
ostaju bez ispunjavajuće zbiljnosti; zahvaćanje, spoznavanje, posvješćivanje istine (odnosno izvjesnih klasa istine) nije onda nikada i nigdje realizirano. Ali svaka istina ostaje po sebi to što ona jest, ona zadržava svoj idealni bitak. Ona nije »bilo gdje u praznini«, nego je jedinstvo važenja u bezvremenskom carstvu ideja. Ona pripada području onoga apsolutno važećega, u koje najprije uvrštavamo sve o čijem važenju imamo u v i d ili barem osnovanu pretpostavku i u koje zatim ubrajamo i za naše predočavanje neodređeni krug onoga što je indirektno i neodređeno pretpostavljeno kao važeće, dakle onoga što važi za vrijeme dok ga još nismo spoznali i možda nikada nećemo spoznati.

U ovim odnosima, kako mi se čini, S i g w a r t ne prodire ni do kakv jasne pozicije. On bi htio s asiti ob ektivnost istine i ne do ustiti da potone u subjektivističkom fenomenalizmu. Ali i- tamo li o putovima, na kojima S i g w a r t o v a psihološka teorija

spoznaje vjeruje da može prodrijeti do objektivnosti istine, tada nai-lazimo na izjave poput sljedeće: »Izvjesno da se ostaje kod nekoga suda, da je sinteza neopoziva da ću ja kazati uvijek isto* – ta izvjesnost može postojati samo onda kada je spoznato da izvjesnost ne počiva na *momentalnim* i s vremenom *promjenjivim psihološkim motivima*, nego na *nečemu što je svaki put kada mislim nepromjenjivo isto* i što je netaknuto svakom promjenom; a to je s jedne strane *sama moja samosvijest*, izvjesnost Ja sam i Ja mislim, izvjesnost ja sam Ja, isti onaj koji sada misli i koji je ranije mislio, koji misli ovo | i ono; i [A 131]
s druge strane to o čemu sudim, | *sâmo ono mišljeno* pre- [B 131]
ma svom nepromjenjivom sadržaju koji priznajem u njegovu identitetu i koji je sasvim neovisan o individualnim stanjima onoga koji misli.**

Jedan dosljedno relativistički psihologizam ovdje će naravno odgovoriti: Psihološke činjenice su ne samo ono što se mijenja od individue do individue, nego i ono što je u svima konstantno, dakle posvuda jednakim ostajući sadržaj i njime vladajući konstantni zakoni funkcije. Ako postoje takve svim ljudima zajedničke crte i zakoni, oni onda sačinjavaju ono specifično ljudske naravi. Prema tomu, svaka istina kao općenito važenje ima odnos spram ljudske species ili, općenitije, spram dotične species mislećih bića. Druge species – drugi zakoni mišljenja, druge istine.

Ali ⌜mi⌝[1] bismo s naše strane kazali: općenita jednakost po sadržaju i konstantnim zakonima funkcije (kao prirodni zakoni za proizvođenje općenito jednakoga sadržaja) ne čini nikakvo pravo opće važenje koje naprotiv počiva u idealnosti. Ako su sva bića jednoga roda po svojoj konstituciji prisiljena na jednake sudove, onda se oni empirijski međusobno slažu; ali u idealnom smislu logike koja je uzvišena iznad svega empirijskog ona pritom ipak umjesto

---

* Mogu li to ikada sa sigurnošću tvrditi? Neopozivost se ne odnosi na ono faktično, nego na ono idealno. Nije »izvjesnost suda nepromjenjiva« (kako *Sigwart* kaže kratko prije toga), već upravo *valjanost*, odnosno istina.

** *Sigwart*, nav. dj., § 39, 2, str. 310.

[1] U A spacionirano.

jednoglasno mogu naprotiv suditi protusmisleno. Odrediti istinu posredstvom odnosa na zajedništvo naravi znači napustiti njezin pojam. Ako bi istina imala bitni odnos spram mislećih inteligencija, njihovih duhovnih funkcija i formi kretanja, tada bi ona nastajala i nestajala s njima, pa ako ne s pojedincima, ono sa species. Kao što bi objektivnost istine bila također objektivnost bitka, pa i objektivnost subjektivnoga bitka, odnosno bitka subjekata. Kako kada bi npr. sva misleća bića bila nesposobna postaviti svoj vlastiti bitak kao istinski | bivstvujući? Ona bi tada postojala i također ne bi po- [A 132]
stojala. Istina | i bitak u jednakom su smislu »kategorije« i očito ko- [B 132]
relativni. Istinu se ne može relativirati i držati se objektivnosti bitka. Dakako, relativiranje istine ipak opet pretpostavlja neki objektivni bitak kao odnošajnosnu točku – u tomu zapravo leži relativističko proturječje.

U harmoniji sa Sigwartovim ostalim psihologizmom nalazimo njegov nauk o općem koji spada ovdje, budući da idealnost istine u potpunosti pretpostavlja idealnost općega, pojmovnog. Zgodimice čitamo šaljivu izjavu da »ono opće ⌜egzistira⌝ ⌜kao takvo samo⌝[1] u našoj glavi«,* a u ozbiljnijoj izvedbi da je »ono pojmovno predočeno« nešto »čisto unutarnje, … nešto što nije ovisno ni o čemu drugome nego o unutarnjoj snazi našega mišljenja«.** Stoga se o našem pojmovnom predočavanju nedvojbeno može govoriti kao o subjektivnom aktu takvoga i takvoga psihološkog sadržaja. Ali »Što« ovoga predočavanja, pojam, ne može se ni u kojem smislu shvatiti kao realni dio psihološkoga sadržaja, kao Ovdje i Sada koje dolazi i ščezava s aktom. Ono može biti mišljeno u mišljenju, ali ne može biti proizvedeno u mišljenju.

Isto ono relativiranje kao kod pojma istine Sigwart dosljedno vrši i kod onih, s ovim pojmom tako tijesno povezanih pojmova razloga i nužnosti. »Logički razlog, koji ne poznajemo, jest strogo uzevši proturječje, jer on postaje logičkim razlogom tek time

* ⌜Ibid., str. 103, napomena.⌝⌜Dodatak iz B u skladu s »Ispravkama« uz A.⌝
** Ibid., § 45, 9, str. 388.

[1] A: ⌜jest⌝. Promjena u B odgovara citiranom originalu i »Ispravkama« uz A.

što ga poznajemo.«* Iskaz da bi matematski poučci imali svoj razlog u matematskim aksiomima, odnosio bi se, »strogo uzevši«, na neko stanje stvari ljudsko-psihološkoga sadržaja. Da li bismo još smjeli tvrditi da ono važi, da li uopće jest, bio ili će biti netko tko ga spoznaje? Uobičajeni || govor, koji takvim odnosima između uzroka [A 133] i posljedice daje objektivnost govoreći o njezinu otkriću, bio bi [B 133] time izopačen.

Ma koliko da se Sigwart trudi razlučiti bitno različite pojmove razloga i ma koliko oštroumlja pokazivao u tome (kako drugačije i ne možemo očekivati kod jednoga tako značajnoga istraživača), ipak ga psihologističko usmjerenje njegova mišljenja sprečava da izvrši najbitnija razdvajanja koja upravo pretpostavlja oštro razdvajanje između idealnoga i realnoga. Kada »logički razlog« ili »razlog istine« suprotstavlja »psihološkom razlogu izvjesnosti«, on ga tada nazali ipak samo u jednoj izvjesnoj općenitoj jednakosti onoga predočenog »zato što samo ono, ne i individualno raspoloženje itd., može biti nešto što je zajedničko za sve«; protiv čega mi ne trebamo ponavljati naše gornje dvojbe.

Fundamentalno razdvajanje između razloga istine, koji se tiče onoga čisto logičkoga, i razloga suda, koji se tiče onoga normativno logičkoga, ne možemo uvidjeti kod Sigwarta. Na jednoj strani istina (ne sud, već idealno jedinstvo važenja) ima neki razlog, to ovdje znači, u ekvivalentnom načinu govora, postoji neki teorijski dokaz koji je svodi na njezine (objektivne, teorijske) razloge. Jedino i samo na taj smisao odnosi se stav o razlogu. A za taj pojam razloga uopće ne važi da svaki sud ima neki razlog, a kamoli da svaki sud »*implicite* tvrdi i« neki takav razlog. Svaki zadnji princip obrazloženja, dakle svaki pravi aksiom, u tom je smislu bezrazložan kao što je u suprotnom smjeru bezrazložan i svaki činjenični sud. Obrazložena može biti samo vjerojatnost neke činjenice, ne i ona sama, odnosno činjenični sud. Na drugoj strani izraz »razlog suda« – ukoliko zanemarimo psihološke »razloge«, tj. uzroke donošenja suda i specijalno također njegove sadržajne mo- [A 134] tive** – ne podrazumijeva ništa drugo nego | logičko | pravo suda. U [B 134] tom smislu svaki sud svakako »zahtijeva« svoje pravo (premda ne bi bilo nedvojbeno kazati da bi on bio »*implicite* su-tvrđen«). To znači: svakom sudu treba postaviti zahtjev da kao istinito tvrdi ono što je istinito; a kao tehničari

* Ibid., § 32, 2, str. 248.

** Usp. Sigwartovo točno razdvajanje poticaja povezivanja i razloga odlučivanja, ibid., str. 250.

spoznaje, kao logičari u uobičajenom smislu, mi i s obzirom na napredujuće kretanje spoznaje moramo sudu postaviti mnoge zahtjeve. Kada oni nisu ispunjeni, mi tada kudimo sud kao logički nepotpun, kao »neobrazložen«; ovo zadnje činimo svakako s izvjesnim prenaprezanjem mišljenoga smisla riječi.

Slične dvojbe stvaraju nam S i g w a r t o v i izvodi o nužnosti. Čitamo: »Svakoj logičkoj nužnosti ⌜mora⌝ se ipak naposljetku pretpostaviti neki b i s t v u j u ć i misleći ubjekt, čija je narav da misli, sve dok želimo razumljivo govoriti«.* Ili bi se pratili izvodi o razlici asertoričkih i apodiktičkih sudova, koju S i g w a r t smatra nebitnom, »ukoliko bi se u s v a k o s potpunom sviješću izrečenom sudu su-tvrdila nužnost da se to izrekne«.** Totalno različitim pojmovima nužnosti kod S i g w a r t a nedostaje međusobno razdvajanje. Subjektivna nužnost, tj. subjektivna prisila uvjerenja, koja se vezuje za svaki sud (ili se štoviše javlja kod svakoga suda onda kada, još prožeti njome, nastojimo izvršiti njezinu suprotnost), ne razlikuje se jasno od sasvim drugačijih pojmova nužnosti, osobito ne od apodiktične nužnosti kao od osebujne svijesti, u kojoj se konstituira uvidljivo zahvaćanje nekoga z a k o n a ili nečega z a k o n i t o g. Ovaj zadnji (zapravo dvostruki) pojam nužnosti u osnovi uzevši potpuno nedostaje kod S i g w a r t a. On ujedno previđa fundamentalnu ekvivokaciju koja dozvoljava da se kao nužna označi ne samo apodiktička s v i j e s t o nužnosti, nego i njezin o b j e k t i v n i | k o r e l a t – naime | z a k o n, odnosno važenje primjereno zakonu, o kojemu imamo uvid u svakoj svijesti. Tek tako zapravo izrazi »to je nužnost« i »to je zakon« dobivaju svoju jednaku objektivnu vrijednost, a isto tako i izrazi »nužno je« da je *SP* i »po zakonima je utemeljeno« da je *SP*. [A 135] [B 135]

I, naravno, to je zadnji č i s t o o b j e k t i v n i i i d e a l n i pojam koji leži u temelju svim apodiktičkim sudovima u objektivnom smislu čiste logike; jedino on ovladava i konstituira svako teorijsko jedinstvo, on određuje značenje hipotetičke povezanosti kao jedne objektivno-idealne forme istine stavova, zaključni stav on kao »nužnu« (idealno-zakonitu) posljedicu vezuje za premise.

* Ibid., § 33, 7, str. 262.

** Ibid., § 31, 1, str. 230 i naredne.

Koliko malo S i g w a r t udovoljava ovim razlikama, koliko je puno zarobljen u psihologizmu, to osobito pokazuju njegove rasprave o L e i b n i z o v u fundamentalnom razlikovanju na »*vérités de raison et celles de fait*«. »Nužnost« obje vrste, misli S i g w a r t, jest »naposlijetkuhi otetička«, jer »iz toga da suprotnost neke činjenične istine nije *a priori* n e m o g u ć a ne slijedi da bi za mene bilo nužno tvrditi faktum nakon što se on dogodio i da bi suprotna tvrdnja bila moguća za onoga tko poznaje faktum«;* i opet: »na drugoj strani, posjedovanje općih pojmova na kojima počivaju identični stavovi jest naposljetku jednako tako nešto faktično, što mora postojati prije nego se na njega može primijeniti princip identiteta da bi se proizveo jedan nužni sud«. I tako on naposljetku vjeruje da smije zaključiti da bi se L e i b n i z o v o razlikovanje »ukinulo s obzirom na karakter nužnosti«.**

Dakako da je točno to što se ovdje ⌜na početku⌝[1] čini važećim. Za mene je nužno tvrditi svaki sud dok ga donosim i nemoguće je tvrditi njegovu suprotnost dok sam još svjestan da je poričem. No je li to psihološka | nužnost | koju L e i b n i z ima u vidu kada činjeničnim istinama osporava nužnost – racionalnost? Opet je sigurno da se ne može spoznati nikakav zakon, a da se ne spozna posjedovanje općih pojmova iz kojih se on izgrađuje. Zacijelo, to je posjedovanje nešto faktično poput cjelokupne spoznaje zakona. No je li L e i b n i z kao nužno označio spoznavanje zakona a ne naprotiv spoznatu istinu zakona? Ne podnosi li se s nužnošću *vérité de raison* vrlo dobro kontingencija akta suda time što ona može eventualno doći do uvidljive spoznaje? Samo zahvaljujući brkanju oba bitno različita pojma nužnosti, subjektivne nužnosti psihologizma i objektivne nužnosti L e i b n i z o v a idealizma, u S i g w a r t o v o j se argumentaciji uspostavlja zaključak da bi se ono L e i b n i z o v o razlikovanje »ukinulo s obzirom na karakter nužnosti«. Fundamentalnoj objektivno-idealnoj razlici između zakona i činjenice nedvojbeno odgovara subjektivna razlika na način doživljavanja. Ako

[B 136]
[A 136]

* Ibid., § 31, 6, str. 239 i naredna.
** Oba zadnja citata ibid., str. 239 i naredna.

[1] Dodatak iz B.

nikada ne bismo doživjeli svijest racionalnosti, svijest onoga apodiktičnog u njegovoj karakterističnoj razlikovanosti od svijesti činjeničnosti, onda uopće ne bismo imali pojam zakona, bili bismo nesposobni za razlikovanje: zakona od činjenice; generalnu (idealnu, zakonitu) općenitost od univerzalne (činjenične, slučajne) općenitosti; nužnu (tj. opet zakonitu, generalnu) posljedicu od činjenične (slučajne, univerzalne) posljedice; sve to ne bismo mogli ukoliko je istinito da nam pojmovi, koji nisu dani kao kompleksije poznatih pojmova (i to kao kompleksije poznatih formi kompleksija), izvorno mogu ⌜na temelju zora⌝[1] niknuti samo iz pojedinačnih slučajeva. Leibnizove *vérités de raisons* nisu ništa drugo nego zakoni i to u strogom i čistom smislu idealnih istina koje se »temelje čisto u pojmovima« koji su nam dani i ⌜od nas⌝[2] spoznati u apodiktički evidentnim, čistim općenitostima. Leibnizove *vérités de fait* jesu ⌜sve ostale⌝[3] istine, to je sfera stavova koji iskazuju o ⌜individualnoj⌝[4] egzistenciji, imali oni za nas i formu »općih stavova« poput »svi južnjaci imaju vrelu krv«.

§ 40. Antropologizam u logici B. Erdmanna

Kod Sigwarta ne nalazimo izričito razmatranje relativističkih konzekvenci, koje su sadržane u njegovoj cjelokupnoj obradi logičkih fundamentalnih || pojmova i problema. Isto važi i za [A 137] [B 137]
Wundta. Premda Wundtova logika ostavlja psihološkim motivima jedan, gdje god je to moguće još slobodniji prostor nego Sigwartova logika i sadrži opsežno spoznajno-teorijsko poglavlje, tako se u njoj jedva dotiču zadnje principijelne sumnje. Slično važi i za Lippsa, čija logika uostalom tako originalno i dosljedno zastupa psihologizam, ma koliko nesklona bilo kakvim kompromisima, tako duboko ga sprovodi sve do svih grananja discipline, kao što to nakon Benekea jedva opet susrećemo.

[1] A: ⌜u doživljaju⌝.
[2] Dodatak iz B.
[3] B: ⌜individualne⌝. Slagarska greška; usp. sljedeću napomenu.
[4] B: ⌜svakoj drugoj⌝. Slagarska greška; usp. prethodnu napomenu.

Kod Erdmanna stvar stoji sasvim drugačije. U poučnoj dosljednosti on se u podužim izvodima odlučno zalaže za relativizam te s uputom na mogućnost promjene zakona mišljenja vjeruje da mora predusresti »drskost« »koja tu mnije da na ovoj točki može preskočiti granice našega mišljenja, da mora dobiti stanište za nas izvan nas samih«.* Bit će korisno pobliže ući u njegov nauk.

Erdmann započinje s opovrgavanjem protivničkoga stajališta. »S pretežnim majoritetom«, čitamo,** »počevši od Aristotela bilo je tvrđeno da je nužnost ovih ⌜logičkih⌝ načela bezuvjetna, dakle da je njihovo važenje vječno ...«.

»Odlučujući temelj dokaza za to traži se u misaonoj nemogućnosti proturječnih sudova. Međutim, jedino iz nje ipak slijedi samo to da ona načela pružaju bit našega predočavanja i mišljenja. Jer, ako ona omogućuju spoznaju toga, onda se njihovi kontradiktorni sudovi ne mogu izvršiti zato što oni upravo nastoje ukinuti uvjete za koje smo vezani u našem cjelokupnom predočavanju i mišljenju, dakle i u našemu suđenju.«

|| Najprije nekoliko riječi o smislu ovoga argumenta. Čini se da on zaključuje: Iz neizvršivosti poricanja onih načela slijedi da ona pružaju bit našega predočavanja i mišljenja; jer ako to čine, onda ona neizvršivost slijedi kao nužna posljedica. Jer, ako ona omogućuju spoznaju toga, onda se ona neizvršivost nadaje kao nužna posljedica. To ne može biti mišljeno kao zaključak. To da *A* slijedi iz *B* ne mogu otkriti iz toga što *B* slijedi iz *A*. Misli se očito samo to da nemogućnost poricanja logičkih načela svoje objašnjenje dobiva jedino u tomu da ta načela »pružaju bit našega predočavanja i mišljenja«. S ovim je zadnjim opet kazano da su načela zakoni koji ustvrđuju, što pripada općeljudskom predočavanju i mišljenju kao takvom, »da ona navode uvjete za koje smo vezani u našem cjelokupnom predočavanju i mišljenju«. I zato što to čine, kontradiktorni sudovi koji ih poriču ne mogu se izvršiti – kako pretpostavlja Erdmann. [A 138] [B 138]

* B. Erdmann, *Logik*, I[1], § 60, Nr. 370, str. 378 i naredna.

** Ibid., Nr. 369, str. 375. Citati koji dolje dalje slijede nadovezuju se po redoslijedu.

Ali ja se ne mogu složiti niti s tim zaključkom niti s tvrdnjama od kojih je on sastavljen. Čini mi se svakako vrlo mogućim da upravo pomoću zakonâ, kojima podliježe svo mišljenje nekoga bića (npr. nekoga čovjeka) na vidjelo *in individuo* izlaze sudovi koji poriču važenje tih zakona. Poricanje tih zakona proturječi njihovu tvrđenju; ali poricanje kao realni akt može biti vrlo dobro podnošljivo s objektivnim važenjem zakonâ, odnosno s realnom djelotvornošću uvjetâ, o kojima zakon daje neki opći iskaz. Radi li se kod proturječja o idealnom odnosu sadržajâ suda, tada se ovdje radi o realnom odnosu između akta suđenja i njegovih zakonitih uvjeta. Pod pretpostavkom da bi zakoni asocijacije ideja bili temeljni zakoni ljudskoga predočavanja i suđenja, ne bi li to tada bila nemogućnost koja se treba odbaciti kao apsurdna, nemogućnost da bi neki sud, koji bi poricao te zakone, svoje postojanje dugovao upravo djelotvornosti tih zakona? (Usp. gore str. 67 i naredna).

|| No i kada bi taj zaključak bio istinit, njegova bi svrha morala biti promašena. Jer i logički će apsolutist (*sit venia verbo*) s pravom prigovoriti: Zakoni mišljenja, o kojima govori Erdmann, ili nisu oni, o kojima govorim ja i cijeli svijet, a tada se to uopće ne tiče moje teze; ili im on pridodaje karakter koji potpuno proturječi njihovom jasnom smislu. I opetovano će prigovoriti: Misaona nemogućnost za negacije tih zakona, koje trebaju proisteći iz njih kao posljedica, jest ili ista ona koju pod tim podrazumijevamo ja i cijeli svijet, a tada ona govori u prilog mojemu shvaćanju; ili je neka druga, a tada opet nisam pogođen. [A 139] [B 139]

Što se tiče prvog, logička načela ne izražavaju ništa drugo nego izvjesne istine koje se temelje u pukom smislu (sadržaju) izvjesnih pojmova kao što su istinitost, lažnost, sud (stav) i tomu sl. Ali po Erdmannu ona su »zakoni mišljenja« koji izražavaju bit našega ljudskog mišljen a; na imenuje uvjete za koje e vezano c elo upno judsko predočavan e i mišljenje, ona bi se, kao što se odmah na nadno *expressis verbis* naucava, promijenila s ljudskom naravi. U skladu s tim ona bi po Erdmannu imala neki realni sadržaj. Ali to proturječi njihovu karakteru kao karakteru čisto logičkih stavova. Nikoji stav koji se temelji u pukim

pojmovima[1], koji samo ustvrđuje, što leži u pojmovima i što je s njima dano, ne kaže nešto o onom realnom. I treba se samo pogledati na zbiljski smisao logičkih načela kako bi se spoznalo da to ona također ne čine. Čak ni gdje se u njima govori o s u d o v i m a oni ne podrazumijevaju ono što psihološki zakoni žele pogoditi s tom riječju, naime sudove kao realne doživljaje, nego podrazumijevaju sudove u smislu značenjâ iskaza *in specie* koji su identični to što oni jesu, ležali oni ili ne ležali u temelju zbiljskih aktova iskazivanja i opet bilo da ih je iskazao ovaj ili onaj. Tako kako se logički principi | shvaćaju kao realni zakoni koji na način prirodnih | zakona reguliraju naše realno predočavanje i suđenje, totalno se mijenja njihov smisao – mi smo to gore iscrpno izveli. [A 14 [B 14

Vidi se koliko je opasno označiti temeljne logičke zakone kao zakone mišljenja. Kao što ćemo to u narednom poglavlju još točnije prikazati, oni su to samo u smislu zakonâ koji su pozvani da igraju ulogu prilikom normiranja mišljenja; jedan način izražavanja, koji je već nagoviješten, da se pritom radi o jednoj praktičnoj funkciji, o jednom načinu korištenja, a ne o nečemu što leži u samom svom sadržaju. Da oni sada izražavaju »bit mišljenja«, to bi u pogledu na njihovu normativnu funkciju još uvijek moglo imati dobro pravdani smisao ako bi bila ispunjena pretpostavka da su u njima dani nužni i dostatni kriteriji, prema kojima bi se trebala odmjeriti ispravnost svakoga suda. Tada bi se u svakom slučaju moglo kazati da bi oni oblikovali i d e a l n u bit cjelokupnoga mišljenja, u pretjeranom smislu ispravnoga suđenja. Tako bi to rado shvatio stari racionalizam, koji pak nije mogao razjasniti da logička načela nisu ništa drugo nego trivijalne općenitosti, protiv kojih se neka tvrdnja ne smije sporiti naprosto zato što bi ona i inače bila p r o t u s m i s l e n a i što dakle harmonija mišljenja s ovim normama također ne bi jamčila više od toga da ono u sebi formalno jest[2] skladno. Po tomu bi bilo sasvim neprikladno još i sada u tom (idealnom) smislu govoriti o »bîti mišljenja« i opisivati ga pomoću

[1] U A slijedi: ⌜(značenjima *in specie*)⌝.
[2] U A slijedi ⌜(nije)⌝. Izbacivanje u B odgovara »Ispravkama« u A.

onih zakona* koji, || kao što znamo, ne postižu ništa više od toga da nam razdvajaju formalni protusmiso od tijela. Još jedan preostatak racionalističke predrasude jest to kada se sve do našega doba umjesto o formalnoj sukladnosti govorilo o formalnoj istini, što je krajnje odbojna igra s riječju istina zato što zbunjuje. [A 141] [B 141]

No pređimo sada na drugu točku. Nemogućnost poricanja zakonâ mišljenja Erdmann shvaća kao neizvršivost takvoga poricanja. Mi logički apsolutisti smatramo ova dva pojma tako malo identičnim da poričemo neizvršivost uopće i smatramo opravdanom tu nemogućnost. Nemoguće nije poricanje kao akt (a to bi kao pripadno nečemu realnom značilo isto koliko irealno-nemoguće), nego je nemoguć negativni stav koji tvori njegovo jedinstvo i to je on kao idealan nemoguć u idealnom smislu; ali u tomu leži: on je protusmislen i time evidentno lažan. Ta idealna nemogućnost negativnoga stava uopće se ne spori s realnom ⌜mogućnošću⌝[1] negirajućega akta suđenja. Još se izbjegava zadnji ostatak ekvivoknih izraza, kaže se da je stav protusmislen, da ⌜akt suđenja⌝[2] kauzalno nije isključen i sve to postaje potpuno jasno.

U faktičnom mišljenju normalnoga čovjeka sada se dakako u pravilu ne pojavljuje aktualna negacija nekoga zakona mišljenja; ali teško će se moći tvrditi da se ona uopće ne može pojaviti kod čovjeka nakon što su veliki filozofi poput Epikura i Hegela porekli stav proturječja. Možda su genijalnost i ludilo međusobno srodni i u tom pogledu, možda i među luđacima ima poricatelja zakonâ mišljenja; kao ljudi oni će im ipak morati dopustiti da važe. Razmotrilo bi se također: U istom smislu misaono-nemogućega kao

* Ovdje već mislim na sve sažete čisto logičke zakone. S dva ili tri pojma »zakonâ mišljenja« u tradicionalnom smislu uopće se ne uspostavlja pojam nekoga formalno-skladnog mišljenja, te sve što je od davnina naučavano protivno tomu ja (i ne samo ja) smatram obmanom. Svaki formalni protusmisao može se reducirati na neko proturječje, ali samo uz posredovanje raznovrsnih formalnih načela, npr. silogističkih, aritmetičkih itd. Njih ima na tuce već u silogistici. Sva se ona mogu točno demonstrirati – u prividnim dokazima koje ona sama ili njima ekvivalentni stavovi pretpostavljaju.

---

1 A: ⌜nemogućnošću⌝.

2 A: ⌜sud⌝.

i negacija primitivnih načela ona je negacija svih svojih nužnih konzekvenci. Ali općenito je poznato da se možemo varati u odnosu na zamršene silogističke ili aritmetičke poučke i tako se i to koristi kao neprikosnoveni argument. || Uostalom, to su sporna pitanja koja [A 142] [B 142] se ne dotiču onoga bitnog. Logička nemogućnost, kao protusmislenost idealnoga sadržaja suda, i psihološka nemogućnost, kao neizvršivost korespondirajućega akta suđenja, bili bi heterogeni pojmovi i onda kada bi neivršivost ljudski bila dana s nemogućnošću, dakle kada bi smatranje istinitim bilo prirodno-zakonito isključeno od protusmislenostî.*

Sada je ova čista logička nemogućnost proturječja nasuprot zakonima mišljenja koje logički apsolutist upotrebljava kao argument za »vječnost« tih zakona. Što ovdje podrazumijeva govor o vječnosti? Svakako samo okolnost da je svaki sud, neovisno o vremenu i okolnostima, o individuama i species, »vezan« čisto logičkim zakonima; a ovo zadnje svakako ne u psihologističkom smislu misaone prisile, nego u idealnom smislu norme: onaj tko bi sudio drugačije sudio bi bezuvjetno pogrešno, u ma koju se on species psihičkih bića sada ubrajao. Odnos na psihička bića ne znači očito nikakvo ograničavanje općenitosti. Norme za sudove »vezuju« bića koja sude a ne kamenje. To leži u njihovu smislu i bilo bi smiješno u tom pogledu obrađivati kamenje i slična bića kao iznimke. Dokaz logičkoga apsolutiste sada je vrlo jednostavan. On će upravo kazati: Sljedeća sveza m e n i je dana s uvidom. Važe ta i ta načela i ona to čine tako da ona samo razvijaju ono što se temelji u sadržaju njihovih pojmova. U skladu s tim svaki je stav (tj. svaki mogući sadržaj suda u idealnom smislu) protusmislen ako ili neposredno negira temeljne zakone ili se posredno ogrješuje o njih. Ovo zadnje zapravo samo kaže da neka čisto deduktivna sveza na istinu takvih sadržaja suda kao hipotezu nadovezuje neistinu onih načela kao tezu. Ako su [A 143] [B 143] prema tomu sadržaji suda ove vrste || protusmisleni i kao takvi lažni, onda neispravan mora biti i ⌜s v a k i⌝[1] a k t u a l n i s u d, čiji su oni sadržaji; jer ispravnim se naziva neki sud ako je »to što on

* Usp. razmatranja § 22 u poglavlju IV, posebice str. 76 i naredna.

[1] U A nije spacionirano.

sudi«, tj. njegov sadržaj, istinito, dakle neispravan je ako je isto to lažno.

Netom sam naglasio s v a k i sud kako bi svratio pozornost na to da smisao ove stroge općenitosti *eo ipso* isključuje svako ograničenje, dakle i ograničenje na ljudski ili drugovrsne rodove sude-ćih bić . Ja ne mo u nikoga a prisiliti da uvidi ono što ja uviđam. Ali ja sâm ne mogu sumnjati, ja zapravo ponovno uviđam da bi tu gdje imam uvid, tj. gdje zahvaćam samu istinu, svaka sumnja bila naopaka; i tako se uopće nalazim na točki koju ili puštam da važi kao arhimedovska, kako bih otuda izvukao iz mreže svijet neuma i sumnje, ili je žrtvujem kako bih time žrtvovao sav um i spoznaju. Uviđam da se to događa tako i da bih u zadnjem slučaju – ako bi se tada još govorilo o umu ili neumu – morao prestati sa svakim tvrđenjem i obrazlaganjem.

Sa svim tim sada se dakako nalazim u sporu s ovim izvrsnim istraživačem. On naime nastavlja.

»Tako obrazložena nužnost formalnih načela bila bi bezuvjetna ... samo onda kada bi spoznaja te nužnosti jamčila da je bit mišljenja koju nalazimo u sebi i izražavamo njome nepromjenjiva ili da bi jedino moguća bit mišljenja bilo to da bi oni uvjeti n a š e g mišljenja bili ujedno uvjeti s v a k o g a mogućeg mišljenja. Mi ipak znamo samo za naše mišljenje. Mi nismo u stanju konstruirati neko od našega različito, dakle također mišljenje uopće kao rod u odnosu na takve različite vrste mišljenja. Riječi, koje izgleda da opisuju jedno takvo mišljenje, nemaju nikakav smisao koji mi možemo izvršiti i koji bi udovoljavao zahtjevu koji treba probuditi taj privid. Jer svaki je pokušaj ispostavljanja onoga || što one opisuju vezan za [A 144] [B 144] uvjete našega predočavanja i mišljenja, kreće se u njihovu krugu.«

Kada bismo dopustili da tako zamršeni govori poput onoga o »bîti našega mišljenja« uopće važe u logičkim svezama, kada bismo ih dakle shvaćali po mjerilu naših analiza pomoću zbira idealnih zakona koji ograničavaju formalnu usklađenost mišljenja, tada bismo naravno istaknuli i zahtjev da imamo strogo dokazanim ono što E r d m a n n smatra nedokazivim· da je bit mišljen a ne romjenji a, vo a bi ila jedino moguća i d. Ali dakako jasno je da E r d m a n, dok to poriče, nije svjestan onoga jedino

mjenjiva, zapravo da bi čak bila jedino moguća itd. Ali

opravdanoga smisla upitnoga govora, jasno je da on (to još oštrije pokazuju citati koji dolje slijede) zakone mišljenja shvaća kao izraze realno a znan'a naše a mišljen'a i time kao realne zakone, kao da bismo s njima na njihovoj spoznajnoj strani dobili uvid u općeljudsku konstituciju. Nažalost, to uopće nije slučaj. Kako bi i stavovi koji ni najmanje ne govore o onom realnom, koji samo razjašnjavaju ono što je nerazdvojno postavljeno s izvjesnim značenjima riječî i iskaza vrlo opće vrste, mogli zajamčiti tako važne spoznaje realne vrste, o »bîti duhovnih procesa, ukratko naše duše« (kao što zatim dolje čitamo)?

S druge strane, kada bismo posredstvom takvih ili drugih zakona i m a l i uvid u realnu bit mišljenja, tada bismo ipak došli do sasv'm drugačijih konzekvenci nego ovaj zasluzni istraživač. »Mi znamo samo za naše mišljenje.« Točnije rečeno, mi znamo ne samo za naše individualno-vlastito mišljenje, već kao znanstveni psiholozi i malo-malčice za općenito-ljudsko a još manje za životinjsko mišljenje. Ali, u svakom slučaju, to je jedno u ovom realnom smislu drugačije mišljenje i njemu podređene species mislećih bića za nas su misaono nemoguće, || one bi se mogle vrlo dobro i s m i s l e n o [A 14 / B 14]
opisati, posve jednako kao što to nije isključeno ni kod prirodoznanstvenih vrsta. B ö c k l i n nam sa živom prirodnošću slika najdivnije centaure i sirene. Mi mu vjerujemo u njih – barem estetski. Dakako, tko bi mogao odlučiti, jesu li oni i prirodoznanstveno mogući. Ako bismo imali zadnji uvid u forme kopleksije organskih elemenata, ako bismo imali zakone koji struju takvoga postojanja održavaju u tipično oblikovanom spremniku, onda bismo zbiljskim species mogli dodati raznovrsne objektivno zbiljske u znanstveno egzaktnim pojmovima, mogli bismo o tim mogućnostima raspravljati tako ozbiljno kao što teorijski fizičar raspravlja o svojim fingiranim species gravitacija. U svakom slučaju, l o g i č k a m o g u ć n o s t takvih fikcija nepobitna je na prirodoznanstvenom kao i na psihološkom području. Tek kada izvršimo μεταάβασις εἰς ἄλλο γένος, kada regiju psiholoških zakona mišljenja pobrčemo s regijom čisto logičkih zakona mišljenja i sada samu ovu zadnju krivo tumačimo u psihologističkom smislu, tvrdnja mi nismo u stanju predočiti drugovrsne načine mišljenja, da riječi koje izgleda da ih

opisuju ne bi za nas imale nikakav izvršivi smisao, dobiva privid opravdanosti. Može biti da o takvim načinima mišljenja ne možemo stvoriti »nikakvu pravu predodžbu«, može biti da su oni za nas u apsolutnom smislu neizvršivi; ali ta neizvršivost ne bi ni u kojemu slučaju ila nemogućnost u smislu apsurdnosti, protusmisla.

Možda naredno razmišljanje nije beskorisno za razjašnjenje. Teoremi iz nauka o A b e l o v i m transcendentnim nemaju nikakav »izvršivi smisao« za dijete u povojima a jednako tako ni za laika (matematsko dijete, kao što u šali običavaju kazati matematičari). To počiva na individualnim načinima njihova predočavanja i mišljenja. Baš kao što se mi odrasli možemo odnositi prema djetetu, matematičar || prema laiku, tako se općenito i neka viša species mis- [A 14 [B 14
lećih bića, recimo anđeli, može odnositi prema nama ljudima. Njihove riječi i pojmovi nemaju za nas nikakav izvršivi smisao, to ne bi dopuštale izvjesne specifične osebujnosti naše psihičke konstitucije. Da bi razumio teoriju A b e l o v i h funkcija, zapravo da bi samo razumio njezine pojmove, normalan čovjek treba nekoliko, recimo pet godina. Moglo bi biti da bi on, kako bi razumio teoriju izvjesnih anđeoskih funkcija, pri svojoj konstituciji potrebovao jedno tisućljeće, dok će to u povoljnom slučaju teško postići za jedno stoljeće. Ali ta apsolutna, ⌜prirodnim⌝[1] granicama specifične konstitucije uvjetovana neizvršivost ne bi naravno bila ona koju nam pripisuju apsurdnosti, p r o t u s m i s l e n i stavovi. U prvom se slučaju radi o stavovima koje naprosto ne možemo razumjeti; oni su pritom, promatrani po sebi, skladni i čak valjani. U drugom slučaju, naprotiv, mi vrlo dobro razumijemo stavove; ali oni su protusmisleni i zato »ne možemo vjerovati u njih«, tj. mi uviđamo da su oni neprihvatljivi kao protusmisleni.

Razmotrimo sada i ekstremne konzekvence koje E r d m a n n izvlači iz svojih premisa. Oslonjeni na »prazni postulat zrijućega mišljenja« mi o n e ı moramo »dopustiti m o g u ć n o s t da se događa neko mišljenje koje je bitno različi od našega« te iz toga izvlači zaključak da time »lo ička načela važe također samo za područje ovog našega mišljenja, a da ne bismo imali jamstv za to

[1] A: ⌜zakonitim⌝.

da se to mišljenje ne bi po svom svojstvu moglo promijeniti. Jer prema omu ostaje moguće da nastupi je na ta va promjena, bilo da bi se ona odnosila na sva ili samo na neka načela, budući da se sva ona ne mogu analitički izvesti iz jednoga načela. Beznačajno je to što ta mogućnost ne nalazi nikakav oslonac u iskazima naše samosvijesti o našemu mišljenju || koji bi omogućio predviđanje njezina [A 147] ozbiljenja. Ona postoji unatoč svemu tome. Jer mi naše mišljenje [B 147] možemo prihvatiti samo tako kakvo ono jest. Mi nismo u stanju okovati njegovo buduće svojstvo sadašnjim. Mi smo posebice nesposobni s vatiti bit naših duševnih procesa, ukratko naše duše, tako da bismo iz nje mogli deducirati nepromjenjivost nama danoga mišljenja«.*

I tako po Erdmannu »ne možemo a da ne priznamo da su svi oni stavovi, čije su proturječne misli za nas neizvršive, nužni samo pod pretpostavkom onoga svojstva našega mišljenja koje doživljavamo kao to određeno svojstvo, a ne apsolutno, pod svakim mogućim uvjetom. Dakle, našim logičkim načelima i po tomu ostaje njihova misaona nužnost; samo što se ona ne promatra kao apsolutna, već kao hipotetička ⌜u našemu jeziku: relativna⌝. Mi ne možemo ništa drugo nego složiti se s njima – po naravi našega predočavanja i mišljenja. Ona važe općenito, pod pretpostavkom da naše mišljenje ostaje isto. Ona su nužna zato što samo pod njihovim pretpostavkama možemo misliti sve dok ona izražavaju bit našega mišljenja.**

Prema dosadašnjim izvodima ne trebam || kazati da po mojemu [A 148] sudu te konzekvence s pravom ne mogu postojati. Izvjesno, važi ta [B 148] mogućnost da se događa neki duševni život koji je bitno različit od

* Usp. nav. dj., Nr. 369, sub e, str. 377–378. – Ako smo se ikada upoznali s mogućnošću promjene logičkoga mišljenja, onda više nije daleka misao o njegovu razvoju. Prema G. Ferrerou, *Les lois psychologiques du Symbolisme*, Paris 1895., logika – čitam u jednom referatu A. Lassona u *Zeitschrift für Philosophie*, Bd. 113, str. 85 – treba »postati pozitivna i prikazivati zakone zaključivanja ovisno o starosti i razvojnom stupnju kulture; jer i logika se mijenja s razvojem mozga ... To što se ranije prednost davala formalnoj logici i deduktivnoj metodi, bila je lijenost mišljenja, a metafizika je do današnjega dana ostala kolosalni spomenik te lijenosti mišljenja, na sreću djelujući još samo kod nekih zaostalih«.

** Usp. nav. dj., Nr. 370, str. 378.

našega. Izvjesno, mi naše mišljenje možemo prihvatiti samo tako kakvo ono jest, izvjesno bi bio blesav svaki pokušaj da se iz »bîti naših duhovnih procesa, ukratko naše duše«, hoće deducirati njezina nepromjenjivost. Ali iz toga nikako ne slijedi ona *toto coelo* različita mogućnost da bi se promjene naše specifične konstitucije odnosile bilo na sva bilo samo na neka načela i da bi time misaona nužnost tih stavova bila čisto hipotetička. Naprotiv, sve je to protusmisleno, protusmisleno u pregnantnom smislu, u kojem smo ovdje uvijek upotrebljavali tu riječ (naravno bez ikakvoga obojenja, kao čisto znanstveni termin). Prokletstvo je naše višeznačne logičke terminologije to što se još uvijek mogu pojavljivati takvi nauci i također obmanjivati ozbiljnoga istraživača. Ako bi se izvršila primitivna pojmovna razlikovanja elementarne logike i ako bi se na temelju njih razjasnila terminologija, ako se ne bismo petljali s tako bijednim ekvivokacijama koje prianjaju uz sve logičke termine – zakon mišljenja, forma mišljenja, realna i formalna istina, predodžba, sud, stav, pojam, obilježje, svojstvo, razlog, nužnost itd. –, kako bi se u logici i spoznajnoj teoriji mogle teorijski zastupati tolike mnoge protusmislenosti, među njima i relativizam i u stvari za sebe imati privid koji zasljepljuje i značajne mislitelje?

⌜Mogućnost⌝[1] varijabilnih »zakona mišljenja« kao psiholoških zakona predočavanja i suđenja, koji su višestruko različiti za različite species psihičkih bića, koji se zapravo s vremena na vrijeme smjenjuju u jednoj te istoj species, daje jedan dobar smisao. Jer pod psihološkim »zakonima« običavamo podrazumijevati »empirijske zakone«, proizvoljne općenitosti koegzistencije i sukcesije, u odnosu na činjeničnosti koje u jednom slučaju mogu biti ovakve, a u drugom drugačije. Mi rado priznajemo i mogućnost varijabilnih zakona mišljenja || kao normativnih zakona predočavanja i suđenja. Izvjesno, normativni zakoni mogu biti prilagođeni specifičnoj konstituciji sudećih bića i stoga biti s njima promjenjivi. To se očito odnosi na pravila praktične logike kao nauka o metodi jednako kao i na metodičke propise pojedinačnih znanosti. Matematizirajući anđeli mogu imati od nas drugačije metode računanja – ali i drugačija načela i [A 149] [B 149]

[1] B: ⌜Govor o mogućnosti⌝.

poučke? To nas pitanje također zapravo vodi dalje: Govor o varijabilnim zakonima mišljenja postaje p r o t u s m i s l e n tek kada pod njima podrazumijevamo č i s t o - l o g i č k e zakone (u koje smijemo uvrstiti i čiste zakone nauka o zbroju, nauk o ordinalnom broju, čisti nauk o skupu itd.). Neodređeni izraz »normativni zakoni mišljenja«, s kojim ih se također označuje, općenito zavodi na to da ih se odbaci skupa s onim psihološki fundiranim pravilima mišljenja. Ali oni su čisto teorijske istine idealne vrste koje su ukorijenjene u svom značenjskom sadržaju i nikada ne idu preko njega. Oni dakle ne mogu biti taknuti nikakvom zbiljskom ili fiktivnom promjenom u svijetu *matter of fact*.

Mi bismo ovdje u osnovi zapravo trebali uzeti u obzir trostruku suprotnost, ne samo suprotnost između p r a k t i č n i h p r a v i l a i t e o r i j s k o g a z a k o n a i opet između i d e a l n o g a i r e a l n o g a z a k o n a, nego i suprotnost između e g z a k t n o g a i »e m p i r i j s k o g a z a k o n a« (odnosno kao prosječnu općenitost za koju se kaže: »nema pravila bez iznimke«). Ako bismo imali uvid u e g z a k t n e zakone psihičkoga događanja, onda bi i oni bili vječni i nepromjenjivi, oni bi bili poput temeljnih zakona teorijskih prirodnih znanosti, oni bi dakle važili čak i ako ne bi postojalo nikakvo psihičko događanje. Ako bi se uništile sve gravitirajuće mase, time ne bi bio ukinut zakon gravitacije, on bi samo ostao bez mogućnosti faktične primjene. On zapravo ne kaže ništa o egzistenciji gravitirajućih | masa, | već samo o onome što pripada gravitirajućim masama [A 150] [B 150] kao takvima. (Kao što smo gore* spoznali, statuiranju egzaktnih prirodnih zakona u temelju dakako leži jedna idealizirajuća fikcija koju smo zanemarili držeći se čiste intencije tih zakona.) Jednako kao što se dakle priznaje samo to da su logički zakoni egzaktni i[1] da se uviđaju kao egzaktni, već je isključena mogućnost njihove promjene s promjenama u kolokacijama činjeničnoga bitka kao i time postavljene preobrazbe prirodno-historijskih i duhovnih species, čime je zajamčeno njihovo »vječno« važenje.

* Usp. poglavlje IV, § 23, str. 79–83.

[1] U A slijedi: ⌜samo⌝.

S psihologističke strane netko bi mogao našoj poziciji prigovoriti da kao što sva istina tako i istina logičkih zakona leži u spoznaji i da spoznaja kao psihički doživljaj samorazumljivo podliježe psihološkim zakonima. Ali ne razmatrajući ovdje iscrpno pitanje, u kojem smislu istina leži u spoznaji, ipak ukazujem na to da nikakva promjena psiholoških činjenica ne može napraviti od spoznaje zabludu a od zablude spoznaju. Nastajanje i nestajanje spoznaja kao fenomenâ vezano je naravno za psihološke uvjete jednako kao i nastajanje i nestajanje drugih psihičkih fenomena, npr. osjetilnih. Ali kao što nikoje psihičko događanje ne može postići da crveno koje upravo zrijem umjesto boje bude naprotiv ton ili da dublji od dva tona bude viši; ili, općenitije rečeno, kao što je sve što leži i što se temelji u onom općem dotičnoga doživljaja uzvišeno iznad svake moguće promjene zato što se svaka promjena odnosi na individualnu pojedinačnost, ali je za ono pojmovno bez smisla: odgovarajuće važi tako i za »sadržaje« spoznajnih aktova. Pojmu spoznaje pripada to da njezin sadržaj ima karakter istine. Taj || karakter ne [A 151] pripada nestalnom fenomenu spoznaje, već njegovom identičnom [B 151] sadržaju, onom idealnom ili općem koje svi imamo u vidu kada kažemo: spoznajem da je $a + b = b + a$, i i s t o t o spoznaju mnogi drugi. Naravno, može biti da se iz spoznaja razviju zablude, npr. u lažnom zaključku; zato spoznaja kao takva nije postala zabludom, nego se jedno samo kauzalno nadovezalo na drugo. Također može biti da se u nekoj species za suđenje sposobnih bića uopće ne razviju nikakve spoznaje, da je sve što ona smatraju istinitim lažno a sve što smatraju lažnim istinito. Ali istinitost i lažnost ostaju u sebi nepromijenjeni; oni su bitno svojstva dotičnih sadržaja suda a ne svojstva aktova suđenja; ona im pripadaju, bilo da ih netko priznaje ili ne priznaje: sasvim tako kao što boje, tonovi, trokuti itd. uvijek imaju bitna svojstva koja im pripadaju kao bojama, tonovima, trokutima itd., bilo da ih netko na ovome svijetu ikada može ili ne može spoznati.

Dakle, ne smije se priznati mogućnost koju E r d m a n n okušava utemeljiti, naime da bi druga bića mogla imati sasvim drugačija načela. Neka protusmislena mogućnost upravo je jedna mogućnost. Neka se samo pokuša domisliti što leži u njegovu nauku.

Tu bi možda bilo bića osebujne vrste, takoreći logičkih nadljudi, za koje naša načela ne važe, već naprotiv sasvim druga načela, tako da svaka istina za nas postaje za njih laž. Za njih zapravo važi da oni ne doživljavaju psihičke fenomene koje trenutačno doživljavaju. Da mi i oni egzistiramo, to za nas može biti istinito, a za njih je to neistinito itd. Dakako, mi logički svakodnevni ljudi sudili bismo: takva su bića pametna, ona govore o istini i ukidaju njezine zakone, ona tvrde da imaju svoje vlastite zakone mišljenja a poriču one o kojima uopće ovisi | mogućnost | [A 15 [B 15 zakonâ. Ona tvrde i istodobno dopuštaju poricanje tvrđenog. Da i Ne, istina i zabluda, egzistencija i neegzistencija gube u njihovu mišljenju međusobnu različitost. Samo, ona ne primjećuju svoje protusmislenosti, dok ih mi primjećujemo, zapravo dok ih kao takve možemo spoznati s najsvjetlijim uvidom. – Onaj tko priznaje takve mogućnosti odvojen je od najekstremnijega skepticizma samo nijansama; subjektivnost istine odnosi se na species umjesto na pojedinačnu osobu. On je specifičan relativist u gornjem kod nas definiranom smislu i podliježe razmotrenim prigovorima koje ovdje ne ponavljamo. Uostalom, ja ne uviđam zašto oslonac trebamo praviti kod razgraničavanja fingiranih rasnih razlika. Zašto kao ravnopravne ne priznati zbiljske rasne razlike, razlike između uma i ludila i naposljetku individualne razlike?

Možda relativist prigovara protiv pozivanja na evidenciju, odnosno na evidentni protusmisao nama pripisane mogućnosti, s gore također citiranim stavom: »beznačajno je to da mogućnost ne nalazi nikakvog oslonca u iskazima samosvijesti«, da je zapravo samorazumljivo da ne možemo misliti protivno našim formama mišljenja. Međutim, zanemarujući psihologističku interpretaciju formi mišljenja, koju smo već opovrgli, mi ukazujemo na to da takvo izvješće znači apsolutni skepticizam. Ako više ne bismo vjerovali egzistenciji, kako bismo uopće još mogli postavljati i umno zastupati tvrdnje? Recimo s obzirom na to da su drugi ljudi konstituirani isto kao i mi, da bi zbog jednakih zakona mišljenja mogli također biti skloni sličnoj prosudbi? Ali kako to možemo znati ako uopće ne možemo ništa znati? Bez uvida nema nikakvog znanja.

Ipak je sasvim neobično da se povjerenje želi pokloniti tako dvojbenim tvrdnjama kakve su tvrdnje o onom općeljudskom, a ne onim čistim trivijalnostima || koje su doduše vrlo siromašne sadržajnom poukom, ali nam jamče najjasniji uvid za to malo što one govore; i u tomu se također naprosto ne može naći ništa o mislećim bićima i njihovim specifičnim osebujnostima. [A 153] [B 153]

Relativist se ne može nadati da će se izboriti za neku, premda samo privremeno poboljšanu poziciju time što kaže: Ti me tretiraš kao ekstremnoga relativistu, ali ja sam to samo s obzirom na logička načela; sve druge istine mogu ostati nepobitne. On tako u svakom slučaju ne izbjegava prigovore protiv specifičnoga relativizma. Onaj tko relativira temeljne logičke istine relativira i sve istine uopće. Dovoljno je pogledati na stav o proturječju i izvući bliske konzekvence.

Sam Erdmann ostaje sasvim udaljen od takvih polovičnosti: on je svojoj logici doista položio u temelj relativistički pojam istine koji zahtijeva njegov nauk. Definicija glasi: »Istina se nekoga suda sastoji u tomu da je logička imanencija njegova predmeta subjektivna, specijalnije objektivno izvjesna, a predikativni je izraz te imanencije misaono nužan«.* Tako dakako ostaje u području onoga psihologijskoga. Jer predmet je za Erdmanna ono što je predočeno i ono se opet izričito identificira s predodžbom. Jednako je tako »objektivna ili opća izvjesnost« samo prividno nešto objektivno, jer ona »se temelji na općoj suglasnosti onih koji sude«.** Doduše, kod Erdmanna ne nalazimo izraz »objektivna istina«, ali on je identificira s »općenitim važenjem«, tj. s važenjem za sve. Ali ono mu se raspada na izvjesnost za sve i, ako ispravno razumijem, na misaonu nužnost za sve. Baš to podrazumijeva i gornja definicija. Dvojbenim bi moglo postati, kako u jednom jedinom slučaju dolazimo do opravdane tvrdnje objektivne istine u tom || smislu i kako trebamo izbjeći beskonačni regres koji je zahtijevan odredbom i koji je primijetio ovaj istaknuti istraživač. Nažalost, izvješće koje on ⌜daje⌝[1] nije dovoljno. Sudovi, u kojima tvrdimo su- [A 154] [B 154]

* Nav. dj., Nr. 278, str. 275.

** Ibid., str. 274.

[1] A: ⌜poduzima⌝.

glasnost s drugima, zacijelo nisu, kako kaže, sama ta suglasnost; ali čemu to može koristiti i čemu može koristiti subjektivna izvjesnost koju pritom imamo? Naša bi tvrdnja ipak bila o p r a v d a n a samo ako bismo znali za tu suglasnost, a to svakako znači ako bismo bili svjesni njezine istine. Također bi se htjelo pitati, kako bismo mogli doći makar samo do subjektivne izvjesnosti suglasnosti s v i h i konačno, da bi se zanemarila ta teškoća, može li se zapravo uopće opravdati postavljanje zahtjeva za općenitom izvjesnošću, kao da bi se istina mogla naći kod svih a ne samo kod nekih odabranih.

Osmo poglavlje

PSIHOLOGISTIČKE PREDRASUDE

Do sada smo se protiv psihologizma borili poglavito u njegovim konzekvencama. Sada se okrećemo protiv samih argumenata nastojeći navodne samorazumljivosti, na koje se on oslanja, pokazati kao obmanjujuće predrasude.

§ 41. Prva predrasuda

Prva predrasuda glasi: »Propisi za reguliranje onoga psihičkog samorazumljivo su psihološki fundirani. Prema tomu, jasno je da se normativni zakoni spoznaje moraju temeljiti u psihologiji«.

|| Ova obmana iščezava kada se umjesto općenitoga argumentiranja pristupi samoj stvari. [A 155] [B 155]

Najprije je neophodno učiniti kraj pogrešnom shvaćanju obiju strana. Ukazujemo naime na to da logički zakoni, promatrani po sebi i za sebe, nipošto nisu normativni stavovi u smislu propisâ, tj. stavova čijem sadržaju pripada iskazivanje, kako bi se trebalo suditi. Sasvim se moraju razlikovati: zakoni koji služe za normiranje spoznajnih djelatnosti i pravila koa s [illegible] ž samu misao o tom normiranju i iskazuju ga kao općenito obvezatno.

Razmotrimo jedan primjer, recimo poznati princip silogistike koji se od davnina formulirao u iskazu: Obilježje obilježja također je obilježje same stvari. Kratkoća ove formulacije bila bi preporuč-

ljiva ako ne bi nudila neki vidljivo pogrešan stav kao izraz intendirane misli.* Kako bismo ga doveli do ⌜konkretnoga⌝[1] izraza morat ćemo se već poslužiti s više riječi. »Za svaki par obilježja *AB* važi stav: Ako svaki predmet koji ima obilježje *A* ima i obilježje *B*, te ako bilo koji određeni predmet *S* ima obilježje *A*, onda on ima i obilježje *B*.« Mi sada odlučno moramo osporavati da bi taj stav imao sada i najmanju normativnu misao. Mi ga dakako možemo upotrijebiti za normiranje, ali on zbog toga sam nije neka norma. Na njemu možemo temeljiti i neki izričiti ⌜propis⌝[2], npr. »Ma tko sudio da je svako *A* također *B* i da je neko izvjesno *S A*, taj mora (treba) suditi da je to *S* također *B*«. Ali svako vidi da to nije više izvorni logički stav, već da je iz njega ponikao tek unošenjem normativne misli.

|| A isto očigledno važi i za sve silogističke zakone kao i za ⌜sve⌝[3] »čisto logičke« stavove uopće.** Ali ne samo za njih. Sposobnost za normativnu upotrebu imaju jednako tako istine drugih [A 156] [B 156]

* Općenito rečeno, obilježje obilježja sigurno n i j e obilježje stvari. Ako bi princip podrazumijevao to što riječi jasno govore, onda bi valjalo zaključiti: Ovaj je upijač crven, crveno je boja, dakle taj je upijač boja.

** U tom se uvjerenju da normativna misao, trebanje bitka, ne pripada sadržaju logičkih stavova slažem na moju sreću s N a t o r p o m koji je to uvjerenje u *Socijalnoj pedagogici* (*Sozialpädagogik*, 1899., § 4) izrekao kratko i jasno: »Prema našoj tvrdnji, logički zakoni jednako tako malo kazuju, kako se doista misli pod takvim i takvim okolnostima, kao što kazuju, kako se treba misliti«. S obzirom na primjer zaključka jednakosti »ako je $A = B$ i $B = C$, onda je $A = C$«, kaže se: »To uviđam budući da pred očima nemam ništa drugo osim termina koji se trebaju usporediti i njihovih time danih relacija, a da pritom ne moram misliti na neko, bilo činjenično bilo bitak trebajuće odvijanje ili izvršenje nekoga odgovarajućeg mišljenja« (nav. dj., str. 20, odnosno 21). – I u nekim drugim, ništa manje bitnim točkama moje se *Prolegomene* dotiču s tim djelom ovoga oštroumnog istraživača koje mi nažalost nije moglo više biti korisno za oblikovanje i prikazivanje mojih misli. Nasuprot tomu, na mene su mogla poticajno djelovati dva starija N a t o r p o v a spisa, gore citirani članak iz *Philosophische Monatshefte*, XXIII, i *Einleitung in die Psychologie* – ma koliko da su me u drugim točkama izazivali na proturječje.

1 A: ⌜korektnoga⌝.

2 U A naknadno spacionirano.

3 A: ⌜jedino⌝

teorijskih disciplina, prije svega čisto matematske istine koje se zapravo ustaljeno običavaju razdvajati od logike.* Poznati stav

$$(a + b)(a - b) = a^2 - b^2$$

govori npr. da je proizvod zbira i razlike bilo koja dva broja jednak razlici njihovih kvadrata. Ovdje se uopće ne govori o našemu suđenju i o načinu na koji se ono t r e b a odvijati, pred sobom imamo teorijski zakon a ne neko praktično pravilo. Razmotrimo li nasuprot tomu korespondirajući stav: »Za određivanje proizvoda zbira i razlike dva broja pravi se razlika || njihovih kvadrata«, tada obratno [A 157]
imamo praktično pravilo a ne neki teorijski zakon. I ovdje se tek s [B 157]
uvođenjem normativne misli mijenja zakon u pravilu koje je njezina samorazumljiva apodiktična posljedica, a koje je po misaonom sadržaju ipak različito od nje.

156]
156]
Možemo ići i dalje. Jasno je zapravo da s v a k a opća istina, ma kojem teorijskom području pripadala, može na jednak način služiti obrazloženju neke opće norme ispravnoga suđenja. U t o m se pogledu logički zakoni ni na koji način ne odlikuju. Po svojoj vlastitoj naravi oni nisu normativne, već teorijske istine i kao takvi mogu isto koliko i istine bilo kojih drugih disciplina služiti za normiranje suđenja.

S druge strane dakako je neporecivo i ovo: Opće uvjerenje, koje u logičkim stavovima vidi norme mišljenja, ne može biti sasvim neosnovano, samorazumljivost, s kojom nam ono odmah postaje jasno, ne može biti prijevara. Izvjesna u n u t a r n j a prednost u stvarima reguliranja mišljenja mora odlikovati ove stavove pred drugim. No mora li ideja reguliranja (trebanja) zato ležati u sadržaju samih logičkih stavova? Ne može li se ona u tom sadržaju t e m e l j i t i s logičkom nužnošću? Drugim riječima: Ne mogu li logički i čisto matematski stavovi imati neki odlikovani sadržaj koji im dodjeljuje p r i r o d n u p o z v a n o s t za reguliranje mišljenja?

* »Čista« ili »formalna matematika«, tako kako ja upotrebljavam taj termin, obuhvaća cjelokupnu aritmetiku i nauk o mnogostrukosti, ali ne i geometriju. Njoj u čistoj matematici odgovara teorija E u k l i d o v e mnogostrukosti tri dimenzije, čija je mnogostrukost rodna ideja prostora, a ne njih samih.

Iz ovoga jednostavnog razmatranja vidimo kako je ovdje neopravdanost raspodijeljena na obje strane.

Antipsihologisti su griješili u tome što su reguliranje spoznaje ispostavljali takoreći kao esenciju logičkih zakona. Zato čisto teorijski karakter formalne logike i u daljnjem slijedu njezino izjednačavanje s formalnom matematikom nisu došli do zasluženoga važenja. Točno se vidjelo da je skupina || stavova obrađenih u tradicionalnoj silogistici strana psihologiji. Jednako se tako spoznala njihova prirodna pozvanost za normiranje spoznaje, zbog kojega oni nužno moraju činiti jezgru svake praktične logike. Ali previdjelo se da takozvana logička načela u samima sebi nisu norme, nego upravo samo služe kao norme. S obzirom na normiranje običavalo se govoriti o zakonima mišljenja i tako se činilo kao da bi i ti zakoni imali neki psihološki sadržaj i kao da bi razlika obično tako zvanih psiholoških zakona ležala samo u tome što oni normiraju, dok ostali psihološki zakoni to ne čine. [A 158] [B 158]

Na drugoj su strani psihologisti griješili sa svojim navodnim aksiomom, čiju nevaljanost sada možemo pokazati s nekoliko riječi: Pokazuje li se kao čista samorazumljivost to da svaka opća istina, bila ona sada psihološke vrste ili ne, zasniva neko pravilo ispravnoga suđenja, tada je time osigurana ne samo smislena mogućnost, nego čak i egzistencija pravilâ suđenja koja se ne temelje u psihologiji.

Premda normiraju ispravnost suđenja, sada zbog toga nisu dakako sva takovrsna pravila suđenja već logička pravila; ali valja uvidjeti da od tih, u pravom smislu logičkih pravila, koja sačinjavaju pravlastitu domenu nauka o umijeću znanstvenoga mišljenja, samo jedna skupina dopušta psihološko obrazloženje te ga onda i zahtijeva: naime obrazlaganje tehničkih propisa za proizvođenje znanstvene spoznaje i za kritiku takvih spoznajnih proizvoda, propisa koji su specijalno prilagođeni ljudskoj naravi. Nasuprot tomu, a to je važnije, druga se skupina sastoji od normativnih primjena zakonâ koji po svom objektivnom ili idealnom sadržaju pripadaju znanosti. Budući da psihološki logičari, među njima istraživači ranga || jednoga Milla i Sigwarta, promatraju znanost više s njezine subjektivne strane (kao metodologijsko jedinstvo specifič- [A 159] [B 159]

no-ljudskoga stjecanja spoznaje) nego s njezine objektivne strane (kao ideju teorijskoga jedinstva istine) i prema tomu jednostrano naglašavaju metodologijske zadaće logike, oni previđaju *fundamentalnu razliku* između *čisto logičkih normi i tehničkih pravila jednoga specifično humanoga umijeća mišljenja*. Ali oboje je po sadržaju, porijeklu i funkciji totalno različitoga karaktera. Odnose li se čisto logički stavovi, kada gledamo na njihov originarni sadržaj, samo na ono idealno, tada se oni metodologijski stavovi odnose na ono realno. Ako prvi imaju svoj izvor u neposredno uvidljivim aksiomima, onda ovi zadnji imaju svoj izvor u empirijskim i uglavnom psihološkim činjenicama. Služi li postavljanje prvih čisto teorijskim i usput praktičnim interesima, tada se kod drugih događa obratno: njihov je neposredni interes praktični i njima se samo posredno, naime ukoliko je njihov cilj metodičko unapređenje znanstvene spoznaje, unapređuju i teorijski interesi.

§ 42. Objašnjavajući izvodi

Kao što smo gore vidjeli, svaki proizvoljni teorijski stav može se normativno primijeniti. Ali tako nastajuća pravila za ispravno suđenje uopće nisu ona koja potrebuje logički nauk o umijeću, samo su neka od njih predestinirana za logičko normiranje. Ako taj nauk o umijeću želi pružiti djelotvornu pomoć našim znanstvenim težnjama, on zapravo ne može pretpostavljati spoznajno obilje gotovih znanosti koje se nadamo steći tek pomoću njega. Koristiti nam ne može besciljno pretvaranje svih danih teorijskih spoznaja u ono normativno, nego ono što nam treba jesu opće u svojoj općenitosti sve određene znanosti premašujuće norme za vrednujuću kritiku teorijskih || spoznaja i spoznajnih metoda upće te praktičnih pravila za njihovo unapređivanje. [A 160] [B 160]

Baš to želi postići logički nauk o umijeću i ako on to želi kao znanstvena disciplina, onda on sam mora pretpostaviti izvjesne teorijske spoznaje. Budući da je sada od ranije jasno da za njega od iznimne vrijednosti moraju biti sve spoznaje koje se temelje čisto u pojmovima istina, stav, subjekt, predikat, predmet, svojstvo, uzrok i

posljedica, odnošajnosna točka i odnos i tomu sl. Jer ovisno o tomu što naučava (dakle objektivno, teorijski), svaka se znanost gradi od istina, svaka istina leži u stavovima, svi stavovi sadrže subjekt i predikat, posredstvom njih odnose se na predmete ili svojstva; stavovi kao takvi povezuju se prema uzroku i posljedici itd. Sada je jasno: istine, koje se temelje u takvim bitnim konstituantama svake znanosti kao objektivnoga, teorijskog jedinstva, istine, koje se dakle ne mogu misliti kao ukinute a da ne bi bilo ukinuto ono što svakoj znanosti kao takvoj daje uporište i smisao, čine samorazumljivo fundamentalna mjerila prema kojima se može mjeriti, odgovara li u danom slučaju zbilja takvoj intenciji ono što ističe zahtjev da bude znanost, odnosno da kao uzročni ili posljedični stav, kao silogizam ili indukcija, kao dokaz ili teorija itd., pripada znanosti, ili se pak naprotiv *a priori* protivi idealnim uvjetima mogućnosti teorije i znanosti uopće. Prizna li nam se tada da istine, koje konstituiraju ideju znanosti kao jednoga objektivnog jedinstva, ne mogu usput pripadati području bilo koje pojedinačne znanosti, prizna li se posebice da takve istine kao idealne ne mogu imati svoje zavičajno mjesto u znanostima o *matter of fact*, dakle ni u psihologiji – tada je naša stvar riješena. Tada se ne može osporavati ni idealna egzistencija jedne || samostalne znanosti, čiste logike, koja u apsolutnoj samostalnosti od svih drugih znanstvenih disciplina razgraničuje one pojmove, koji konstitutivno pripadaju ideji sistematskoga ili teorijskoga jedinstva, i u daljnjem slijedu ispituje teorijske sklopove koji se temelje čisto u pojmovima. Ta će znanost tada imati svojevrsnu osebujnost da ona sama podliježe svojoj »formi« po sadržaju svojih zakona, drugim riječima da se teorijskim elementima i teorijskim sklopovima, od kojih se ona sama sastoji kao sistematsko jedinstvo istina, ovladava zakonima koji pripadaju njezinom teorijskom sadržaju. [A 161 [B 161

To da se znanost, koja se odnosi na sve znanosti s obzirom na njihovu formu, *eo ipso* odnosi na samu sebe, zvuči paradoksalno, ali ne krije nikakvu štetnost. To čini jasnim najjednostavniji, ovdje pripadan primjer. Stav o proturječju regulira svaku istinu i jednako tako, budući da je on sam istina, samoga sebe. Razmišlja se, što ovdje znači to reguliranje, formulira se na samoga sebe primijenjeni stav o proturječju i udara se na uvidljivu samora-

zumljivost a time i na suprotnost začudnosti i upitnosti. Tako se [uopće][1] događa s reguliranjem čiste logike u odnosu na samu sebe.

Dakle, ta je čista lo ika [illegible] najbitniji fundament metodologijs e ogike. Ali, naravno, ona ima i sasvim druge fundamente koje oj pridodaje psihologija. Jer kao što smo već izveli, svaka se znanost može promatrati u dvostrukom pogledu: U jednom pogledu ona je skup ljudskih priredbi za stjecanje, sistematsko razgraničenje i prikazivanje spoznaja ovog ili onog područja istine. Te priredbe nazivamo metode: npr. računanje pomoću abakusa i kolumni, pomoću pisanih znakova na tabli, pomoću ovoga ili onoga računala, logaritamskih, sinusnih ili tangentnih tablica itd.; | zatim | astronomske metode pomoću optike i dalekozora, fiziološke metode [A 162] [B 162] mikroskopske tehnike, lakmus-metode itd. Sve su te metode kao i forme prikazivanja prilagođene ljudskoj konstituciji u njezinom sadašnjem normalnom stanju i ⌜jesu⌝[2] dijelom čak slučajnosti nacionalne osebujnosti. One ⌜bi bile⌝[3] očigledno sasvim neupotrebljive za drugačije konstituirana bića. Ni fiziološka organizacija ovdje ne igra nebitnu ulogu. Čemu bi primjerice naši najljepši optički instrumenti koristili nekom biću, čije bi čulo vida bilo vezano za neki krajnji organ koji se znatno razlikuje od našega?

Ali svaka se znanost može promatrati i u drugom pogledu, naime s obzirom na to *što* ona naučava, s obzirom na svoj teorijski sadržaj. Ono što – u idealnom slučaju – iskazuje svaki pojedinačni stav, jest istina. Ali nikoja istina nije u znanosti izolirana, ona skupa s drugim istinama stupa u teorijske saveze, sjedinjena odnosi a uzroka i posljedice. Ukoliko ona zbilja udovoljava svojoj intenciji, taj je sadržaj znanosti potpuno neovisan o subjektivnosti istraživača, o osebujnostima ljudske naravi, on je upravo objektivna istina.

Na tu idealnu stranu ide sada čista logika, naime po formi; to znači, ona ne ide na ono što pripada posebnoj materiji određenih pojedinačnih znanosti, dotičnim osebujnostima njihovih istina i for-

[1] A: ⌜također⌝.
[2] Nedostaje u A.
[3] A: ⌜postaju⌝.

mi povezivanja, nego na ono što se uopće odnosi na istine i na teorijske saveze istina. Stoga njezinim zakonima, koji su u potpunosti idealnoga karaktera, svaka znanost mora biti primjerena u pogledu svoje objektivne teorijske strane.

Ali time ovi idealni zakoni također dobivaju metodologijsko značenje i oni ga imaju zato što posredna evidencija nastaje u sklopovima || utemeljenja, čije norme upravo nisu ništa drugo nego normativne primjene onih idealnih zakona koji se temelje čisto u logičkim kategorijama. Karakteristične osebujnosti obrazloženjâ koje su istaknute u Prvom poglavlju djela imaju sve skupa svoj izvor u tomu i svoje objašnjenje dobivaju time što uvidljivost u obrazloženju – u zaključku, u sklopu apodiktičkoga dokaza, u jedinstvu utemeljenja vjerojatnosti – nije ništa drugo nego svijest o nekoj idealnoj zakonitosti. Čisto logička refleksija, historijski po prvi put nikla u Aristotelovu geniju, apstraktivno izdvaja dotični u temelju ležeći zakon, svodi mnogostrukost najprije samo upojedinjenih zakona koji se trebaju tako dobiti na primitivne temeljne zakone i tako stvara jedan znanstveni sistem koji u sređenoj formi i čisto deduktivno dozvoljava izvođenje svih uopće mogućih čisto logičkih zakona – svih mogućih »formi« zaključaka, dokaza itd. Toga se postignuća sada dočepao praktično-logički interes. Čisto logičke forme pretvaraju se za njega u norme, u pravila koja trebamo obrazložiti i – s obzirom na moguće nezakonite tvorevine – u pravila koja ne smijemo obrazlagati. [A 163] [B 163]

Norme se prema tomu raspadaju na dvije klase: Jedne, koje *a priori* reguliraju svako obrazlaganje, svaku apodiktičku povezanost, jesu čisto idealne naravi i samo se posredstvom evidentnoga prenošenja odnose na ljudsku znanost. *Druge*, koje smo smjeli okarakterizirati i kao pomoćne priredbe ili surogate za obrazloženja,* jesu empirijske, one se bitno odnose na specifično-ljudsku stranu znanostî; one se dakle temelje u općoj konstituciji čovjeka i to jednim | (za | nauk o umijeću važni- [A 164] [B 164]

* Usp. gore § 9, str. 31 i naredne.

jim) dijelom u psihičkoj a drugim dijelom čak u fizičkoj konstituciji.*

§ 43. Osvrt na idealističke protuargumente. Njihovi nedostatci i njihov ispravni smisao

U sporu oko psihološkoga ili objektivnoga utemeljenja logike ja dakle zauzimam sredinu. Antipsihologisti su poglavito usmjeravali pogled na idealne zakone koje smo gore okarakterizirali kao čisto logičke a psihologisti na metodologijska pravila koja smo okarakterizirali kao antropologijska. Stoga se obje ove strane ne mogu sporazumjeti. To što su se psihologisti pokazali manje sklonim udovoljiti značajnoj jezgri protivničkih argumenata pojmljivije je utoliko što su u ovim zadnjim argumentima u igri bili i psihološki motivi i brkanja koji su se prije svega morali izbjeći. I stvarni sadržaj djelâ, koja se izdaju za prikaze »formalne« ili »čiste« logike, morao je samo osnažiti psihologiste u njihovu odbojnom stavu i u njima probuditi dojam da se u proponiranoj disciplini radi ipak samo o jednom dijelu posramljene i pritom svojeglavo ograničene psihologije spoznaje, odnosno o reguliranju spoznaje koja se temelji na tomu. Antipsihologisti u svom argumentu** nisu u svakom slučaju smjeli naglasiti: da psihologija ima posla s prirodnim zakonima, a logika, naprotiv, s normalnim zakonima. Suprotnost prirodnoga zakona kao empirijski utemeljenoga pravila nekoga činjeničnog bitka i događanja nije normalni zakon [A 165]
kao propis, nego je || idealni zakon u smislu jedne u pojmovi- [B 165]
ma (idejama, čistim ⌜pojmovnim bitima⌝[1]) utemeljene i stoga neem-

* U odnosu na ovo zadnje dobar primjer nudi i elementarno računalno umijeće. Neko biće, koje bi moglo tako jasno zreti i praktički ovladati trodimenzionalnim porecima skupina (a posebice kod raspodjele znakova) kao što mi ljudi vladamo dvodimenzionalnim, imalo bi višestruko sasvim drugačije metode računanja. Usp. o takovrsnim pitanjima moju *Philosophie der Arithmetik*; specijalno o utjecaju fizičkih okolnosti na oblikovanje metoda, str. 275 i naredna, 312 i naredne.

** Usp. gore § 19, posebice str. 65; te citat iz Drobischa na str. 48.

[1] A: ⌜rodnim pojmovima⌝.

pirijske zakonitosti. Ukoliko su formalistički logičari govoreći o normalnim zakonima imali u vidu taj čisto pojmovni i u tom smislu apriorni karakter, oni su se sa svojom argumentacijom odnosili na nešto što je nedvojbeno točno. Ali oni su previdjeli teorijski karakter čisto logičkih stavova, zanemarili su razliku teorijskih zakona, koji su po svom sadržaju predestinirani za reguliranje spoznaje, i normativnih zakona koji sami i bitno imaju karakter propisâ.

Nije sasvim točno ni to da suprotnost istinito i lažno ne bi imala nikakva mjesta u psihologiji:* naime utoliko ukoliko se istina ipak »zahvaća« u spoznaji i ukoliko ono idealno postaje time određenošću realnoga doživljaja. S druge strane, stavovi koji se odnose na tu određenost u njezinoj pojmovnoj čistoći, nisu dakako zakoni realnoga psihičkog događanja; u tome su se psihologisti varali, oni su previđali kako bit onoga idealnog uopće tako osobito i idealnost istine. Ta će se važna točka još iscrpno razmotriti.

Naposljetku, i ovom zadnjem argumentu antipsihologistâ** pored onoga pogrešnog u temelju leži i nešto točno. Budući da nikakva logika, niti formalna niti metodologijska, ne može dati kriterije prema kojima je svaka istina spoznatljiva kao takva, tako u psihološkom utemeljenju logike ne leži nikakav krug. Ali nešto je drugo psihološko utemeljenje logike (u uobičajenom smislu nauka o umijeću) i opet je nešto drugo psihološko utemeljenje one teorijski dovršene skupine logičkih stavova koje smo nazvali »čisto logičkim«. I u tom je pogledu to svakako ogromna šteta, premda je samo to u izvjesnim slučajevima kružni način da se iz slučajnoga sadržaja bilo koje pojedinačne znanosti i sada čak neke činjenične znanosti izvode stavovi koji se temelje u | bitnim | konstituantama [A 16 / B 16] svakoga teorijskog jedinstva a time i u pojmovnoj formi sistematskoga sadržaja znanosti kao takve. Misao se objašnjava na stavu o proturječju, on se misli kao utemeljen bilo kojom pojedinačnom znanošću; dakle, istina koja već leži u smislu istine kao takve misli se kao utemeljena istinama o zbirovima, razdaljinama i tomu sl. ili čak kao utemeljena istinama o fizičkim i psihičkim činjeničnostima.

* Usp. gore str. 65.

** Usp. gore str. 66.

U svakom slučaju, ta je štetnost također bila pred očima predstavnicima formalne logike, samo što su oni, opet svojim brkanjem čisto logičkih zakona s normativnim zakonima ili kriterijima, zamutili dobru misao na jedan način koji joj je morao oduzeti njezinu djelotvornost.

Ako idemo do kraja, ta se štetnost sastoji u tomu što se stavovi koji se odnose na formu (to jest na pojmovne elemente znanstvene teorije kao takve) trebaju otkriti iz stavova nekoga sasvim h e t e r o g e n o g a sadržaja.* Sada je jasno da štetnost kod primitivnih načela kao kod stava o proturječju, *modus ponens* i tomu sl., utoliko postaje krugom ukoliko bi izvođenje tih stavova ono sâmo pretpostavljalo u pojedinačnim koracima izvođenja – ne na način premisa, ali na način principâ izvođenja, bez čije bi valjanosti izvođenje izgubilo smisao i valjanost. U tom bi se pogledu moglo govoriti o jednom r e f l e k t i v n o m k r u g u za razliku od *circulus in demonstrando*, gdje premise i zaključni stavovi prelaze jedni u druge.

Te prigovore od svih znanosti izbjegava jedino čista logika zato što su njezine premise ovisno o tomu, na što se predmetno odnose, homogene zaključnim stavovima koji | ih | obrazlažu. Ona zatim izbjegava krug time što stavove koje dotična dedukcija pretpostavlja kao principe upravo ne dokazuje u njoj samoj, nego ih postavlja na vrh svih dedukcija kao aksiome. Ta nadasve teška zadaća logike sastojat će se dakle u tomu da se s jedne strane analitički uzdigne do aksiomâ koji su neizostavni kao polazišta i koji se više ne mogu svesti jedan na drugoga bez izravnoga i refleksivnoga kruga; zatim da dedukcije za logičke poučke (čiji mali dio predstavljaju silogistički stavovi) oblikuje i sredi tako da korak po korak n e s a m o p r e m i s e nego i p r i n c i p i korakâ dedukcije pripadaju ili aksiomima ili onim već dokazanim poučcima. [B 167] [A 167]

§ 44. *Druga predrasuda*

Za potvrdu svoje prve predrasude, po kojoj treba biti samorazumljivo da se pravila spoznaje moraju oslanjati na psihologiju

* Svakako da nemogućnost teorijskih veza između heterogenih područja i biti upitne heterogenosti nisu logički dovoljno istraženi.

spoznaje, psihologist* se poziva na činjenični sadržaj cjelokupne logike. O čemu se u njoj govori? Svakako uvijek o predodžbama i sudovima, o zaključcima i dokazima, o istini i vjerojatnosti, o nužnosti i mogućnosti, o uzroku i posljedici, jednako kao i o drugim s ovim blisko povezanim i srodnim pojmovima. No treba li se pod ovim naslovom misliti na nešto drugo nego što su psihički fenomeni i tvorevine? Zaključci su obrazloženja posredstvom sudova i obrazlaganje je ipak neka psihička djelatnost. Govorî o istini i vjerojatnosti, nužnosti i mogućnosti itd. opet se odnose na sudove; što oni podrazumijevaju, to se može pokazati, | tj. doživjeti samo na | [A 168] [B 168]
sudovima. Nije li dakle neobično da bi se htjelo misliti na to da se stavovi i teorije koje se odnose na psihičke fenomene isključe iz psihologije? U tom je pogledu beskorisno razlikovanje između čisto logičkih i metodologijskih stavova, taj se prigovor odnosi na jedne isto kao i na druge. Dakle, svaki pokušaj da se makar samo jedan dio logike kao navodno »čista« logika otuđi od psihologije morao bi važiti kao temeljno izopačen.

§ 45. Opovrgavanje: I čista bi matematika trebala postati jednom granom psihologije

To m o r a biti pogrešno ma koliko se sve to činilo samorazumljivo. Tomu poučavaju protusmislene konzekvence koje su, kao što znamo, neizbježne za psihologizam. Ali ovdje bi dvojbenim moralo zvučati i još nešto drugo: prirodna srodnost između čisto logičkih i aritmetičkih doktrina koja je češće dovodila čak do tvrđenja njihovoga teorijskog jedinstva. Kao što smo zgodimice već spominjali, i L o t z e je naučavao da bi logika morala važiti kao »jedna grana logike koja se dalje razvija za samu sebe«. »Samo praktično utemeljena pocijepanost nastave«, smatra on, dopušta »previđanje potpune zavičajne opravdanosti matematike u općem carstvu logike«.** Zapravo, po R i e h l u bi se »s pravom moglo kazati da logika koincidira s općim dijelom čisto formalne matematike (ovaj je pojam

* Usp. argumentaciju u § 18, gore str. 63, prvi pasus.
** L o t z e, *Logik*², § 18, str. 34 i § 112, str. 138.

uzet u smislu H. Hankela) ...«.* Ma kako da se postupalo s time, argument koji je bio is ravan za logiku mora se priznati i za aritmetiku. Ona postavlja zakone i za brojeve, za njihove odnose i veze. Ali brojevi ne nastaju iz koligiranja i brojenja, što || su psihičke djelatnosti. Odnosi niču iz aktova odnošenja, a povezivanja iz aktova povezivanja. Adiranje i multipliciranje, subtrahiranje i dividiranje – nisu ništa drugo nego psihički procesi. To što oni potrebuju osjetilne oslonce ne čini ništa stvari, isto zapravo važi za svo i svako mišljenje. Time ni sume, produkti, diferencije i kvocijenti i ma što da se u aritmetičkim stavovima pojavljuje kao regulirano nisu ništa drugo nego psihički produkti, oni dakle podliježu psihičkoj zakonitosti. Sada bi modernoj psihologiji s njezinom ozbiljnom težnjom za egzaktnošću bilo poželjno svako proširenje matematskim teorijama; ali ona bi vrlo teško bila izgrađena ako bi se u njoj sama matematika htjela uvrstiti kao dio. Heterogenost obje znanosti upravo je neporeciva. Tako bi se i na drugom mjestu matematičar samo smijao ako bi mu se htjele nametnuti psihološke studije u namjeri navodno boljega i dubljega obrazlaganja njezinih teorijskih postavki. On bi s pravom kazao da su ono matematsko i psihologijsko toliko tuđi svjetovi da bi već pomisao na njihovo posredovanje bila apsurda; ako bi igdje onda bi ovdje govor o μετάβασις εἰς ἄλλο γένος imao svoju primjenu.** [A 169] [B 169]

§ 46. Područje istraživanja čiste logike jest, analogno području čiste matematike, jedno idealno područje

S ovim smo prigovorima svakako opet dospjeli u argumentacije iz konzekvenci. Ali kada || pogledamo na njihov sadržaj, nalazimo [A 170] [B 170]

* A. Riehl, *Der philosophische Kritizismus und seine Bedeutung für die positive Wissenschaft*, II. Band, 1. Teil, str. 226.

** Za dopunu lijepih Natorpovih izvoda usp. njegov članak »Über objektive und subjektive Begründung der Erkenntnis«, *Philosophische Monatshefte*, XXIII, str. 265 i naredna. Zatim poticajni spis G. Fregea: *Die Grundlagen der Arithmetik* (1884), str. VI i naredna. (Uopće ne trebam kazati da više ne odobravam principijelnu kritiku koju sam uputio Fregeovoj antipsihologističkoj poziciji u mojoj *Philosophie der Arithmetik*, I, str. 129–132.) U ovoj prilici s obzirom na cjelokupnu raspravu ovih Prolegomena upućujem na Predgovor kasnog Fregeovog spisa *Grundgesetze der Arithmetik*, I. Bd., Jena 1893.

priliku da možemo označiti temeljnu grešku protivničkoga shvaćanja. Usporedba čiste logike s matematikom kao sa zrelo razvijenom sestrinskom disciplinom, koja ne mora tek izboriti sebi pravo samostalne egzistencije, služi nam kao pouzdan vodeći motiv. Dakle pogled želimo upraviti najprije na matematiku.

Nitko ne shvaća čisto matematske teorije i specijalno npr. nauk o zbroju kao »dijelove ili grane psihologije«, premda bez brojeva ne bismo imali nikakvo brojanje, bez sumiranja nikakve sume, bez multipliciranja nikakve produkte. Sve aritmetičke operacije upućuju natrag na izvjesne psihičke aktove aritmetičkoga operiranja, samo u refleksiji na njih može se »pokazati« što je zbroj, suma, produkt i tomu sl. I unatoč ovom »psihološkom porijeklu« aritmetičkih pojmova svatko kao pogrešnu μετάβασις priznaje to da matematski zakoni trebaju biti psihološki. Kako se to može objasniti? Ovdje postoji samo ⌜jedan⌝[1] odgovor. Psihologija naravno ima posla s brojenjem i aritmetičkim operiranjem kao s činjenicama, kao psihičkim aktovima koji se vremenski odvijaju. On je zapravo empirijska znanost o psihičkim činjenicama uopće. Sasvim je drugačija aritmetika. Njezino je područje istraživanja poznato, ono je potpuno i neosporno određeno nama dobro poznatim nizom idealnih species 1, 2, 3, ... U ovoj sferi nema nikakvoga govora o individualnim činjenicama, o vremenskoj određenosti. Brojevi, sume i produkti brojeva (i mnogo više toga) nisu više tu i tamo slučajno se događajući aktovi brojanja, sumiranja i multipliciranja. Samorazumljivo, oni su različiti i od predodžbi u kojima se trenutačno predočuju. Broj pet nije moje ili bilo čije drugo brojanje pet, to nije moja ili nečija druga predodžba pet. U zadnjem pogledu pet je mogući || predmet aktova predočavanja, [A 171] [B 171] a u prvom pogledu on je idealna species ⌜neke forme⌝[2] koja u izvjesnim aktovima brojanja ⌜na strani onoga što je u njima objektivno, na strani konstituiranoga kolektiva,⌝ ima svoje konkretne pojedinačne slučajeve.[3] U Svakom slučaju on se ne može

[1] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

[2] Dodatak iz B.

[3] U A slijedi: ⌜– slično kao recimo species crveno u aktovima osjećane zamjedbe crvenoga⌝.

amS

bez protusmisla shvatiti k a o d i o i l i s t r a n a psihičkoga doživljaja a time ni kao nešto realno.[1] Predočimo li sebi ⌜jasno⌝[2] što je zapravo broj pet, stvorimo li dakle neku adekvatnu predodžbu o pet, tada ćemo najprije oblikovati neki raščlanjeni akt kolektivne predodžbe o bilo kojih pet objekata. U njemu je zorno dan ⌜kolektiv u izvjesnoj f o r m i raščlambe a time i⌝[3] pojedinačni slučaj spomenute species broj. U pogledu na to zorno pojedinačno mi sada vršimo »apstrakciju«, tj. mi izdvajamo ne samo[4] nesamostalni moment forme kolekcije ⌜na onom zrijenom kao takvom⌝[5], nego u njemu zahvaćamo ideju: Broj pet kao species ⌜forme⌝[6] stupa u ⌜mnijuću⌝[7] svijest. Ono što se sada mnije nije taj pojedinačni slučaj,⌝[8] ono nije ⌜to što se zrelo⌝[9] kao cjelina niti u njemu prisutna, premda za sebe neodvojiva forma; mišljena je ⌜naprotiv⌝[10] i d e a l n a ⌜f o r m a l n a s p e c i e s⌝[11] koja je u smislu aritmetike ⌜naprosto⌝[12] j e d n a, u čijim se aktovima ona može ⌜također upojediniti na zorno konstituiranim kolektivima⌝[13] i koja je time bez ikakvoga udjela u ⌜slučajnosti aktova s njihovom⌝[14] vremenitošću i prolaznošću. Aktovi brojanja nastaju i nestaju; u odnosu na brojeve nije smisleno govoriti o njima.

Na takovrsne idealne pojedinačnosti (najniže species u jednom odlikovanom smislu koji je oštro razlikovan od empirijskih klasa) odnose se sada aritmetički stavovi koji su numerički (tj. aritme-

[1] U A slijedi: ⌜U aktovima brojanja nalazimo najprije ono individualno pojedinačno spram species kao idealnoga jedinstva. Ali to jedinstvo nije dio pojedinačnosti⌝.

[2] A: ⌜sasvim i potpuno⌝.

[3] A: ⌜kao forma njegove raščlambe⌝.

[4] U A slijedi: ⌜ono pojedinačno⌝.

[5] Dodatak iz B.

[6] Dodatak iz B.

[7] U A spacionirano.

[8] U A spacionirano.

[9] A: ⌜kolektivna predodžba⌝.

[10] U A naknadno spacionirano.

[11] A: ⌜s p e c i e s⌝.

[12] U A naknadno spacionirano.

[13] A: ⌜također postati predmetna⌝.

[14] A: ⌜individualnoj pojedinačnosti onoga realnoga s njegovom⌝.

tičko-singularni) kao i al ebarski (tj. aritmetičko-generalni) stavovi. Oni naprosto ne iskazuju ništa o onom realnom, niti o onome što se zbraja niti o realnim aktovima u kojima se | zbraja, odnosno u [A 172] kojima se konstituiraju ove ili one indirektne karakteristike brojeva. Konkretni brojevi i brojčani stavovi | spadaju u znanstvena [B 172] područja kojima pripadaju dotična konkretna jedinstva; stavovi o aritmetičkim procesima mišljenja spadaju nasuprot tomu u psihologiju. Stoga aritmetički stavovi također ne ažu nista strogo i zapravo o tomu, »što leži u našim pukim predodžbama brojeva«; jer oni o našim predodžbama govore jednako malo kao i o bilo kojim drugim. Oni se naprotiv bave brojevima i ⌜vezama brojeva⌝[1] naprosto, u apstraktnoj čistoći i idealnosti. Stavovi *arithmetica universalis* – aritmetičke nomologije, kako bismo također mogli kazati – jesu zakoni koji se temelje čisto u bîti roda zbroja. Zadnje pojedinačnosti, koje padaju u opseg tih zakona, jesu idealne, one su numerički određeni brojevi, tj. najniže specifične diferencije roda zbroja. Na njih se stoga odnose aritmetički singularni stavovi, stavovi *arirthmetica numerosa.* Oni nastaju s primjenom onih općenito aritmetičkih zakona na numerički dane brojeve, oni izražavaju ono što je čisto sadržano u idealnoj bîti ovih danih brojeva. Od svih tih stavova nijedan se ne može reducirati na neki empirijski opći stav, makar ta općenitost bila i najveća moguća, empirijska beziznimnost u cjelokupnom području realnoga svijeta.

Ono što smo ovdje izveli u pogledu aritmetike u potpunosti s- p· nosi na čistu logiku. I za nju kao samorazumljivu dopuštamo činjenicu da logički pojmovi imaju psihološko porijeklo, ali mi ⌜ovdje⌝[2] poričemo psihologističku konzekvencu koja se zasniva na tomu. Kod opsega koji smo priznali logici u smislu nauka o umijeću znanstvene spoznaje mi naravno također ne dovodimo u sumnju to da ona u velikoj mjeri ima posla s psihičkim doživljajima. Zacijelo, metodologija | znanstvenoga istraživanja i dokazi- [A 173] vanja iziskuje obilato osvrtanje na narav psihičkih procesa u kojima se to događa. | U skladu s tim će logički termini kao što su pre- [B 173]

[1] A: ⌜vezama broja⌝.
[2] A: ⌜sada⌝.

dodžba, pojam, sud, zaključak, dokaz, teorija, nužnost, istina i tomu sl. moći i morati nastupiti kao imena klasa psihičkih doživljaja i dispozicionalnih tvorevina. Nasuprot tomu mi osporavamo da to ikada stoji u čisto-logičkim partijama nauka o umijeću o kojemu se govori. Mi poričemo da je čista logika koja se treba osloboditi kao samostalna teorijska disciplina ikada uvažavala psihičke činjenice i zakone koji bi se mogli označiti kao psihološki. Mi smo zapravo već spoznali da su čisto-logički zakoni, kao npr. primitivni »zakoni mišljenja« ili silogističke formule, potpuno lišeni svoga bitnog smisla čim ih se pokušava interpretirati kao psihološke. Dakle, unaprijed je jasno da pojmovi, od kojih se izgrađuju ovi i slični zakoni, ne mogu imati nikakav empirijski opseg. Drugim riječima: oni ne mogu imati karakter čisto univerzalnih pojmova, čiji opseg ispunjavaju činjenične pojedinačnosti, nego moraju biti čisto generalni pojmovi, čiji se opseg sastoji isključivo od idealnih pojedinačnosti, od čistih species. Nadalje, jasno proizlazi da spomenuti termini kao i svi termini uopće koji se pojavljuju u logičkim sklopovima moraju u cjelini biti ekvivokni, tako da na jednoj strani upravo znače pojmove klase za duševne tvorevine koje spadaju u psihologiju a na drugoj strani generalne pojmove za pojedinačnosti koje pripadaju sferi čiste zakonitosti.

§ 47. Potvrdni dokazi na temeljnim logičkim pojmovima i na smislu logičkih stavova

To se potvrđuje kada se makar samo površno osvrnemo na historijski postojeće obrade logike i pritom našu posebnu pozornost usmjerimo na fundamentalnu | razliku između subjektivno [A 174] antropologijskoga | jedinstva spoznaje i objek- [B 174] tivno-idealnoga jedinstva sadržaja spoznaje. Tada odmah nastupaju ekvivokacije i one objašnjavaju varljivi privid kao da bi materije koje se obrađuju pod tradicionalnim naslovom »elementarni nauk« bile iznutra homogene i sve skupa psihološke.

Tu se prije svega radi o predodžbama i u velikoj se mjeri postupa također psihološki; aperceptivni procesi u kojima nastaju

predodžbe ispituju se što je moguće dublje. Ali jednako kao što je to usmjereno na razlike bitnih »formi« predodžbi, u načinu razmatranja već se priprema jedan lom koji se nastavlja u nauku o formama suda i najviše razdvaja u nauku o formama zaključka kao i u pripadnim zakonima mišljenja. Termin predodžba iznenada gubi karakter nekoga psihičkog pojma klase. To stupa u evidenciju čim pitamo o onom pojedinačnom koje treba padati pod pojam predodžbe. Kada logičar fiksira razlike poput razlika između singularnih i općih predodžbi (Sokrat – čovjek uopće; broj četiri – broj uopće), između atributivnih i neatributivnih predodžbi (Sokrat, mudrac – čovjek, boja) i tomu sl.; ili kada on nabraja raznovrsne forme povezivanja predodžbi u nove predodžbe kao što je konjunktivno, disjunktivno, determinativno povezivanje i tomu sl.; ili kada klasificira bitne odnose predodžbi kao što su odnosi sadržaja i opsega: tada svakako svatko mora vidjeti da se ovdje ne govori o fenomenalnim, nego o specifičnim pojedinačnostima. Pretpostavimo da netko kao logički primjer izriče stav: Predodžba trokuta uključuje predodžbu figure, a opseg ove uključuje opseg one. Govori li se u tomu o subjektivnim doživljajima bilo koje osobe i o realnoj sadržanosti fenomenâ u fenomenima? Spadaju li u opseg onoga što se ovdje i u svim sličnim || svezama zove *predodžba* kao [A 175 *različiti* članovi predodžbi trokuta koju sada imam i predodžbi [B 175 koju imam za jedan sat; ili, nije li naprotiv kao *jedini* član predodžba »trokut« pored toga, opet kao *pojedinačnosti*, predodžba »Sokrat«, *ova* predodžba »lav« i tomu sl.?

U cjelokupnoj logici čak se mnogo govori o *sudovima*; ali i ovdje postoji ekvivokacija. U psihološkim partijama logičkoga nauka o umijeću o sudovima se govori kao o *smatranjima istinitim*, dakle govori se o određenim doživljajima svijesti. U čisto logičkim partijama o tomu dalje nema nikakvoga govora. Sud se zov o što i *stav* i to doduše razumljen ne kao gramatičko, već kao *idealno jedinstvo značenja*. Sve se to odnosi na razlikovanja aktova suđenja, odnosno formi koje pružaju nužne podloge za čisto-logičke zakone. Kategorički, hipotetički, disjunktivni, egzistencijalni i bilo kako drugačije zvani sud nisu u logici naziv za klase sudova, već naziv za idealne forme stava. Isto

važi i za forme zaključka: za egzistencijalni, kategorički zaključak itd. Dotične analize 'esu analize značen'a dakle ništa naı je nego psihološke analize. Analiziraju se ne individualni fenomeni, već forme intencionalnih jedinstava, ne doživljaji zaključivanja, već zaključci. Onaj tko u logičko-analitičkoj namjeri kaže: kategorički zaključak »Bog je pravedan« ima subjektivnu predodžbu »Bog«, sigurno ne govori o sudu kao o psihičkom doživljaju koji ima on ili neka druga individua, te stoga ne govori ni o psihičkom aktu koji je uključen u njega i koji je potaknut riječju ⌜»Bog«⌝[1]; nego on govori o tom stavu »Bog je pravedan« koji je ⌜jedan⌝[2], unatoč mnogostrukosti mogućih doživljaja, i o toj predodžbi »Bog« koja je opet ⌜jedna⌝[3], kao što to i ne može biti drugačije kod pojedinačnoga dijela ⌜jedne⌝[4] cjeline. I u skladu s tim || logičar pod izrazom »svaki sud« ne podrazumijeva »svaki akt suđenja«, već »svaki objektivni tav«. U opsegu logičkoga pojma sud ravnopravno ne stoje sud »2 × 2 = 4«, koji upravo doživljavam, i sud »2 × 2 = 4« koji je jučer ili bilo kada prije i kod bilo koje osobe bio doživljaj. Suprotno, među tim aktovima ne figurira niti jedan jedini u tom opsegu, ali svakako figurira naprosto »2 × 2 = 4« i pored toga recimo »Zemlja je kubus«, Pitagorin poučak i tomu sl., i to vazda kao jedan član. Upravo se naravno isto događa kada se kaže: »taj sud *S* slijedi iz ovoga suda *P*«; i tako u svim sličnim slučajevima. [B 176] [A 176]

Time se također tek određuje istinski smisao logičkih načela i to kao takav kakvim su ga označile naše prijašnje analize. Princip proturječja, naučava se, jest sud o sudovima. Ali ukoliko se pod sudovima podrazumijevaju psihički doživljaji, aktovi smatranja istinitim, vjerovanja itd., to shvaćanje ne može imati važenje. Onaj tko iskazuje princip, sudi; ali niti princip niti ono o čemu on sudi nisu sudovi. Onaj tko iskazuje: ⌜»Od dva kontradiktorna suda jedan je istinit a jedan lažan«⌝[5], ukoliko ne razumije krivo (kao što se

[1] U A nedostaju znaci navoda.
[2] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.
[3] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.
[4] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.
[5] U A nedostaju znaci navoda.

svakako može dogoditi prilikom naknadne interpretacije) on ne smatra da iskazuje neki zakon za aktove suđenja, već zakon za *sadržaje suda*, drugim riječima za *idealna značenja* koja običavamo kratko nazvati stavovi. Dakle, bolji izraz glasi: ⌜»Od dva kontradiktorna stava jedan je istinit a jedan lažan«⌝[1].* Također | je jasno da za | razumijevanje stava o proturječju ne potrebujemo ništa drugo osim onoga što nam predočuje smisao suprotstavljenih značenja stava. Mi ne trebamo misliti na sudove kao na realne aktove i oni ni u kojem slučaju ne bi bili ovdje pripadni objekti. Samo se treba pogledati na to kako bi se uvidjelo da opsegu ove logičke zakonitosti pripadaju samo sudovi u idealnom smislu – po čemu je »taj« sud »2 × 2 = 5« ⌜*jedan*⌝[2] pored »toga« suda. »Postoje zmajevi«, pored »tog« stava o zbiru kutova i tomu sl. – i naprotiv nijedan jedini od zbiljskih ili predočenih *aktova* suđenja koji u beskonačnoj mnogostrukosti odgovaraju svakom od ovih idealnih jedinstava. Slično kao što stav o proturječju važi za sve čisto logičke stavove, npr. silogističke.

[A 177]
[B 177]

Razlika psihološkoga načina razmatranja, koji termine upotrebljava kao termine klase za psihičke doživljaje, od objektivnoga ili idealnoga načina razmatranja, u kojemu upravo isti ti termini zastupaju ⌜idealne⌝[3] rodove i vrste, nije nikakva sporedna i čisto subjektivna; ona određuje razliku bitno različitih znanosti. Čista logika i

* Stav o proturječju ne smije se brkati s normativnim stavom za sudove koji je njegova evidentna posljedica: »Od dva kontradiktorna suda jedan je *ispravan*« ⌜znaci navoda nedostaju u A⌝. – Pojam ispravnosti jest korelativan s istinom ⌜A: Pojam ispravnosti pretpostavlja istinu⌝. Sud je ispravan kada istinitim smatra ono što je istinito; dakle sud čiji je »*sadržaj*« neki istiniti stav. Logički predikati istinito i lažno odnose se po svom pravom smislu isključivo na stavove u smislu idealnih značenja iskazâ. – Opet pojam kontradiktornoga suda stoji u korelaciji s kontradiktornim | stavovima ⌜A: Opet pojam kontradiktornoga suda pretpostavlja pojam | kontradiktornoga stava⌝: U noetičkom ⌜A: prenesenom⌝ smislu kontradiktornim se zovu sudovi kada njihovi *sadržaji* (njihova idealna značenja) stoje u onom deskriptivno određenom odnosu koji u formalno-logičkom ⌜A: u pravom⌝ smislu označujemo kao kontradikciju.

[B 177]
[A 177]

[1] U A nedostaju znaci navoda.

[2] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

[3] A: ⌜aristotelovske⌝.

aritmetika kao znanosti o idealnim po'edinačnostima izvjesnih rodova (ili o onome što se *a priori* temelji u idealnoj bîti tih rodova), razdvajaju se od psihologije kao znanosti o individualnim pojedinačnostima izvjesnin empirijskih klasa.

§ 48. Odlučujuće razlike

Istaknemo li na kraju još odlučujuće razlike o čijem priznavanju odnosno nepriznavanju ovisi cjelokupni stav spram psihološke argumentacije, onda su to sljedeće:

|| 1. Postoji bitna, naprosto nepremostiva razlika između idealnih [A 178] [B 178] i realnih znanosti. Prve su apriorne a druge empirijske. Ako prve razvijaju idealno-zakonite općenitosti koje se s uvidljivom izvjesnošću temelje u čisto generalnim pojmovima, onda ove druge ustvrđuju realno-zakonite općenitosti i to s uvidljivom vjerojatnošću koja se odnosi na sferu činjenica. Opseg općih pojmova kod prvih je znanosti opseg najnižih specifičnih razlika, a kod drugih je to opseg individualnih, vremenski određenih pojedinačnosti; dakle, zadnji predmeti u prvima su idealne species, a u drugima empirijske činjenice. Pritom su očito pretpostavljene bitne razlike između prirodnoga zakona i idealnoga zakona, između univerzalnih stavova o činjenicama (koji se zaodijevaju kao generalni stavovi: svi su gavrani crni – gavran je crn) i pravih generalnih stavova (kakvi su opći stavovi čiste matematike), između empirijskoga pojma klase i idealnoga pojma roda i tomu sl. Ispravna je prosudba ovih razlika sasvim ovisna o konačnom napuštanju empirističke teorije apstrakcije koja, danas preovlađujući, potkopava razumijevanje svega logičkoga; o čemu ćemo kasnije iscrpno govoriti. ⌜Usp. II. svezak, str. 106 i naredne⌝[1].

2. U svakoj spoznaji i specijalno u svakoj znanosti treba imati u vidu fundamentalnu razliku između tri povezanosti:

a) Povezanost d o ž i v l j a j â s p o z n a j e, u kojima se znanost subjektivno realizira, dakle p s i h o l o š k a p o v e z a n o s t pre-

[1] Dodatak iz B.

dodžbi, sudova, uvidâ, nagađanjâ, pitanjâ itd., u kojima se vrši istraživanje ili u kojima se uvidljivo promišlja odavno otkrivena teorija.

b) Povezanost u znanosti istraženih i teorijski spoznatih stvari koje kao takve sačinjavaju područje te znanosti. Povezanost || istraživanja i spoznavanja čisto je drugačija od povezanosti onoga istraženoga i spoznanoga. [A 179] [B 179]

c) Logička povezanost, tj. specifična povezanost teorijskih ideja koja konstituira jedinstvo istina neke znanstvene discipline, specijalnije neke znanstvene teorije, nekoga dokaza ili zaključka, odnosno također jedinstvo pojmova u istinitom stavu, jedinstvo jednostavnih istina u sklopovima istina i tomu sl.

U slučaju fizike npr. razlikujemo povezanost psihičkih doživljaja onoga fizikalnog mislećeg od fizičke prirode koju on spoznaje a oboje opet razlikujemo od povezanosti istina u fizikalnoj teoriji, dakle u jedinstvu analitičke mehanike, teorijske optike i tomu sl. I forma obrazloženja vjerojatnosti, koja vlada povezanošću činjenica i hipoteza, spada u red onoga logičkog. Logička povezanost jest idealna forma, zbog koje se *in specie* govori o istoj istini, o istom zaključku i dokazu, o istoj teoriji i racionalnoj disciplini, o jednoj te istoj i ⌜jednoj⌝[1], ma tko da »nju« misli. Jedinstvo forme jest zakonito jedinstvo važenja. Zakoni, pod kojima ona stoji pored svih njima jednakih, jesu čisto logički zakoni koji time presižući obuhvaćaju svaku znanost i to ne po njezinom psihološkom i predmetnom, nego po njezinom idealnom značenjskom sadržaju. Samorazumljivo, određene povezanosti pojmova, stavova i istina, koje sačinjavaju idealno jedinstvo jedne određene znanosti, mogu se nazvati logičkim samo utoliko ukoliko spadaju pod logiku, na način pojedinačnih slučajeva.

Ove tri različite povezanosti odnose se naravno na logiku i aritmetiku jednako kao i na sve druge discipline; samo kod obje ove discipline istražene stvari nisu kao || fizici realne činjenice, već idealne species. Kod logike iz njezine posebnosti proistječe zgodimice već spomenuta osebujnost da idealne sveze, koje sačinjavaju teo- [A 18 [B 18

[1] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

rijsko jedinstvo, kao specijalni slučajevi pripadaju među zakone koje ona sama postavlja. Logički su zakoni ujedno dijelovi i pravila tih sveza, oni pripadaju teorijskom savezu a ipak istodobno i području logičke znanosti.

§ 49. Treća predrasuda. Logika kao teorija evidencije

Treću predrasudu* formuliramo u sljedećim stavovima: Svaka istina leži u su u. Ali kao istinit mi neki sud spoznajemo samo u slučaju njegove evidencije. ⌜Ova riječ – kaže se – označuje⌝[1] ne i ose ujni i svakom iz njegovoga unutarnjeg iskustva dobro poznati psihički karakter, ⌜neki svojevrsni osjećaj koji jamči istinitost suda na koji je on⌝[2] nadovezan. Ako je sada logika nauk o umijeću koji nas želi unaprijediti u spoznaji, onda su logički zakoni samorazumljivo stavovi psihologije. To su naime stavovi koji nam razjašnjavaju ⌜psihološke⌝[3] uvjete o kojima je ovisno postojanje ili nepostojanje onoga ⌜»osjećaja evidencije⌝[4]. Na ove se stavove zatim prirodno nadovezuju praktični propisi koji nam trebaju pomoći prilikom realiziranja sudova koji su sudionici toga istaknutog karaktera. U svakom slučaju i ta psihološki fundirana pravila mišljenja mogu biti mišljena tamo gdje se govori o logičkim zakonima ili normama.

Ovoga se shvaćanja dotiče već Mill kada u namjeri razgraničenja logike od psihologije naučava: »*The properties of Thought which concern Logik, are some of its contingent properties; those, namely, on the presence of which depends good thinking, as distinguished from bad*«.** U svojim daljnjim || izvodima on ponovno označuje logiku kao (psihološki shvaćenu) »*Theory*« ili »*Philosophy of Evidence*«,*** pri čemu on očito ne smjera na čisto logičke stavove. U Njemačkoj se to stajalište ponekad javlja kod Sigwarta. Po njemu »ni- [A 181] [B 181]

* U argumentaciji III. poglavlja to je igralo ulogu specijalno u § 19, str. 66–67.

** J. St. Mill. *An Examination*[5], str. 462.

*** Ibid., str. 473, 475, 476, 478.

[1] A: ⌜S ovom riječju označujemo⌝.

[2] A: ⌜(on se obično označuje kao osjećaj), koji jamči istinitost suda na koji je on⌝.

[3] A: ⌜psihičke⌝.

[4] U A nedostaju znaci navoda.

jedna logika ne može postupati drugačije nego tako da postane svjesna uvjeta, pod kojima nastupa taj subjektivni osjećaj nužnosti (u prošlom pasusu 'unutarnji osjećaj evidencije') i dovodi ih do njihovoga općeg izraza«.* U istom se pravcu tumače i mnoge Wundtove izjave. U njegovoj Logici čitamo na primjer: »Svojstva evidencije i općenitoga važenja koja su sadržana u određenim vezama mišljenja omogućuju ... da iz psiholoških proisteknu logički zakoni mišljenja«. Njihov je »normativni karakter jedino utemeljen u tomu da izvjesne među psihološkim vezama mišljenja stvarno posjeduju evidenciju i općenito važenje. Jer tek sada je moguće da mišljenju uopće pristupimo sa zahtjevom da udovolji uvjetima evidencije i općenitoga važenja« – »Same one uvjete, kojima se mora udovoljiti kako bi se dobila evidencija i općenito važenje, označavamo kao logičke zakone mišljenja ...«. Izričito se još naglašava: »Psihološko mišljenje uvijek ostaje obuhvatnija forma«.**

U logičkoj literaturi krajem prošloga stoljeća interpretacija logike kao praktički primijenjene psihologije evidencije neporecivo dobiva na oštrini i proširenju. Posebno spominjanje ovdje zaslužuje Höflerova i Meinongova logika zato što se ona treba promatrati kao prvi zbilja provedeni pokušaj da se što je moguće dosljednije u cjelokupnoj logici do važenja dovede [B 182]
stajalište psihologije. Kao glavnu | zadaću logike | Höfler označuje istraživanje »(prije svega psiholoških) zakona, prema kojima uspostavljanje evi- [A 182]
dencije ovisi o određenim svojstvima naših predodžbi i sudova«.*** »Od svih pojava mišljenja koje se zbilja pojavljuju ili koje se svakako mogu predočiti kao moguće« Logika treba »izdvojiti one vrste ('forme') mislî kojima evidencija ili direktno pripada ili koje su nužni uvjeti za uspostavljanje evidencije.«**** Koliko je to mišljeno ozbiljno psihološki, pokazuju ostali izvodi. Tako se npr. metoda logike, ukoliko se ona odnosi na teorijsko utemeljenje nauka o ispravnom mišljenju, označuje kao spomenuta metoda koju psihologija primjenjuje prema svim psihičkim pojavama; ona treba opisati pojave specijalno ispravnoga mišljenja i onda ih toliko koliko je moguće svesti na jednostavne zakone, tj. objasniti zamršenije pojave iz jednostavnih (ibid., str. 18). U daljnjem slijedu logičkom nauku o zaključku dodjeljuje se zadaća »da postavi zakone ..., o čijim obilježjima premisa ovisi, može li se neki određeni sud otkriti iz njih s evidencijom«. I tako dalje.

* Sigwart, *Logik*, I^2, str. 16.

** Wundt, *Logik*, I^2, str. 91. Wundt ovdje stalno stavlja jedno pored drugoga evidenciju i općenito važenje. Što se tiče ovog zadnjega, on razdvaja subjektivno općenito važenje, koje je puka posljedica evidencije, i objektivno općenito važenje koje izlazi na postulat pojmljivosti iskustva. Ali budući da se opravdanje i primjereno ispunjenje postulata ipak opet oslanja na evidenciju, čini se da korištenje općenitoga važenja nije korisno u principijelnim razmatranjima polazišnih točki.

*** *Logik*, Unter Mitwirkung von A. Meinong verfaßt von A. Höfler, Wien 1890., str. 16 gore.

**** Ibid., str. 17.

§ 50. Ekvivalentno preoblikovanje logičkih stavova u stavove o idealnim uvjetima evidencije suda. Rezultirajući stavovi nisu psihološki

Okrenimo se sada kritici. Mi smo doduše daleko od toga da priznamo nedvojbenost stava koji je u opticaju kao opće mjesto, ⌜ali koji vrlo potrebuje razjašnjenje⌝[1] i s kojim započinje argument – naime da svaka istina leži u sudu; ali mi naravno ne sumnjamo u to da spoznati istinu i tvrditi je sa zahtjevom za pravom pretpostavlja uvidjeti istinu. Stoga također ne sumnjamo ni u to da logički nauk o umijeću treba tragati za ⌜psihološkim⌝[2] uvjetima pod kojima nas osvjetljava evidencija u suđenju. Nasuprot osporenom shvaćanju mi čak idemo | još jedan korak | dalje. Premda i sada opet mislimo [A 183] [B 183] učiniti važećom razliku između čisto logičkih i metodologijskih stavova, mi s obzirom na prve izričito smatramo to da oni imaju izvjestan odnos prema ⌜psihološkoj danosti⌝[3] evidencije i da u izvjesnom smislu daju njezine ⌜psihološke⌝[4] uvjete.

Ali taj odnos za nas svakako važi kao čisto idealni i indirektni. Mi poričemo da sami čisto logički stavovi ni najmanje ne iskazuju o evidenciji i njezinim uvjetima. Vjerujemo da možemo pokazati kako oni mogu postići onaj odnos spram doživljaja evidencije samo na putu primjene, odnosno pretvorbe, naime na jednak način na koji se svaki zakon koji se »temelji čisto u pojmovima« može prenijeti na općenito predočeno područje empirijskih pojedinačnih slučajeva onih pojmova. Tako nastali stavovi evidencije zadržavaju međutim i prije i poslije svoj apriorni karakter a uvjeti evidencije koje oni iskazuju nisu ništa manje nego psihološki, dakle ⌜realni⌝[5] uvjeti. Čisto pojmovni stavovi, pretvaraju se ovdje kao i u svakom analognom slučaju u iskaze o idealnim nepodnošljivostima, odnosno mogućnostima.

---

[1] Dodatak iz B.
[2] A: ⌜psihičkim⌝.
[3] A: ⌜psihičkom karakteru⌝.
[4] A: ⌜psihičke⌝.
[5] A: ⌜kauzalni⌝.

Jedno jednostavno razmišljanje stvorit će jasnoću. Iz svakoga logičkog zakona mogu se *a priori* mogućim (evidentnim) preoblikovanjem odčitati izvjesni stavovi evidencije, ako se hoće uvjeti evidencije. Kombinirani princip proturječja i isključenja trećega sigurno je ekvivalentan sa stavom: Od para kontradiktornih sudova evidencija se m o ž e pojaviti kod jednoga,[1] ali također samo kod ⌜j e d n o g a⌝[2].* Opet je *modus barbara* nedvojbeno ekvivalentan stavu: evidencija nužne istine nekoga || stava u formi »sva *A* su *C*« [A 184] (ili točnije izraženo: evidencija njegove istine koja slijedi kao [B 184] nužna) može se pojaviti u jednom zaključujućem aktu, čije premise imaju forme »sva *A* su *B*« i »sva *B* su *C*«. I tako slično kod svakoga logičkog stava. Sasvim pojmljivo, budući da u evidentnoj mjeri postoji opća ekvivalentnost između stavova »*A* je istinito« o »moguće je da bilo tko s evidencijom sudi da *A* jest«. Dakle, stavovi, čijem smislu pripada to da iskazuju ono što zakonito leži u pojmu spoznaje i da istinitost stavova izvjesnih stavnih formi uvjetuje istinitost stavova korelativnih stavnih formi, naravno dopuštaju ekvivalentna preoblikovanja u kojima se moguće pojavljivanje evidencije dovodi u odnos spram stavnih formi sudova.

No uvid u tu povezanost pruža nam ujedno sredstvo za opovrgavanje pokušaja da se čista logika rastvori u psihologiji evidencije.

---

* Ako bi teorija evidencije zbilja zahtijevala tumačenje koje nudi H ö f l e r (ibid., str. 133), onda bi ona već bila usmjerena s našom ranijom kritikom empirističkih previđanja logičkih principa (usp. str. 74). H ö f l e r o v stav »potvrdni i niječni sud o jednom te istom predmetu su nepodnošljivi« u sebi je, točno gledano, [A 184] pogrešan | ⌜u A slijedi: ili barem dvojben⌝, | a kamoli da bi mogao važiti kao smisao logičkoga principa. Slično razumijevanje podmeće se prilikom definicije kore- [B 184] lativâ uzrok i posljedica koja bi, ako bi bila ispravna, od svih zaključnih stavova činila pogrešne stavove. Ona glasi: »Neki sud *F* jest 'posljedica' nekoga 'uzroka' *G* onda kada je sa s m a t r a n j e m i s t i n i t i m *G* nepodnošljivo (predočeno) s m a t r a n j e l a ž n i m *F*...« (ibid., str. 136). Zapaža se da H ö f l e r objašnjava nepodnošljivost posredstvom evidencije nekoegzistencije (ibid., str. 129). On očigledno brče idealnu »nekoegzistenciju« dotičnih stavova (jasnije rečeno: njihovo zajedničko nevaženje) s realnom nekoegzistencijom odgovarajućih aktova smatranja istinitim itd.

---

[1] Kod obje ove brojčane riječi u A je zadržano uobičajeno pisanje velikim slovom kao što je to zgodimice zadržano i na drugim mjestima u B, a u drugom je slučaju to unatoč spacioniranju zadržano u B.

[2] Vidi prethodnu napomenu.

Stav »*A* je istinito« ipak po sebi ne govori isto što i njegov ekvivalent »moguće je da bilo tko s evidencijom sudi da *A* jest«. Prvi stav ne govori o sudu bilo koga, pa ni bilo koga sasvim uopće. Ovdje se u potpunosti događa isto kao i kod čisto matematskih stavova. Iskaz da je $a + b = b + a$ kaže da je brojčana vrijednost zbira dva broja neovisna o njihovu mjestu u vezi, ali on ne kaže ništa o bilo čijem brojenju i sumiranju. Do toga dolazi tek || s evidentnim i ekvivalentnim preoblikovanjem. *In concreto* ⌜zapravo (i to stoji čvrsto *a priori*) nikakav broj nije dan bez brojenja, nikakva suma bez sumiranja⌝[1]. [A 185] [B 185]

Ali i kada napustimo originarne forme čisto logičkih stavova i kada ih pretvorimo u ekvivalentno pripadne stavove evidencije, tada iz toga ne nastaje ništa što bi psihologija mogla zahtijevati kao svoje vlasništvo. Ona je empirijska znanost, znanost o psihičkim činjenicama. Psihološka mogućnost jest dakle jedan slučaj realne mogućnosti. Ali one mogućnosti evidencije su idealne. Ono što je psihološki nemoguće može, idealno rečeno, vrlo dobro postojati. Razrješenje uopćenoga problema 3 tijela, recimo »problem *ne* tijelâ«, može prekoračivati svaku ljudsku sposobnost spoznaje. Ali taj problem i m a rješenje i tako je moguća evidencija koja se odnosi na njega. Postoje dekadni brojevi s trilijunskim mjestima i postoje istine koje se odnose na njih. Ali nitko ne može zbiljski predočiti takve brojeve i zbiljski izvesti adicije, multiplikacije itd. koje se odnose na njih. Evidencija je ovdje psihološki nemoguća, a ipak je, i d e a l n o govoreći, sasvim izvjesno mogući psihički doživljaj.

Pretvaranje pojma istine u pojam mogućnosti evidentnih sudova ima svoj analogon u odnosu pojmova individualnoga bitka i mogućnosti zamjedbe. Ekvivalentnost ovih pojmova je neosporna ukoliko se pod zamjedbom podrazumijeva samo adekvatna zamjedba. Prema tomu, m o g u ć a je zamjedba koja u ⌜j e d n o m⌝[2] zrenju zamjećuje cijeli svijet, preobilnu beskonačnost tijelâ[3]. Naravno, ta idealna mogućnost nije nikakva realna mogućnost koja bi

[1] A: ⌜ne postoji zapravo (i to stoji čvrsto *a priori*) nikakav broj bez brojenja, nikakva suma bez sumiranja⌝.

[2] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

[3] Dodatak u A: ⌜sa svim njihovim dijelovima, molekulama, atomima i prema svim odnosima i određenostima⌝.

c nner

bila prihvatljiva za bilo koji empirijski subjekt, ⌜takvo bi zrenje osobito bilo jedan beskonačni kontinuum zrenja: jedinstveno mišljena K a n t o v a ideja⌝[1].

Naglašavajući idealnost mogućnostî, koje se u pogledu evidencije suda mogu izvesti iz logičkih zakona || i koje su nam u apodik- [A [B
tičkim evidencijama očigledne kao *a priori* važeće, mi ni ošto e. želimo poreći njihovu p s i h o l o š k u k o r i s n o s t. Kada iz zakona da je od dva kontradiktorna stava jedan istinit i jedan lažan izvodimo istinu da od para mogućih kontradiktornih sudova uvijek jedan, ali samo jedan može imati karakter evidencije – a taj je izvod jedan evidentno s pravom postojeći kada evidenciju definiramo kao doživljaj u kojem bilo koji sudeći postaje svjestan svojega suda, tj. njegove primjerenosti istini –, tada zapravo novi stav izriče istinu o podnošljivostima, odnosno nepodnošljivostima izvjesnih p s i h i č k i h d o ž i v l j a j a. Ali na taj način i svaki nas čisto matematski stav poučava o mogućim ⌜i⌝[2] nemogućim procesima u području onoga psihičkog. Nikakvo empirijsko brojanje i računanje, nikakav psihički akt algebarske transformacije ili geometrijske konstrukcije nije moguć koji bi proturječio idealnim zakonima matematike. Tako se ovi zakoni trebaju učiniti psihološki korisnim. Iz njih uvijek možemo iščitati apriorne mogućnosti i nemogućnosti koje se odnose na izvjesne vrste psihičkih aktova, na aktove brojanja, aditivnog, multiplikativnog … povezivanja itd. Ali zato ti aktovi još nisu sami psihološki stavovi. Stvar psihologije, kao prirodne znanosti o psihičkim doživljajima jest ispitivanje p r i r o d n e u v j e t o v a n o s t i tih doživljaja. Dakle, u njezino područje spadaju specijalno ⌜emprijsko-realni⌝[3] odnosi matematskih i logičkih radnji. Ali njezini i d e a l n i ⌜odnosi⌝[4] i zakoni čine carstvo za sebe. Ono se konstituira[5] u čisto generalnim stavovima, izgrađenim od »pojmova« koji nisu recimo pojmovi klase psihičkih aktova, već ⌜idealni po-

[1] Dodatak iz B.
[2] A: ⌜ili⌝.
[3] A: ⌜prirodni (k a u z a l n i)⌝.
[4] U A naknadno spacionirano.
[5] U A slijedi: ⌜naposljetku⌝.

n ed

jmovi (bitni pojmovi)⌝[1] koji u takvim aktovima⌜, odnosno u njihovim objektivnim korelatima,⌝[2] imaju svoju konkretnu podlogu. Broj tri, istina koja je nazvana po Pitagori i tomu sl., to, kao što smo razmotrili, nisu | empirijske pojedinačnosti ili | klase pojedinačnosti, to su idealni predmeti koje mi ideirajući zahvaćamo ⌜u korelatima akta⌝[3] brojenja, evidentnoga suđenja i tomu sl. [A 187] [B 187]

I tako je zapravo u pogledu evidencije puka zadaća psihologije da istraži prirodne uvjete doživljaja obuhvaćenih tim nazivom, dakle da ispita realne veze u kojima po svjedočanstvu našega iskustva evidencija nastaje i nestaje. Takvi su prirodni uvjeti koncentracija interesa, izvjesna duhovna svježina, vježbanje i tomu sl. Njihovo ispitivanje ne dovodi do spoznaja egzaktnoga sadržaja niti do uvidljivih općenitosti čistoga zakonitog karaktera, nego do neodređenih empirijskih općenitosti. Ali evidencija suda stoji ne samo pod tim psihološkim uvjetima koje možemo označiti i kao izvanjske i empirijske, ukoliko se oni ne temelje čisto u specifičnoj formi i materiji suda, nego u njegovoj empirijskoj povezanosti u duševnom životu; naprotiv, evidencija stoji i pod idealnim uvjetima. Svaka istina ⌜jest⌝[4] neko idealno jedinstvo spram mnogostrukosti ispravnih iskaza iste forme i materije. Svaki aktualni sud koji pripada ovoj ideelnoj mnogostrukosti ispunjava bilo svojom pukom formom bilo svojom materijom idealne uvjete za mogućnost svoje evidencije. Cisto logički zakoni sada su istine koje se temelje čisto u pojmu istine i u pojmovima koji su mu bitno srodni. U primjeni na moguće aktove suđenja oni onda na temelju čiste forme suda izriču idealne uvjete mogućnosti, odnosno nemogućnosti evidencije. Od ove dvije vrste uvjetâ evidencije jedni imaju odnos spram posebne konstitucije vrsta psihičkih bića koja spadaju u okvir dotične psihologije; jer psihološka indukcija seže samo koliko i iskustvo; a drugi uvjeti, kao idealno-zakoniti, važe uopće za svaku moguću svijest.

[1] A: ⌜ideje⌝.
[2] Dodatak iz B.
[3] A: ⌜u aktu⌝.
[4] A: ⌜reprezentira⌝.

§ 51. Odlučujuće točke u ovom sporu

[A 18 [B 18

Konačno i naposljetku zadnje razjašnjenje u ovom sporu ovisi najprije o ispravnoj spoznaji najfundamentalnije spoznajno-teorijske razlike, naime razlike između realnoga i idealnoga, odnosno o ispravnoj spoznaji svih razlika na koje se ona razlika razlaže. To su opet naglašene razlike između realnih i idealnih istina, zakonâ, znanostî, između realnih i idealnih (individualnih i specifičnih) općenitosti i jednako tako između pojedinačnostî i tomu sl. Dakako, na izvjestan način svatko poznaje te razlike pa i jedan tako do ekstrema idući empirist kao što je Hume izvršuje fundamentalno razlikovanje »*relations of ideas*« i »*matters of fact*«, isto ono razlikovanje kojemu je prije njega pod naslovom *vérités de raison* i *vérités de fait* naučavao veliki idealist Leibniz. Ali izvršiti neko ✧ spoznajno-teorijski važno razlikovanje još ne znači ispravno zahvatiti njegovu spoznajno-teorijsku bit. Mora se jasno razumjeti, što je zapravo ono idealno u sebi i u svojemu odnosu prema realnom, kako je idealno odnosno na realno, kako može biti prisutno u njemu i tako dospjeti do spoznaje. Temeljno je pitanje, jesu li zbilja idealni objekti – da to moderno izrazimo – puke naznake za »misaono-ekonomijski« skraćene načine govora koje se, reducirane na svoj pravi sadržaj, ukidaju u čistim individualnim pojedinačnim doživljajima, u čistim predodžbama i sudovima o pojedinačnim činjenicama; ili pak idealist ima pravo kada kaže da se onaj empiristički nauk doduše može iskazati u maglovitoj općenitosti, ali se ne može izmisliti; da se svaki iskaz, npr. i svaki samom ovom nauku pripadni iskaz zahtijeva smisao i važenje, te da se svaki pokušaj reduciranja ovih idealnih jedinstava na realne pojedinačnosti zapliće u neotklonjive apsurdnosti; da je cijepanje pojma na bilo koji opseg || pojedinačnosti nezamislivo bez bilo kakvoga pojma koji bi tom pojmu davao jedinstvo u mišljenju itd. [A 1 [B 1

S druge strane, razumijevanje našega razlikovanja između realne i idealne »teorije evidencije« pretpostavlja ispravne pojmove evidencije i istine. U psihologističkoj literaturi ⌜zadnjega desetljeća⌝[1] slušamo da se o evidenciji govori tako kao da bi ona bila

[1] A: ⌜naših dana⌝.

neki slučajni osjećaj koji se zadržava kod izvjesnih sudova, a kod drugih nedostaje, u najboljem slučaju tako da se on općenito ljudski – točnije shvaćeno kod svakog normalnog i pod normalnim sudbenim okolnostima nalažljivog čovjeka – pojavljuje vezan za izvjesne sudove, a za druge ne. Svatko normalan osjeća u izvjesnim normalnim okolnostima evidenciju u slučaju stava 2 + 1 = 1 + 2, jednako kao što osjeća bol kada se opeče. Dakako, moglo bi se pitati, na čemu bi se zasnivao autoritet tog posebnog osjećaja koji jamči istinitost suda, »utiskuje mu žig istine«, »nagovještava« njegovu istinu ili ma kako da se to slikovito kazalo. Također bi se moglo pitati, što bi egzaktno karakteriziralo neodređeni govor o normalnoj nadarenosti i normalnim okolnostima, ukazivati i prije svega na to da i rekurs na ono normalno ne dovodi do podudarnosti opseg evidentnih sudova s opsegom istini primjerenih sudova. Nitko naposljetku ne može poreći da i za onog normalnog i pod normalnim okolnostima sudećeg mora nedostajati ⌜većina⌝[1] mogućih ispravnih sudova evidencije. Ipak se upitni pojam normalnosti ne želi shvatiti tako da se normalnim ne bi mogao nazvati nijedan zbiljski čovjek koji je moguć u toj konačnoj prirodnoj uvjetovanosti.

Kao što empirizam uopće zanemaruje odnos između idealnog i realnog u mišljenju, on tako zanemaruje i odnos istine i evidencije. Evidencija nije nikakav asertorički osjećaj koji se slučajno ili po prirodnom zakonu nadovezuje na izvjesne sudove. To uopće nije neki psihički | karakter koji bi se naprosto mogao prilijepiti za bilo | koji sud jedne izvjesne klase ⌜tj. klase tzv. »istinitih« sudova; ⌜tako da bi fenomenologijski⌝[2] sadržaj dotičnog, po sebi i za sebe promatranoga suda ostao identično isti, bio on zarobljen tim karakterom ili ne. Stvar nipošto ne izgleda tako kako mi sebi običavamo zamišljati povezanost osjetnih sadržaja i osjećaja koji se odnose na njih: Dvije osobe imaju iste osjete, ali one bivaju njima drugačije taknute u osjećaju. Evidencija naprotiv nije ništa drugo nego »doživljaj« istine. Istina naravno nije doživljena ni u kojem drugom smislu nego u onom u kojem uopće nešto idealno može biti ⌜doživljaj⌝[3] u real-

[B 190
[A 190

[1] A: ⌜majoritet⌝.
[2] A: ⌜kao da bi psihološki⌝.
[3] A: ⌜doživljeno⌝.

nom aktu. Drugim riječima: istina je ideja čiji je pojedinačni slučaj evidentnom sudu aktualni doživljaj. ⌜Ali evidentni je sud svijest o originarnoj danosti. Prema njemu se ne-evidentni sud odnosi analogno kao što se bilo koji predočavajući stavak nekog predmeta odnosi prema njegovoj adekvatnoj zamjedbi. To adekvatno zamijećeno jest ne samo ono što je bilo kako mišljeno, nego je, kao ono što je mišljeno, također originarno dano u aktu, tj. kao ono što je i sâmo prisutno i bez ostatka zahvaćeno.⌝[1] Tako ⌜slično⌝[2] ono što je evidentno suđeno jest ne samo suđen (mišljeno na način suđenja, iskazivanja i tvrđenja), nego je u doživljaju suda ⌜dano kao⌝[3] također prisutno – u tom smislu u kojem neko stanje stvari može biti u »prisutno« ovom ili onom shvaćanju značenja i ovisno o svojoj vrsti kao pojedinačno ili opće, empirijsko ili idealno i tomu sl. ⌜Analogija, koja povezuje sve originarno dajuće doživljaje, dovodi onda do analognih govora: evidencijom se naziva gledanje, uviđanje, zahvaćanje samodanog (»istinitog«) stanja stvari, u bliskoj ekvivokaciji, istine. I kao što se u području zamjedbe ne-gledanje nipošto ne podudara s nebitkom tako ni nedostatak evidencije ne znači isto što i neistine.⌝[4] Doživljaj slaganja između mnijenja i onog ⌜samog⌝[5] prisutnog,[6] koje on podrazumijeva, između | ⌜aktualnog⌝[7] smisla iskaza i [B 191] ⌜samodanog⌝[8] stanja stvari jest evidencija, a ⌜ideja⌝[9] tog | [A 191]

---

[1] A: ⌜Otuda usporedba gledanja, uviđanja, zahvaćanja istine u evidenciji. I kao što se u području zamjedbe ne-gledanje nipošto ne podudara s nebitkom, tako ni nedostatak evidencije ne znači isto što i neistinu. Istina se prema evidenciji odnosi analogno kao što se bitak onog individualnog odnosi premda adekvatnoj zamjedbi. Sud se opet prema evidentnom sudu odnosi tako kao što se zorni stavak (kao zamjedba, sjećanje i tomu sl.) odnosi prema adekvatnoj zamjedbi. Ono što je zorno predočeno i što je uzeto kao predmet nije nešto što je naprosto mišljeno, nego je, kao ono što je mišljeno, također prisutno u aktu.⌝.

[2] Dodatak iz B.

[3] Dodatak iz B.

[4] Dodatak iz B.

[5] Dodatak iz B.

[6] U A slijedi: ⌜doživljenog,⌝

[7] A: ⌜doživljenog⌝.

[8] A: ⌜doživljenog⌝.

[9] U A nije spacionirano.

slaganja jest istina. Ali idealnost istine sačinjava njezinu objektivnost. Nije slučajna činjenica to što se misao stava, ovdje i sada, usklađuje prema ⌜danom⌝[1] stanju stvari. Taj se odnos tiče štoviše identičnog značenja stava i identičnog stanja stvari. »Valjanost« ili »predmetnost« (odnosno »nevaljanost«, »bespredmetnost«) ne pripada iskazu kao tom vremenskom doživljaju, nego iskazu *in specie*, (čistom i identičnom) iskazu 2 × 2 je 4 i tomu sl.

Samo se s ovim shvaćanjem slaže to da na isto izlazi neki sud *U* (tj. neki sud sadržaja, značenjskog sadržaja *U*) ⌜izvršiti na način jednoga suda i uvidjeti da postoji istina *U*⌝[2]. I u skladu s tim također imamo uvid da se ničiji uvid ne može sporiti s našim – ukoliko su i jedan i drugi zbiljski uvid. Jer zapravo se kaže samo to da ono što je doživljeno kao istinito također naprosto jest istinito i ne može biti lažno. ⌜Ali to proizlazi iz generalne bitne povezanosti između doživljaja istine i istine.⌝[3] Samo je dakle za naše shvaćanje isključena sumnja koju ne može izbjeći shvaćanje evidencije kao njegovog slučajno nadovezanog osjećaja i koje se očigledno izjednačuje s potpunim skepticizmom: upravo sumnja, ne bi li zapravo tamo gdje imamo uvid da *U* jest netko drugi mogao imati uvid da postoji neko *U'* koje je evidentno nepodnošljivo s *U*, ne bi li uopće uvidi nerazdvojno mogli kolidirati s uvidima itd. Opet tako razumijemo zašto »osjećaj« evidencije ne može imati nikakav drugi bitni preduvjet osim istine dotičnog sadržaja suda. Jer kao što je samorazumljivo da se tamo gdje nema ničega ništa ne može ni vidjeti, tako nije ništa manje samorazumljivo da tamo gdje nema nikakve istine također ne može postojati nikakvo uviđanje kao istinito, drugim riječima nikakva evidencija ⌜(usp. II. sv., 6. istraživanje, 5. poglavlje)⌝.[4]

---

[1] A: ⌜doživljenom⌝.

[2] A: ⌜uvidjeti i uvidjeti da je *U* istinit⌝.

[3] Dodatak iz B.

[4] A u jednom novom pasusu: ⌜No dosta o tom predmetu. S obzirom na pobližu analizu ovih odnosa upućujem na dotična specijalna istraživanja u kasnijim dijelovima djela⌝.

DEVETO POGLAVLJE [A 192] [B 192]

PRINCIP EKONOMIJE MIŠLJENJA I LOGIKA

§ 52. *Uvod*

S psihologizmom, čijim smo se opovrgavanjem do sada bavili, bliska je jedna druga forma empirističkog utemeljenja logike i spoznajne teorije koja se posebno širi zadnjih godina: naime, biološko utemeljenje ovih disciplina posredstvom principa najmanje mjere sile, kako to naziva Avenarius, ili posredstvom principa ekonomije mišljenja, kako to naziva Mach. U Corneliusovoj »Psihologiji« najjasnije izlazi na vidjelo da taj novi pravac naposljetku opet svršava u psihologizmu. U tom se djelu onaj upitni princip ispostavlja izričito kao »temeljni zakon razuma« i istodobno kao »opći psihološki temeljni zakon«.* Psihologija (i specijalno psihologija spoznajnih procesa), izgrađena na ovom temeljnom zakonu, treba ujedno pružiti podlogu filozofije uopće.**

Želi mi se činiti da u ovim misaono-ekonomijskim teorijama primjenu dobivaju sasvim opravdane i u prikladnom ograničenju vrlo plodne misli koje bi u slučaju općeg prihvaćanja značile propast cjelokupne čiste logike i spoznajne teorije na jednoj i psihologije na drugoj strani.***

* H. Cornelius, *Psychologie*, str. 82 i 86.

** Ibid., str. 3–9. (»Metoda i položaj psihologije«.)

*** Odbacujuća kritika, koju u ovom poglavlju moram izvršiti spram glavne tendencije Avenariusove filozofije, vrlo dobro se podnosi s velepoštovanjem ovog znanosti prerano otrgnutoga istraživača kao i zrele ozbiljnosti njegovih znanstvenih radova.

Najprije razmatramo karakter Avenarius-Machova principa kao teleologijskog principa prilagodbe; || prema njemu mi određujemo njegov vrijednosni sadržaj i opravdane ciljeve na tome zasnovanih istraživanja za psihičku antropologiju i za praktični nauk o znanosti; na koncu pokazujemo njegovu nesposobnost da pruži bilo kakvu pripomoć za utemeljenje psihologije i prije svega čiste logike i spoznajne teorije. [A 193] [B 193]

*§ 53. Teleologijski karakter Mach-Avenariusovog principa i znanstveno značenje ekonomike mišljenja**

Ma kako da se izricao taj princip, on ima karakter principa razvoja i prilagodbe, on se tiče shvaćanja znanosti kao što je više moguće svrhovitije (ekonomijske, snagu štedeće) prilagodbe mislî različitim pojavnim područjima.

Avenarius u Predgovoru svojemu habilitacijskom spisu** sažimlje taj princip riječima: »Promjena koju duša dodjeljuje svojim predodžbama prilikom pridolaženja novih dojmova najmanja je«. Ali ubrzo se nakon toga kaže: »Ali ukoliko je duša potčinjena uvjetima organske egzistencije i njezinim zahtjevima za svrhovitošću, korišteni princip postaje principom razvoja: Duša za neku apercepciju kao nužnu ne koristi više snagu i u slučaju mnoštva mogućih apercepcija prednost daje onoj koju isto postignuće izvodi s manjim utroškom snage, odnosno s jednakim utroškom snage vrši veće postignuće. Pod povoljnim okolnostima sama duša u odnosu na neki trenutačno manji utrošak snage, s kojim je međutim povezana manja veličina djelovanja, odnosno trajanje djelovanja, daje prednost povremenom većem naporu koji obećava utoliko veća, odnosno trajnija korisna djelovanja«.

|| Veća apstraktnost, koju Avenarius stvara uvođenjem pojma apercepcije, pored njegove opširnosti i sadržajnog siromaštva skupo je kupljena. Mach se s pravom drži vrha što se kod Avenariusa pojavljuje kao rezultat prigodnih i u cjelini svakako sumnjivih dedukcija; naime da znanost uzrokuje što je moguće savršenije orijentiranje u dotičnim područjima iskustva, što [A 194] [B 194]

* Nakon što se općenito odomaćila Machova riječ »misaono-ekonomijski« svakako će mi se dopustiti nesmetano oblikovanje »ekonomike mišljenja« za označavanje znanstvenog skupa misaono-ekonomijskih istraživanja – barem unutar narednih stranica.

** R. Avenarius, *Philosophie als Denken der Welt gemäß dem Prinzip des kleinsten Kraftmaßes. Prolegomena zu einer Kritik der reinen Erfahrung*, Leipzig 1876., str. III i naredna.

je moguće ekonomičniju prilagodbu našim mislima o njoj. On uostalom ne voli (i opet s pravom) govoriti o nekom principu, već naprosto o »ekonomijskoj naravi« znanstvenoga istraživanja, o »misaono-ekonomijskom postignuću« pojmova, formula, teorija, metoda i tomu sl.

Dakle kod ovoga se principa ne radi recimo o nekom principu u smislu racionalne teorije, o nekom egzaktnom zakonu koji bi bio sposoban fungirati kao temelj nekog racionalnog objašnjenja (kao što to mogu čisto-matematski ili matematsko-fizikalni zakoni), nego o smislu onih vrijednih teleologijskih stajališta koja su u biologijskim znanostima uopće od velike koristi i koja se sva skupa mogu pridružiti općoj misli o razvoju.

Odnos prema samoodržanju i održanju roda ovdje zapravo očito leži na svjetlu dana. Životinjsko se djelovanje određuje predodžbama i sudovima. Ako one ne bi bile dovoljno prilagođene tom odvijanju događaja, ako se prošlo iskustvo ne bi moglo učiniti korisnim, ako se ne bi moglo predvidjeti novo, ako se sredstvo i svrha ne bi mogli primjereno urediti – sve to barem u grubom prosjeku, u životnom okružju dotičnih individua i s odnosom na njima prijeteće štetnosti ili njima pogodne korisnosti –, onda održanje ne bi bilo moguće. Neko biće čovjekolike vrste, koje bi doživljavalo ⌜samo⌝[1] osjetne sadržaje i koje ne bi vršilo nikakve asocijacije; dakle neko biće koje bi bilo lišeno sposobnosti predmetnog tumačenja sadržajâ, zamjećivanja izvanjskih stvari | i događaja, | njihovog očekivanja po navici ili njihovog ponovnog predočavanja u iskustvenim aktovima, i koje u svim tim aktima ne bi bilo sigurno u prosječni uspjeh – kako bi takvo biće moglo opstati? Već je Hume u tom pogledu govorio o »jednoj vrsti predodređene harmonije između tijeka prirode i slijeda naših ideja«,* a modernom je nauku o razvoju blisko dalje slijediti to stajalište i u pojedinostima ispitivati teleologije duhovne konstitucije. Sigurno da to stajalište nije ništa manje plodno za psihičku biologiju nego što je već odavno za fizičku biologiju. [A 195] [B 195] ✧

* Hume, *An Enquiry concerning Human Understanding*, Sect. V, Part. II. (*Essays*, ed. Green a. Grose, Vol. II, p. 46.)

[1] Dodatak iz B.

Naravno, u njega se uvrštava ne samo sfera slijepog, nego i sfera logičkog, znanstvenog mišljenja. Prednost čovjeka je razum. Čovjek je ne samo uopće biće koje se ⌜zamjećujući i iskušavajući⌝[1] ravna prema svojim izvanjskim stanjima; on također misli, posredstvom pojma prevladava uske granice onog zornog. U pojmovnoj spoznaji on prodire sve do strogih kauzalnih zakona koji mu dozvoljavaju da u neusporedivo većem opsegu i s neusporedivo većom sigurnošću nego što bi to inače bilo moguće predvidi tijek budućih pojava, da rekonstruira tijek prošlih pojava, da unaprijed proračuna moguće načine ponašanja stvari koje nas okružuju i da ih praktično potčini sebi. »*Science d' où prévoyance, prévoyance d' où action*«, kaže točno Comte. Ma koliko patnje pojedinačnom istraživaču i čak nerijetko uzrokovao jednostrano prenapregnuti nagon za spoznajom: naposljetku se beru[2] plodovi, stječu se blaga znanosti čitavoga čovječanstva.

U onom što je netom izvedeno do sada još nije bilo nikakva govora o *ekonomiji mišljenja*. Ali ta se | misao | nameće odmah [A 196] [B 196] čim točnije razmotrimo što zahtijeva ideja prilagodbe. Neko je biće očito utoliko svrhovitije konstituirano, tj. utoliko bolje prilagođeno svojim životnim uvjetima što brže i sa sve manjim utroškom snage može trenutačno izvršiti radnje koje su nužne ili korisne za njezino samounapređivanje. S obzirom na bilo kakve (prosječno jednoj izvjesnoj sferi pripadne i samo se s izvjesnom učestalošću pojavljujuće) štetnosti ili korisnosti ono će sada biti brže spremno za obranu, odnosno za napad, i u tomu biti uspješno, ono će utoliko više sačuvati viška snage da se suprotstavi novim štetnostima, odnosno da realizira nove korisnosti. Naravno, ovdje se radi o neodređenim, samo sirovo međusobno usklađenim ponašanjima koja trebamo procijeniti, ali se uvijek radi o takvim ponašanjima o kojima se može govoriti dovoljno određeno i koja se, barem unutar izvjesnoga područja, trebaju poučno razmotriti u velikom i u cjelini.

To sigurno važi za područje duhovnih postignuća. Nakon što su ona priznata kao ona koja unapređuju održanje, može ih se razma-

[1] ⌜predočavajući i sudeći⌝.

[2] U A slijedi: ⌜njegovi⌝.

trati s ekonomijskog stajališta i teleologijski provjeriti postignuća koja su činjenično realizirana kod čovjeka. Izvjesna savršenstva mogu se također, takoreći *a priori*, promatrati kao misaono-ekonomijski preporučljive i zatim pokazati kao realizirane u formama i na putovima našega misaonoga postupka – bilo općenito, bilo kod naprednijih duhova ili u metodama znanstvenoga istraživanja. U svakom slučaju, ovdje se otvara sfera opsežnih, zamislivih i poučnih istraživanja. Područje onog psihičkog upravo je jedan dio biologije i ono zapravo pruža ne samo prostor za apstraktno-psihološka istraživanja koja na način fizikalnih istraživanja ciljaju na ono elementarno-zakonito, nego i za konkretno-psihološka i specijalno za teleologijska istraživanja. Ova zadnja istraživanja konstituiraju psihičku antropologiju kao nužnu suprotnost fizičke antropologije, ona promatraju || čovjeka u životnom zajedništvu čovječanstva te u daljnjem slijedu u životnom zajedništvu cjelokupnog zemaljskog života. [A 197 [B 197

§ 54. Pobliži prikaz opravdanih ciljeva ekonomike mišljenja, uglavnom u sferi čisto deduktivne metodike. Njezin odnos prema logičkom nauku o umijeću

Primijenjeno specijalno na sferu znanosti, misaono-ekonomijsko stajalište može dati značajne rezultate, ono može baciti jasno svjetlo na antropologijske temelje različitih metoda istraživanja. Zapravo, mnoge od najplodnijih i za najnaprednije znanosti karakteristične metode mogu se zadovoljavajuće razumjeti samo u pogledu na osebujnosti naše psihičke konstitucije. U tom pogledu Mach dobro kaže: »Onaj tko se bavi matematikom, a da ne stekne razjašnjenje u naznačenom pravcu, često mora dobiti nelagodan dojam kao da bi papir i olovka njega samoga nadmašivali u inteligenciji«.*

* E. Mach, *Die Mechanik* ⌜B: *Mathematik*. U 3. izdanju ispravljeno⌝ *in ihrer Entwicklung (1883)*, str. 460. Ovo je mjesto vrijedno da bude u potpunosti citirano. Dalje se kaže: »Baviti se matematikom na taj način kao predmetom nastave uopće nije više obrazujuće od bavljenja Kabbalom ili mističnim kvadratom. Time nužno nastaje mistična sklonost koja ponekad donosi svoje plodove«.

Ovdje valja promisliti sljedeće. Uzme li se u razmatranje, kako su ograničene čovjekove intelektualne moći i pobliže kako je uska sfera unutar koje se još uvijek drže potpuno razumljive komplikacije apstraktnih pojmova te kako je naporno već puko razumijevanje takovrsnih, na pravi način izvršenih komplikacija; razmisli li se zatim, kako smo na sličan način ograničeni u pravom shvaćanju smisla također samo umjereno kompliciranih sklopova stavova i zapravo tek u zbiljskom i uvidljivom izvršenju samo umjereno kompliciranih dedukcija; razmisli li se ⌜konačno⌝[1], kako je *a fortiori* || mala sfera, u kojoj se izvorno može kretati aktivno, potpuno uvidljivo istraživanje koje se posvuda muči sa samim mislima: tada se moramo čuditi kako se uopće mogu uspostaviti obuhvatnije racionalne teorije i znanosti. Tako je npr. ozbiljan problem, kako su moguće matematske discipline, discipline u kojima se sa suverenom slobodom pokreću ne samo relativno jednostavne misli, nego istinski tornjevi mislî i veza mislî koje se isprepliću po tisuću puta te se putem istraživanja stvaraju u sve više rastućoj komplikaciji. {[A 198] [B 198]}

To mogu umijeće i metoda. Oni prevladavaju nesavršenosti naše duhovne konstitucije i dozvoljavaju nam indirektno da posredstvom simboličkih procesa i odričući se od zornosti izvedemo pravo razumijevanje i evidenciju, rezultate koji su potpuno sigurni zato što su jednom za svagda osigurani o p ć i m utemeljenjem učinkovitosti metode. Sve ovdje pripadne umješnosti (koje se običava imati u vidu tamo gdje se u izvjesnom pregnantnom smislu uopće govori o metodi) imaju karakter misaono-ekonomijskih postupaka. One historijski i individualno nastaju iz izvjesnih p r i r o d n i h m i s a o n o - e k o n o m i j s k i h p r o c e s a, budući da praktično-logička refleksija uvidljivo razumije njihove koristi, sada ih potpuno svjesno usavršava, umjetno povezuje i na taj način ispostavlja kompliciranije, ali također neusporedivo učinkovitije misaone mašinerije nego što su one prirodne. Dakle na u v i d l j i v o m putu i uz stalni osvrt na posebnost naše duhovne konstitucije* pioniri istraživanja

* Naravno, to ne znači: uz pomoć z n a n s t v e n e p s i h o l o g i j e.

[1] A: ⌜nadalje⌝.

otkrivaju metode, čiju opću opravdanost jednom zauvijek pokazuju. Ako se to dogodilo, onda se te metode mogu primjenjivati u sva- [A 199] kom pojedinačnom slučaju bez uvida, takoreći || mehanički, [B 199] objektivna je ispravnost rezultata osigurana.

Ova dalekosežna redukcija uvidljivig na mehaničke procese mišljenja, čime se ogromna okružja na direktnom putu neizvršivih misaonih postignuća svladavaju indirektnim putem, počiva na psihološkoj naravi signitivno-simboličkoga mišljenja. Ono igra svoju neizmjernu ulogu ne s prilikom konstrukcije slijepih mehanizama – na način propisâ računanja za četiri species i jednako tako na višu organizaciju s dekadnim brojevima, gdje rezultat (eventualno pomoću tablica za logaritme, trigonometrijske funkcije i tomu sl.) proizlazi bez ikakvog sudjelovanja uvidljivoga mišljenja –, nego i u sklopovima uvidljivoga istraživanja i dokazivanja. Tu bi valjalo primjerice spomenuti čudnovato udvostručavanje čisto matematskih pojmova, po kojemu, posebice u aritmetici, aritmetički znaci najprije u smislu izvorne definicije stoje za dotične pojmove broja a zatim opet naprotiv fungiraju kao čisti operacijski znaci, naime kao znaci čije je značenje određeno isključivo izvanjskim formama operacije; svaki znak važi sada kao puko Bilo što, s čime se u tim određenim formama na papiru smije postupati tako i tako.* Ovi zastupajući pojmovi operacije, posredstvom kojih znaci postaju jednom vrstom žetonâ, isključivo su mjerodavni u najširem polju aritmetičkoga mišljenja i štoviše istraživanja. Oni znače njegovo ogromno olakšanje, oni ga iz mukotrpnih visina | apstrakcije pre- [A 200] mještaju u | udobne putanje zora, gdje se uvidljivo vođena fantazija [B 200] može slobodno i s relativno malim naporom razvijati unutar granica pravilâ.

U svezi s time valjalo bi također ukazati na to kako u čisto matematskim disciplinama misaono-ekonomijsko svođenje pravoga miš-

---

* Uzmu li se umjesto izvanjskih formi operacije takoreći unutarnje, znaci se razumiju u smislu »bilo kojih objekata mišljenja« koji stoje u »izvjesnim« okvirima, dopuštaju »izvjesne« veze, samo tako da za njih i to u odgovarajućem formalnom smislu važe zakoni operacije i odnosa: $a + b = b + a$ i tomu sl. – tada nastaje novi niz pojmova. To je onaj niz koji vodi k »formalnom« uopćavanju izvornih disciplina, o kojima će gore u tekstu odmah biti govora.

ljenja na zastupajuće, signitivno mišljenje najprije sasvim neprimjetno daje poticaj za formalna uopćavanja izvornih misaonih nizova, zapravo i za uopćavanja znanostî, te kako na taj način, gotovo bez pravog, na to usmjerenog duhovnog rada, deduktivne discipline nastaju iz beskonačno proširenoga horizonta. Iz aritmetike, koja je izvorno nauk o zbrojevima i veličinama, nastaje tako i u izvjesnoj mjeri sama od sebe uopćena, formalna aritmetika, u odnosu na koju su zbrojevi i veličine samo još slučajni objekti primjene i nisu više temeljni pojmovi. Budući da ovdje sada započinje potpuno svjesna refleksija, kao naredna ekstenzija nastaje čisti nauk o mnogostrukosti koji u sebi po formi obuhvaća sve moguće deduktivne sisteme i za koji sam sistem formi formalne aritmetike predstavlja jedan puki pojedinačni slučaj.*

Analiza ovih i sličnih tipova metoda te potpuno važeće osvjetljavanje njihovih postignuća čini možda najljepše i u svakom slučaju najmanje zasađeno polje teorije znanosti, a osobito polje tako važne i poučne teorije deduktivne (u najširem smislu matematske) metodike. Pritom to naravno nije učinjeno s pukim općenitostima, s neodređenim govorom o zastupajućoj funkciji znakova, o mehanizmima koji štede snagu i tomu sl.; posvuda su potrebne duboke analize, za svaku tipično različitu metodu mora se zbiljski izvršiti istraživanje i zbiljski pokazati ekonomijsko postignuće || metode pored točnog objašnjenja tog postignuća. [A [B

Kada se jasno shvatio smisao zadaća koje se ovdje trebaju riješiti, tada i problemi ekonomije mišljenja koji se trebaju riješiti za predznanstveno i izvanznanstveno mišljenje dobivaju novo svjetlo i novu formu. Samoodržanje zahtijeva izvjesno prilagođavanje izvanjskoj prirodi; ono, rekli smo, iziskuje sposobnost ispravnog prosuđivanja stvarî u izvjesnoj mjeri, predviđanje tijeka događaja, ispravnu procjenu kauzalnog odvijanja i tomu sl. Ali zbiljska spoznaja svega toga vrši se, ako se uopće vrši, u znanosti. Kako sada ipak možemo praktično ispravno suditi i zaključivati bez uvida koji u cjelini može pružiti samo znanost, dar malobrojnih? Praktičnim potrebama predznanstvenoga života služe zapravo mnogi vrlo kom-

* Usp. o tomu ponešto u poglavlju XI. §§ 69 i 70. str. 234 i naredne.

plicirani i učinkoviti načini postupanja – neka se samo pomisli na dekadski sistem brojeva. Ako ni oni nisu također uvidljivo otkriveni, onda se ipak mora razmotriti pitanje, kako je to moguće, kako se slijepo-mehaničke operacije mogu u krajnjoj vrijednosti podudarati s onim što zahtijeva uvid.

Razmišljanja kakva smo gore nagovijestili pokazuju nam put. Kako bi se objasnila teleologija predznanstvenih i izvanznanstvenih načina postupanja najprije će se točnom analizom udarnih sklopova predodžbi i sudova kao i djelotvornih dispozicija ispostaviti ono faktično, psihološki mehanizam dotičnog misaonog postupka. Njegovo misaono-ekonomijsko postignuće pojavljuje se tada u pokazu da se taj postupak treba indirektno i logički uvidljivo utemeljiti kao takav čiji se rezultati – bilo nužno, bilo s izvjesnom, ne premalom vjerojatnošću – moraju podudarati s istinom. Konačno će se, kako se nastanak mašinerije ekonomije mišljenja ne bi zadržao kao | čudo [A 202] (ili što je isto: kao | rezultat nekog vlastitog stvaralačkog akta [B 202] božanske inteligencije), morati doći do brižljive analize prirodnih i preovlađujućih okolnosti i motiva predodžbe kod svakodnevnoga čovjeka (eventualno kod divljaka, životinja itd.) i na temelju nje pokazati, kako se takav umješan postupak »sam od sebe« mogao i morao oblikovati iz čisto prirodnih razloga.*

Na taj je način po mojemu sudu sasvim opravdana i plodna ideja ekonomike mišljenja razjašnjena sa stanovitom određenošću i naznačeni problemi koje ona treba riješiti kao i glavni pravci u kojima ona treba ići. Njezin odnos prema logici, u praktičnom smislu nauka o umijeću znanstvene spoznaje, bez daljnjega je razumljiv. Ona očigledno čini bitni fundament ovog nauka o umijeću, ona zapravo bitno pomaže konstituciji ideje tehničkih metoda ljudske spoznaje, za korisna specijaliziranja takvih metoda kao i za izvođenje pravilâ njihove procjene i otkrivanja.

* Za razjašnjavanje bîti zadaća koje se ovdje trebaju riješiti i koje su gore ukratko nagoviještene nijedan primjer nije prikladniji od primjera prirodnog niza brojeva. Baš zato što mi se to činilo tako poučnim ja sam taj primjer sasvim iscrpno obradio u XII. poglavlju moje *Philosophie der Arithmetik* (I, 1891) i to tako da on može tipično ilustrirati kako se po mojemu uvjerenju trebaju izvesti takva istraživanja.

§ 55. Beznačajnost ekonomike mišljenja za čistu logiku i za nauk o spoznaji i njezin odnos prema psihologiji

Sve dok su ove misli u skladu s mislima R. Avenariusa i E. Macha ne postoji nikakva razlika i ja ih mogu s radošću odobravati. Ja sam zbilja uvjerenja da se osobito historijsko-metodologijskim radovima E. Macha ima zahvaliti obilje logičkih pouka i to također tamo gdje se uopće || ne može (ili ne može nikako) popustiti njegovim konzekvencama. Nažalost, E. Mach nije zahvatio upravo one, kako mi se čini, najplodnije probleme deduktivne ekonomike mišljenja koje sam gore pokušao formulirati u nešto kraćem, ali svakako dostatno određenom obliku. A to što on to nije učinio dijelom također počiva na krivim spoznajno-teorijskim tumačenjima za koja je on vjerovao da ih ⌜mora⌝[1] podložiti svojim istraživanjima. Ali upravo se za to vezuje naročito snažan utjecaj Machovih spisa. To je ujedno ona strana njegovih misli koju on dijeli s Avenariusom i zbog koje na ovom mjestu moram činiti opoziciju protiv njega. [A 203] [B 203]

Machov nauk o ekonomiji mišljenja jednako kao i Avenariusov nauk o najmanjoj mjeri snage odnosi se, kao što smo vidjeli, na biološke činjenice i pritom se naposljetku radi o razgranavanju nauka o razvoju. U skladu s tim razumljivo je da se iz ovdje pripadnih istraživanja doduše može baciti svjetlo na praktični nauk o spoznaji, na metodologiju znanstvenog istraživanja, ali nipošto na čisti nauk o spoznaji, specijalno na idealne zakone čiste logike. Ali čini se suprotno da se u spisima Mach-Avenariusove škole smjera na spoznajnu teoriju s misaono-ekonomijskim utemeljenjem. Misaono-ekonomijsko utemeljenje nauka o spoznaji svodi se zapravo naposljetku na psihološko i tako ovdje nije potrebno ni ponavljanje niti specijalno prilagođavanje argumentima. Kod Corneliusa se gomilaju evidentne štetnosti time što se on poduzima toga da iz jednog teleologijskog principa psihičke antropologije izvedu elementarne činjenice psihologije koje su sa svoje strane već pretpostavljene za izvođenje samog tog principa i || što zatim posredstvom psihologije teži spoznajno-teorij- [A 204] [B 204]

[1] A: ⌜smije⌝.

skom utemeljenju filozofije uopće. Podsjećam na to da takozvani princip nije ništa manje nego zadnje objašnjavajući racionalni princip nego što je to puki sklop nekog kompleksa činjenica prilagodbe koji – ideelno – izdržava zadnju redukciju na elementarne činjenice i elementarne zakone, bilo da ih mi možemo ili ne možemo postići.

Izgled za unapređivanje psihologije ne otvara podvrgavanje teleologijskih principa kao »temeljnih zakona« psihologiji u namjeri da se njome objasne različite psihičke funkcije. Sigurno je poučno pokazivanje teleologijskog značenja psihičkih funkcija i važnijih psihičkih tvorevina; dakle pokazivanje u pojedinostima, kako i zahvaljujući čemu kompleksije psihičkih elemenata koje se doista oblikuju imaju onaj odnos korisnosti prema samoodržanju koji *a priori* očekujemo. Ali ispostaviti na ono deskriptivno dano kao »nužne posljedice« takvih principa t a k o da se budi privid zbiljskog objašnjenja i povrh toga u svezi znanstvenih prikaza koji su pretežito određeni za demaskiranje zadnjih fundamenata psihologije, to može uzrokovati samo zbrku.

Besmislen je neki psihološki ili spoznajno-teorijski zakon koji govori da se u ovom ili onom postigne š t o j e v i š e m o g u ć e. U čistoj sferi činjenica ne postoji nikakvo mnoštvo mogućnosti, u sferi zakonitosti nikakva težnja. U psihološkom pogledu u svakom se slučaju događa nešto određeno, točno toliko i ne više.

Ono činjenično principa ekonomije reducira se na to da postoji nešto poput predodžbi, sudova i ostalih misaonih doživljaja te da u vezi s tim i osjećaji koji u formi užitka unapređuju izvjesne pravce || [A 205] [B 205] oblikovanja zaziru od njih u formi neprijatnosti. Tada treba konstituirati jedan općenito, u grubom i sirovom napredujući proces oblikovanja predodžbi i sudova, nakon kojega se iz izvorno beznačajnih elemenata oblikuju najprije pojedinačna i s k u s t v a a onda dalje suoblikovanje iskustava u ⌜j e d n o⌝[1], v i š e i l i m a n j e uređeno i s k u s t v e n o j e d i n s t v o. Na temelju onih sirovo sukladnih prvih psihičkih kolokacija prema psihološkim zakonima nastaje predodžba ⌜j e d n o g⌝[2] za sve nas zajedničkoga svijeta i empi-

[1] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.
[2] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

rijski-slijepa vjera u njegovo postojanje. Ali svakako se treba imati u vidu: taj svijet nije za svakoga potpuno isti, on je takav samo u velikom i u cjelini, on je takav samo utoliko što je praktično dostatno zajamčena mogućnost zajedničkih predodžbi i radnji. On nije isti za običnoga čovjeka i za znanstvenoga istraživača; prvome je on povezanost čisto proizvoljne pravilnosti prožete tisućama slučajeva, drugome je ono priroda koja je prožeta apsolutno strogom zakonitošću.

Sada sigurno veliko znanstveno značenje ima pothvat pokazivanja psiholoških putova i sredstava kojima se razvija i nastavlja ta ideja svijeta kao predmeta iskustva koja je dostatna za potrebe praktičnoga života (za samoodržanje); zatim pokazivanje psiholoških putova i sredstava kojima se u duhu znanstvenih istraživača i generacija istraživača oblikuje objektivno primjerena ideja strogo zakonitoga iskustvenog jedinstva s njegovim neprestano se obogaćujućim znanstvenim sadržajem. Ali spoznajno-teorijski gledano, čitavo je ovo istraživanje ravnodušno. Ono u najboljem slučaju može biti korisno za spoznajnu teoriju, naime za svrhe kritike spoznajnoteorijskih predrasuda, kod kojih se zapravo u potpunosti radi o psihološkim motivima. Pitanje nije kako nastaje || iskustvo, naivno ili [A 20 [B 20 znanstveno, već koji ono sadržaj treba imati da bi bilo objektivno valjano iskustvo; pitanje je, koji su to idealni elementi i zakoni koji fundiraju takvu objektivnu valjanost realne spoznaje (i općenitije: spoznaje uopće) i kako se to postignuće zapravo treba razumjeti. Drugim riječima: nas ne zanima nastanak i promjena predodžbe o svijetu, već objektivno pravo s kojim se znanstvena predodžba o svijetu suprotstavlja svakoj drugoj, s kojim ona s v o j svijet tvrdi kao objektivno-istinit. Psihologija želi uvidljivo objasniti kako se oblikuju predodžbe o svijetu; znanost o svijetu (kao skup različitih realnih znanosti) uvidljivo spoznaje, što je *realiter*, kao istinski i zbiljski svijet; ali spoznajna teorija ⌜želi⌝[1] uvidljivo razumjeti, što sačinjava mogućnost uvidljive spoznaje realnog a što sačinjava mogućnost znanosti i spoznaje uopće u objektivno-idealnom pogledu.

[1] Nedostaje u A.

§ 56. Nastavak. ὕστερον πρότερον *utemeljenja onog čisto logičkog sa stajališta ekonomije mišljenja*

Privid da se kod principa štedljivosti ima posla s jednim, bilo spoznajno-teorijskim bilo psihološkim principom uglavnom počiva na brkanju onog činjenično danog s onim logički idealnim koji mu se neprimjetno suponira. Kao najviši cilj i kao idealno opravdanu tendenciju svakog objašnjenja koje prekoračuje puki opis uvidljivo spoznajemo da one po sebi »slijepe« činjenice (najprije nekog pojmljivo opisanoga područja) podvodi pod što je više moguće općenitije zakone i u tom smislu sažimlje što je više moguće racionalno. Ovdje je potpuno jasno ono »što je moguće više« tog »sažimljućeg« učinka: to je ideal stalne i svepoimajuće racionalnosti. Uređuje li se sve ono činjenično po zakonima, tada ono mora dati najmanji skup što je više moguće općenitih i deduktivno međusobno neovisnih zakona, || ⌜iz kojih se u čistoj dedukciji mogu izvesti svi ostali zakoni⌝[1]. Ovi »temeljni zakoni« jesu onda mnogo obuhvatni i mnogo postižući zakoni, njihova spoznaja pruža apsolutno najveći uvid u to područje, omogućuje da se u njemu objasni sve što se uopće može objasniti (pri čemu se svakako, na idealizirajući način, pretpostavlja bezgranična sposobnost dedukcije i supsumacije). Tako geometrijski aksiomi kao temeljni zakoni objašnjavaju ili obuhvaćaju ukupnost prostornih činjenica: svaka općenita prostorna istina (drugim riječima: svaka geometrijska istina) dobiva s njima evidentnu redukciju na njezine zadnje objašnjavajuće razloge. [A 207] [B 207]

Ovaj cilj, odnosno princip najveće moguće racionalnosti spoznajemo dakle uvidljivo kao najvišu od racionalnih znanosti. Evidentno je da bi spoznaja općih zakona zbilja bila bolja od one koju trenutačno već posjedujemo ako bi ukazivala na dublje i obuhvatnije temelje. Ali taj princip očito nije nikakav biološki niti naprosto misaono-ekonomijski, već naprotiv čisto idealni i preobilno normativni princip. On se dakle ni na koji način ne može rastvoriti ili pretumačiti u činjenice psihičkoga života i zajednič-

[1] A: ⌜na koje se u čistoj dedukciji svode svi ostali zakoni⌝.

koga života čovječanstva. Identificirati tendenciju najveće moguće racionalnosti s biološkom tendencijom prilagodbe ili je izvoditi iz nje, tada joj još natovariti funkciju temeljne psihičke moći – to je skup zabluda koja svoje paralele nalazi samo u psihologističkim krivim tumačenjima logičkih zakona i u njihovu shvaćanju kao prirodnih zakona. Treba reći da se naš psihički život faktički regulira tim principom koji ovdje proturječi očiglednoj istini; naše faktično mišljenje uopće ne trči za idealima – kao da bi uopće idealni bili nešto poput prirodnih sila.

I d e a l n a tendencija logičkoga mišljenja kao takvoga || usmjerena je na racionalnost. Ekonom mišljenja (*sit venia verbo*) čini od toga stalnu r e a l n u tendenciju ljudskoga mišljenja, obrazlaže je neodređenim principom uštede snage i naposljetku prilagodbom; i sada on mnije da smo razjasnili normu da t r e b a m o racionalno misliti i općenito mnije da smo razjasnili objektivnu vrijednost i smisao racionalne znanosti. Sigurno je sasvim opravdan govor o ekonomiji u mišljenju, o misaono-ekonomijskom »sažimanju« činjenica u općim stavovima, o »sažimanju« nižih općenitosti u višim i tomu sl. Ali on svoju opravdanost dobiva samo kroz usporedbu činjeničnoga mišljenja s uvidljivo spoznatom idealnom normom koje je po tomu πρότερον τῇ φύσει. Idealno važenje norme jest p r e t p o s t a v k a svakog smislenog g o v o r a o ekonomiji mišljenja, dakle ona nije nikakav mogući objašnjavajući posljedak nauka o toj ekonomiji. Empirijsko mišljenje m j e r i m o prema idealnom mišljenju i konstatiramo da se ona prva vrsta mišljenja u stanovitom opsegu odvija tako kao da bi to mišljenje bilo uvidljivo vođeno idealnim principima. Sukladno tomu s pravom govorimo o prirodnoj teleologiji naše duhovne organizacije kao o njezinoj ustanovi, u skladu s kojom se naše predočavanje i suđenje u velikom i u cjelini (naime dovoljno za prosječno unapređivanje života) odvija tako kao da bi ono bilo logički uređeno. Izuzimajući nekoliko slučajeva zbiljski uvidljivoga mišljenja, ono u samome sebi ne nosi jamstvo logičke valjanosti, ono nije u sebi uvidljivo ili indirektno svrhovito uređeno prethodnim uvidom. Ali ono faktički ima izvjesnu prividnu racionalnost, ono je takvo da mi, ekonomi mišljenja, možemo reflektirajući o putovima empirijskoga mišljenja uvidljivo po-

[A 208] [B 208]

kazati da takvi putovi mišljenja uopće moraju pružiti rezultate koji se – u sirovom prosjeku – podudaraju sa strogo logičkim rezultatima; kao što smo to gore razmotrili.

Dakle spoznaje se ὕστερον πρότερον. Prije bilo kakve || ekonomike mišljenja moramo već poznavati ideal, moramo znati čemu znanost *idealiter* teži, što su i što *idealiter* postižu zakonite sveze, temeljni zakoni, izvedeni zakoni i tomu sl., prije nego što možemo razmotriti i ocijeniti misaono-ekonomijsku funkciju njihove spoznaje. Mi svakako imamo izvjesne neodređene pojmove o tim idejama već prije njihova znanstvenoga istraživanja, te zapravo o ekonomici mišljenja možemo govoriti i prije izgradnje znanosti čiste logike. Ali time se ne mijenja bitno stanje stvari, čista logika po sebi prethodi svakoj ekonomiji mišljenja i protusmisleno je zasnivati je na njoj. [A 209] [B 209]

Još jedno. Svako se znanstveno objašnjavanje i poimanje samorazumljivo također odvija prema psihološkim zakonima i u smislu ekonomije mišljenja. Ali je zabluda kada se zbog toga vjeruje da se može nivelirati razlika između logičkog i prirodnog mišljenja, da se znanstvena djelatnost može prikazati kao puki »nastavak« prirodnog i slijepog mišljenja. Premda to nije sasvim nedvojbeno, uvijek se može govoriti o »prirodnim« kao i o logičkim teorijama. Ali tada se ne smije previdjeti da logička teorija u istinskom smislu nipošto ne čini isto što i prirodna teorija, nego samo u nekom povećanju. Ona nema isti cilj – ili naprotiv: ona ima cilj i mi ga tek unosimo u »prirodnu teoriju«. Prema logičkim teorijama i teorijama koje se doista tako mogu nazvati mjerimo, kao što je gore pokazano, izvjesne prirodne (a to ovdje znači neuvidljive) misaone procese koje nazivamo prirodnim teorijama samo zato što one daju psihološke rezultate koji su takvi kao da su iscijeđeni iz logički uvidljivoga mišljenja, kao da bi bili zbiljske teorije. No s tim imenovanjem nesamovoljno upadamo u pogrešku da bitna svojstva zbiljskih teorija podmećemo tim »prirodnim« teorijama, da ono navlastito teorijsko takoreći zrijemo u njima. Ma koliko te analognosti | kao psihički procesi imali | sličnosti sa zbiljskim teorijama, one ipak ostaju temeljno različite. Logička teorija jest teorija zahvaljujući idealnoj nužnoj povezanosti; dok je ono što se ovdje nazivlje [A 210] [B 210]

prirodna teorija tijek slučajnih predodžbi ili uvjerenjâ, bez uvidljive povezanosti, bez povezujuće sile, ali praktički je to od prosječne koristi, kao da bi tomu u temelju ležalo nešto poput teorije.

Zablude ovog misaono-ekonomijskog pravca proistječu naposljetku iz toga što spoznajni interes njegovih predstavnika – kao i psihologista uopće – ostaje vezan za empirijsku stranu znanosti. Oni u izvjesnoj mjeri ne vide od gologa drveća šumu. Oni se muče sa znanošću kao s biološkom pojavom i ne primjećuju da uopće ne dotiču spoznajno-teorijski problem znanosti kao problem idealnog jedinstva idealne istine. Prijašnja spoznajna teorija, koja je u onom idealnom još uvijek vidjela problem, važila je za njih kao zabluda koja bi mogla biti dostojan predmet znanstvenoga bavljena još samo na jedan način: naime za pokazivanje njezine r e l a t i v n o misaono-ekonomijske funkcije na dubljem razvojnom stupnju filozofije. Ali što više jedna takva prosudba glavnih spoznajno-teorijskih problema i pravaca prijeti da postane filozofijskom modom, utoliko više[1] istraživanje mora ulagati prigovor protiv nje i utoliko se ujedno više čini nužnim da se sa što je moguće svestranijim razmatranjem i osobito sa što je više moguće dubljom analizom temeljno-različitih pravaca mišljenja u sferama idealnog i realnog utre put onom uvidljivom razjašnjenju koje je pretpostavka za konačno fundamentiranje filozofije. I ovaj se spis nada malo doprinijeti tomu.

[1] U A slijedi: ⌜trezveno⌝.

DESETO POGLAVLJE [A 211] [B 211]

ZAVRŠETAK KRITIČKIH RAZMATRANJA

§ 57. Sumnje s obzirom na bliska kriva tumačenja naših logičkih nastojanja

Naša su dosadašnja istraživanja bila pretežito kritička. Vjerujemo da smo u njima pokazali neodrživost svake, bilo kakve forme empirističke ili psihologističke logike. Logika u smislu znanstvene metodologije svoje glavne fundamente ima izvan psihologije. Ideja »čiste logike« kao teorijske znanosti koja je neovisna o cjelokupnoj empiriji, dakle i o psihologiji, koja tek omogućava tehnologiju znanstvenoga spoznavanja (logiku u uobičajenom praktično-teorijskom smislu), mora se priznati kao osnovana, te se tek treba ozbiljno prihvatiti zadaće da se ona izgradi u svojoj samostalnosti. – Smijemo li se zadovoljiti tim rezultatima, zapravo smijemo li se nadati da će se oni prihvatiti kao rezultati? Dakle, da li bi se logika našega vremena uzaludno trudila – ta znanost koja je svjesna svojih uspjeha koju su obrađivali tako značajni istraživači i koja se odlikuje širokim priznanjem?* To će se teško htjeti || priznati. Prilikom raz- [A 212] [B 212]

* Kada O. K ü l p e (*Einleitung in die Philosophie*, 1895., str. 44) za logiku kaže da je ona »nedvojbeno ne samo jedna od najbolje razvijenih, nego i jedna od najsigurnijih i najzaokruženijih filozofijskih disciplina«, tada to svakako može biti istinito; ali prilikom prosudbe znanstvene sigurnosti i zaokruženosti logike, koja mi se pokazala, morao sam to odmah shvatiti kao naznaku za duboko stanje z n a n s t v e n e filozofije naših dana. I na to bih htio nadovezati pitanje: Ne bi li ipak bilo moguće postupno pripraviti kraj ovom žalosnom stanju stvari ukoliko se sva znanstvena | misaona energija usmjeravala na to da se razriješe problemi koji se [B 212]
mogu | oštro formulirati i najprije sigurno riješiti, makar se oni, promatrani po sebi [A 212]

matranja principijelnih pitanja idealistička kritika može izazvati nelagodu; ali puki pogled na ponosni niz značajnih djela od Milla do Erdmanna | i Lippsa većini će biti dovoljan za ponovno [A 213] stjecanje pokolebanog povjerenja. Sebi će se kazati, svakako mora postojati | sredstvo da se argumenti bilo kako riješe i da se dovedu u [B 213] sklad sa sadržajem ove cvjetajuće znanosti, a ako ne postoji, onda se može raditi o pukom spoznajno-teorijskom prevrednovanju znanosti koje, premda ne nevažno, ipak neće biti od revolucionarnoga uspjeha u ukidanju svog bitnog sadržaja. Svakako će se točnije trebati shvatiti mnogo toga, prikladno će se trebati ograničiti neo-

---

i za sebe, činili još toliko ograničenim, trezvenim i možda čak nezanimljivim? Ali, kao što se to bez daljnjega može uvidjeti, to se u prvom redu tiče čiste logike i nauka o spoznaji. Tu imamo preobilje egzaktnoga posla kojega se treba sigurno prihvatiti i jednom za svagda ga završiti. Samo se treba posegnuti. Svakako da i »egzaktne znanosti« (u koje se sada sigurno ubrajaju i spomenute discipline) cjelokupnu svoju veličinu toj skromnosti koja se zadovoljava s onim najmanjim i, da upotrijebimo jednu poznatu riječ, »u najmanjoj točki sakuplja svu svoju snagu«. Zacijelo, to se raspoloženje već sada potvrđuje posvuda u filozofiji; ali, kao što sam naučio uvidjeti, najčešće u pogrešnom pravcu, naime tako da se najbolja znanstvena energija posvećuje psihologiji – psihologiji kao jednoj objašnjavajućoj prirodnoj znanosti za koju se filozofija ne zanima više i ne zanima drugačije nego što se zanima za znanosti psihičkih procesa. Baš to se dakako ne smije dopustiti, zapravo upravo se s obzirom na psihološko fundiranje filozofijskih disciplina govori o velikim postignutim napretcima. A to se ni najmanje ne čini u logici. Ako dobro vidim, to je jedno vrlo rašireno shvaćanje stvarî koje je u novije vrijeme Elsenhans izrazio riječima: »Ako suvremena logika s rastućim uspjehom obrađuje logičke probleme, onda to ona ima zahvaliti prije svega psihološkom udubljivanju u njezin predmet« (*Zeitschrift für Philosophie*, Bd. 109 ⌜1896⌝, str. 203. Vjerojatno sam ja prije početka ovih istraživanja, odnosno prije spoznaje nerješivih teškoća, u koje me je zaplelo psihologističko shvaćanje u filozofiji matematike, govorio upravo jednako tako. Ali sada se, kada iz najjasnijih razloga mogu uvidjeti pogrešnost tog shvaćanja, ne mogu radovati inače mnogo obećavajućem razvoju znanstvene psihologije i najživlje se zanimati za nju, ali ne kao netko tko od nje doista očekuje filozofijska objašnjenja. No kako ne bih u potpunosti bio krivo razumljen moram odmah dodati ⌜da ja pravim oštru razliku između empirijske psihologije i fenomenologije koja je fundira (kao i na sasvim drugačiji način kritiku spoznaje); fenomenologija je razumljena kao čisti nauk o bîti doživljajâ⌝[1]. To će se jasno vidjeti u II. ⌜svesku⌝[2] ovoga rada.

[1] A: ⌜da ja izuzimam deskriptivnu fenomenologiju unutarnjega iskustva koja leži u temelju empirijskoj psihologiji i na sasvim drugačiji način ujedno i kritici spoznaje⌝.
[2] A: ⌜dijelu⌝.

prezni izvodi ili modificirati poredak istraživanjâ. Za sebe bi svakako moglo nešto značiti čisto uspoređivanje čisto-logičkih stavova i njihovo odvajanje od empirijsko-psiholoških izvoda logičkog nauka o umijeću. Takvim se mislima mogu zadovoljiti mnogi koji osjećaju snagu idealističke argumentacije, a koji ne posjeduju neophodnu hrabrost za konzekvencu.

Radikalno preoblikovanje, koje nužno mora doživjeti logika u smislu našega shvaćanja, moglo bi uostalom naići na antipatiju i nepovjerenje već stoga što bi se ona lako, osobito prilikom površnog razmatranja, mogla činiti čistom reakcijom. Da se ne smjera na takvo što, da ponovno nadovezivanje na opravdane tendencije starije filozofije ne želi izvršiti restituciju tradicionalne logike, to bi se svakako moralo ispostaviti već u točnijem pogledu na sadržaj naših analiza; ali teško da bismo smjeli polagati puno nade u to da s takvim uputama možemo prevladati svako nepovjerenje i izbjeći krivo tumačenje naših intencija.

§ 58. Naša nadovezivanja na velike mislitelje prošlosti i prije svih na Kanta

Kod vladajućih predrasuda za zaštitu nam ne može služiti ni okolnost da smo u stanju pozvati se na autoritet velikih mislitelja kao što su Kant, Herbart | i Lotze, a prije njih [A 214]
već Leibniz. | Zapravo, to bi moglo doprinijeti prije jačanju [B 214]
nepovjerenja.

Prema onom najopćenitijem mi se nalazimo vraćenim na Kantovo razlikovanje čiste i primijenjene logike. U stvari, možemo se složiti s najistaknutijim od njegovih izjava koje se odnose na to razlikovanje. Dakako, samo pod odgovarajućim uvjetima. Na primjer one zbunjujuće mitske pojmove, koje Kant toliko voli i koristi i za upitno razgraničenje, mislim pojmove razuma i uma, mi naravno nećemo akceptirati u pravom smislu duševnih moći. Razum i um, kao moći jednog izvjesnog normalnog misaonog ponašanja, pretpostavljaju u svom pojmu čistu logiku – koja zapravo definira ono normalno – i tako ozbiljno rekurirajući na njih upravo ne bi bili ništa razboritiji nego kada bismo u analognom slučaju htjeli objas-

niti umjetnost plesa pomoću moći plesa (odnosno pomoću moći da se umjetnički pleše), umjetnost slikanja pomoću moći slikanja itd. Termine razum i um mi naprotiv uzimamo kao puke naznake za usmjerenost na »formu mišljenja« i na njezine idealne zakone kojih se treba držati čista logika suprotno empirijskoj psihologiji spoznaje. Dakle, nakon takvih ograničenja, tumačenja i pobližih odredbi osjećamo se bliskim s Kantovim naucima.

Ali ne mora li upravo to slaganje kompromitirati naše shvaćanje logike? Čista logika (koja je zapravo jedino znanost) treba po Kantu biti »kratka i suhoparna«, »kao što to zahtijeva školski prikaz elementarnog nauka razuma«.* Svatko poznaje Kantova predavanja koja je izdao Jäsche i znade, u kojem dvojbenom | stupnju ona odgovaraju onom karakterističnom zahtjevu. Dakle, ta neizrecivo oskudna logika treba biti uzor kojemu | trebamo težiti? S mišlju o tom zavrtanju znanosti za stajalište aristotelovsko-skolastičke logike nitko se neće htjeti sprijateljiti. A izgleda da se izlazi na to kada zapravo sam Kant naučava da logika od Aristotela ima karakter jedne dovršene znanosti. Skolastičko ispredanje silogistike, uvedeno nekim pojmovnim odredbama koje su izlagane prigodom svečanosti – to nije nikakav izgled koji se upravo otvara. [A 215] [B 215]

Na to bismo naravno uzvratili: To što se Kantovu shvaćanju logike osjećamo bližima nego recimo Millovom ili Sigwartovom ne znači da odobravamo njezin cjelokupni sadržaj, da odobravamo određeno oblikovanje koje je on dao svojoj ideji čiste logike. S Kantom se slažemo u glavnoj tendenciji, ali ne nalazimo da je on jasno prozreo bit intendirane discipline i da je nju samo prikazao prema njezinom primjerenom sadržaju.

§ 59. Nadovezivanja na Herbarta i Lotzea

Uostalom, od Kanta nam je bliži Herbart i to uglavnom zato što se kod njega oštrije naglašava jedna kardinalna točka i

* *Kritik der reinen Vernunft*, Einleitung zur. tr. Logik, I, *WW*, Hartenstein[b], III, str. 83.

koristi ⌜izričito⌝[1] za razlikovanje između onog čisto logičkog i psihološkog, koja je u ovom pogledu doista odlučujuća, naime objektivnost »pojma«, tj. predodžba u čisto logičkom smislu.

»Sve mišljeno« – kaže se npr. u njegovom glavnom psihološkom djelu* – »promatrano po svojoj kvaliteti, u logičkom je smislu neki pojam«. Pritom »se ništa ne odnosi na mislećeg subjekta; njemu samo u psihološkom smislu
može pripadati pojam, dok osim toga pojam čovjeka, | triangla itd. navlastito [A 216]
ne pripada nikome. Uopće u logičkom značenju svaki pojam postoji samo jednom; što ne bi moglo biti kada bi zbroj pojmova rastao | sa zbro- [B 216]
jem istih predočavajućih subjekata ili sa zbrojem različitih aktova mišljenja, čime se, psihološki promatrano, stvara i proizvodi neki pojam«. »*Entia* starije filozofije, pa ni kod Wolffa«, čitamo dalje (u istom paragrafu, nav. dj.), »nisu ništa drugo nego pojmovi u logičkom smislu ... Ovdje spada i stari stav *essentiae rerum sunt immutabiles*. On ne znači ništa drugo nego: pojmovi su nešto potpuno bezvremeno; ono što je o njima istinito u svim njihovim logičkim odnosima, te i oni iz njih oblikovani znanstveni stavovi i zaključci, istinito je i ostaje za stare jednako kao i za nas – i na nebu i na zemlji. Ali u tom smislu, u kojem oni pružaju zajedničko znanje za sve ljude i za sva vremena, pojmovi uopće nisu ništa psihološko ... U psihološkom pogledu pojam je ona predodžba koja kao ono svoje predočeno ima pojam u logičkom značenju; ili posredstvom koje se pojam (ono što se treba predočiti) zbiljski predočuje. Tako uzeto, sada svatko ima svoje pojmove za sebe; Arhimed je istraživao svoj vlastiti pojam kruga, a Newton također svoj; bila su to dva pojma u psihološkom smislu, ma koliko da je to u logičkom pogledu samo jedan pojam za sve matematičare.«

Slične izvode nalazimo u 2. odsječku *Udžbenika za Uvod u filozofiju*. Odmah prvi stav glasi:** »Sve se naše misli mogu promatrati s dvije strane; dijelom, kao djelatnosti našega duha, dijelom u pogledu toga što se njima misli. U zadnjem pogledu one se zovu pojmovi, čija riječ, budući da ona označuje ono pojmljeno, nalaže apstrahiranje u vrsti i načinu na koji možemo primiti, producirati ⌜i⌝[2] reproducirati misli«. U § 35. navedenoga djela Herbart poriče da dva pojma mogu biti sebi potpuno jednaki; jer oni »se ne bi
razlikovali u pogledu onoga što je njima mišljeno, oni se dakle | uopće ne bi [A 217]
razlikovali kao pojmovi. Nasuprot tomu, mišljenje jednog te istog pojma može se mnogo puta ponoviti, proizvesti i izazvati u vrlo različitim prilikama,
poduzeti od strane nebrojenih | umnih bića, a da se pojam ne bi time um- [B 217]
nožio«. On u napomeni opominje »da se svakako treba zapamtiti da pojmovi

* Herbart, *Psychologie als Wissenschaft*, II, § 120 (orig. str. 175).

** Herbart, *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*[5], § 34, str. 77.

[1] Dodatak iz B.

[2] A: ⌜ili⌝.

nisu niti realni predmeti niti zbiljski aktovi mišljenja. Zadnja zabluda još je i sada djelotvorna; stoga mnogi logiku smatraju prirodnom poviješću razuma i vjeruju da u njoj spoznaju njegove urođene zakone i forme mišljenja, čime se kvari psihologija«. Na jednom drugom mjestu* kaže se: »Ako se čini neophodnim može se putem potpune indukcije dokazati da niti jedan jedini od svih, čistoj logici neospornih nauka, niti jedna od opozicija i subordinacija pojmova pa sve do lančanih zaključaka ne pretpostavljaju bilo što psihološko. Cjelokupna čista logika ima posla s odnosima onog mišljenog, sadržaja naših predodžbi (premda ne specijalno sa samim tim sadržajem); ali nigdje nema posla s djelatnošću mišljenja niti s njegovom psihološkom, dakle metafizičkom mogućnošću. Upravo kao i primijenjeni kao u ćudoređu, tek primijenjena logika potrebuje psihološka znanja, naime utoliko ukoliko se prema svojemu svojstvu treba razmotriti tvar koja se treba oblikovati primjereno danim propisima«.

U tom pogledu nalazimo mnoge poučne i važne izvode koje je moderna logika više gurala u stranu nego što ih je ozbiljno razmotrila. Ali ni to nadovezivanje na Herbartov autoritet ne želi biti krivo razumljeno. Ono ne podrazumijeva ništa manje nego povratak ideji i načinu obrade logike koje je Herbart imao u vidu i koje je na izvrstan način realizirao njegov zreli učenik Drobisch.

Herbart sigurno ima velike zasluge posebno u gore navedenoj točki, u naglašavanju idealnosti pojma. Njemu se u veliku zaslugu treba ubrojati već oblikovanje njegova | pojma, slagali se [A 218] sada ili ne slagali s njegovom terminologijom. Ali, s druge strane, Herbart, kako mi se čini, nije prešao preko naprosto pojedinačnih i nepotpuno dozrelih | poticaja i da je zbog mnogih krivih i [B 218] nažalost vrlo utjecajnih misli potpuno pokvario svoje najbolje intencije.

Štetno je već to što Herbart nije primijetio fundamentalne ekvivokacije izrazâ kao što su sadržaj, predočeno, mišljeno, po čemu one s jedne strane označavaju idealni, identični značenjski sadržaj odgovarajućih izraza, a s druge strane ono trenutačno predočeno predmetno. Jedino razjašnjavajuću riječ u odredbi pojma Herbart, koliko vidim, nije izrekao, naime to da pojam ili predodžba u logičkom smislu nije ništa drugo nego identično značenje odgovarajućih izraza.

---

* *Psychologie als Wissenschaft*, § 119 (originalno izdanje II, str. 174).

Ali važniji je temeljni Herbartov previd, zbog kojega on ono bitno idealno logičkoga pojma postavlja u njegovoj normalnosti. Time mu se u rasutu mnogostrukost doživljajâ pomiče smisao istinske i prave idealnosti, jedinstva značenja. Upravo se gubi fundamentalni smisao idealnosti, po kojemu se idealno i realno razdvajaju[1] nepremostivim bezdanom, a njoj podmetnuti smisao normalnosti zbunjuje temeljna logička shvaćanja.* U najbližoj je vezi s time to što Herbart vjeruje da je našao spasonosnu formulu kada logiku kao moral za mišljenje suprotstavlja psihologiji kao prirodnoj povijesti razuma.** O čistoj teorijskoj znanosti, koja se krije iza tog morala (i slično kod morala u uobičajenom smislu), on nema nikakvu predodžbu a još manje o opsegu i prirodnim granicama | te znanosti i o njezinu unutarnjem jedinstvu s [A 219] čistom matematikom. I tako u ovom pogledu i Herbartovu logiku ne neopravdano pogađa prigovor oskudnosti, sasvim tako kao i Kantovu i | aristotelovsko-skolastičku logiku, ma koliko da se [B 219] ona u drugom pogledu pokazuje nadmoćnom zbog habitusa samodjelatnog i egzaktnog istraživanja koji je njegovala u svom uskom krugu. U svezi s onim fundamentalnim previdom opet stoji zamršenost Herbartove spoznajne teorije koja se pokazuje sasvim nesposobnom da prividno tako dubokouman problem harmonije između subjektivnog tijeka logičkoga mišljenja i realnoga tijeka izvanjske zbiljnosti spozna kao to što on jest, naime kao prividni problem koji nastaje iz nejasnosti.

Sve to važi i za logičare Herbartove sfere utjecaja a specijalno i za Lotzea koji je prihvatio mnoge Herbartove poticaje, promislio ih s velikim oštroumljem i dalje originalno izveo. Njemu dugujemo mnogo; ali, nažalost, i njegove lijepe zalete smatramo poništenim Herbarotvim brkanjem ⌜specifične⌝[2] i normativne idealnosti. Njegovo veliko logičko djelo, ma koliko da je

* Usp. o tomu poglavlje o jedinstvu species u II. svesku.

** Herbart, *Lehrbuch zur Psychologie*[3], § 180, str. 127 posebnog izdanja iz 1882.

[1] U A slijedi: ⌜kao⌝.

[2] A: ⌜takorekuć platonovske⌝. Promjena u B odgovara »Ispravkama« u A.

bogato ⌜originalnim⌝[1] i dubokoumnoga mislitelja dostojnim mislima, postaje time neskladnim polutanom psihologističke i čiste logike.*

§ 60. Nadovezivanja na L e i b n i z a

Od velikih filozofa, na koje ukazuje ovdje zastupano shvaćanje logike, gore smo spomenuli i L e i b n i z a. Njemu smo relativno najbliži. I H e r b a r t o v i m logičkim uvjerenjima bliži smo | nego [A 220] K a n t o v i m samo utoliko ukoliko je nasuprot K a n t u obnovio L e i b n i z o v e ideje. Ali, dakako, H e r b a r t se nije pokazao sposobnim da barem približno iscrpi sve dobro koje se nalazi kod L e i b n i z a. On daleko zaostaje iza veličine tih koncepcija ovog | [B 220] silnog mišljenja koje ⌜u j e d i n j u j u⌝[2] matematiku i logiku. Nekoliko riječi o njima, kojima se osjećamo taknuti posebnom simpatijom.

Pokretački motiv na početku novije filozofije, ideja usavršavanja i novog oblikovanja znanostî, doveo je i L e i b n i z a do ⌜neprestanih⌝[3] nastojanja oko reformirane logike. Ali uvidljivije nego njegovi predšasnici on skolastičku logiku, umjesto da je izgradi kao šuplju starudiju formula, shvaća kao punovrijedan predstupanj istinske logike koja je unatoč svojoj nesavršenosti htjela pružiti istinsku pomoć mišljenju.** Njezino daljnje oblikovanje u d i s c i p l i n u m a t e m a t s k e f o r m e i s t r o g o s t i, u j e d n u u n i v e r-

---

* ⌜U prvom izdanju kao Dodatak drugoga dijela najavljena rasprava s L o t z e o v o m spoznajnom teorijom nije se mogla tiskati zbog nedostatka prostora.⌝[4] ✧

** Usp. npr. L e i b n i z o v u iscrpnu obranu tradicionalne Logike – premda ona nije »ni sjena« one, »kako on želi« – u pismu W a g n e r u, *Opp. philos.*, E r d m. str. 418 i naredne.

[1] A: ⌜krajnje čudnovatim⌝.

[2] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

[3] A: ⌜neumornih⌝.

[4] A: ⌜U narednom ćemo svesku naći prigodu da se kritički upustimo u L o t z e o v e spoznajno-teorijske nauke, osobito u njegovo poglavlje o realnom i formalnom značenju onog logičkog.⌝

zalnu matematiku u najvišem i najobuhvatnijem smislu, jest cilj kojemu on žrtvuje uvijek nove napore.

Ovdje slijedim naznake u *Nouveaux Essais*, L. IV, ch. XVII. Usp. npr. § 4, *Opp. phil.*, Erdm. 395[a], gdje se nauk o silogističkim formama, proširen u sasvim opći nauk o »*argumens en forme*«, označuje kao »*une espèce de Mathématique universelle, dont l'importance n'est pas assez connue*«. »*Il faut savoir*«, kaže se tamo, »*que par les argumens en forme je n'entends pas seulement cette manière scolastique d'argumenter, dont on se sert dans les collèges, mais tout raisonnement qui conclut par la force de la forme, et où l'on n'a besoin de suppléer aucun article; desorte qu'un sorites, un autre tissu de syllogisme, qui évite la répétition, même un compte bien dressé un calcul d'Algèbre, une analyse des infinitésimales me seront à peu | près des argumens en* [A 221] *forme, puisque leur forme de raisonner a été prédémontrée, en sorte qu'on est sûr de ne s'y point tromper.*« Sfera ovdje koncipirane *Mathématique universelle* bila bi dakle mnogo šira od sfere logičkoga kalkila, s čijom se konstrukcijom Leibniz puno mučio, a da time nije sasvim došao do | kraja. Pod tu opću [B 222] matematiku Leibniz je zapravo morao obuhvatiti i cjelokupnu *Mathesis universalis* u uobičajenom kvantitativnom smislu (koja sačinjava Leibnizov najuži pojam *Mathesis universalis*), osobito kada je čisto matematske argumente i inače opetovano označio kao »*argumenta in forma*«. Zbog toga bi tu morala spadati i *Ars combinatoria, seu Speciosa generalis, seu doctrina de formis abstracta* (usp. matematske spise u Pertzovom izdanju, Bd. VII, str. 24, 49 i naredne, 54, 159, 205 i naredne, itd.) koja sačinjava fundamentalni dio *Mathesis universalis* u širem, ali ne u gornjem najvišem smislu, dok se ona sama razlikuje od logike kao subordinirano područje. Za nas posebno zanimljivu *Ars combinatoria* Leibniz u nav. dj., VII, str. 61, definira kao »*doctrina de formulis seu ordinis, similitudinis, relationis etc. expressionibus in universum*«. Ona se ovdje kao *scientia generalis de qualitate* suprotstavlja *scientia generalis de quantitate* (općoj matematici u uobičajenom smislu). Usp. o tomu važno mjesto u Gerhardovu izdanju filozofskih spisa, Bd. VII, str. 297 i naredna: »*Ars Combinatoria speciatim mihi illa est scientia (quae etiam generaliter characteristica sive speciosa dici posset), in qua tractatur de rerum formis sive formulis in universum, hoc est de qualitate in genere sive de simili et dissimili, prout aliae atque aliae formulae ex ipsis a, b, c etc. (sive quantitates sive aliud quoddam repraesentent) inter se combinatis oriuntur, et distinguitur ab Algebra quae agit de formulis ad quantitatem applicatis, sive de aequali et inaequali. Itaque Algebra subordinatur Combinatoriae, ejusque regulis continue utitur, quae tamen longe generaliores sunt, nec in Algebra tantum sed et in arte deciphratoria, in variis ludorum generibus, in ipsa geomtria lineariter ad veterum morem tractata, denique in omnibus ubi similitudinis ratio habetur locum habent*«. – Leibnizove, za svoje vrijeme tako preuranjene intuicije čine se poznavatelju moderne »formalne« matematike i matematske logike oštro ograničenim i u velikoj mjeri dostojne divljenja. Kao što sam | izričito primi- [A 222] jetio, ovo zadnje se tiče i Leibnizovih fragmenata o *scientia generalis*, odnosno o *calculus ratiocinatur*, iz kojih je Trendelenburgova elegantna, ali za površinu vezana kritika mogla iščitati vrlo malo onog korisnog (*Historische Beiträge zur Philosophie*, Bd. III.)

Leibniz u ponovljenim i izričitim izjavama ujedno ukazuje [B 222] na nužnost proširivanja logike matematskom teorijom vjerojatnosti. On od matematičara zahtijeva analizu problemâ koji u sebi kriju igre na sreću i od toga očekuje velika unapređenja empirijskoga mišljenja i njegove logičke kritike.* Ukratko, Leibniz je predvidio veličanstvene stečevine, od kojih treba spomenuti logiku od vremena Aristotela, teoriju vjerojatnosti i tek u drugoj polovici 19. stoljeća dozrelu matematsku analizu (silogističkih i asilogističkih) zaključaka. Sa svojom *Combinatoria* on je također otac čistog nauka o mnogostrukosti, te discipline koja je bliska s logikom, koja je zapravo iznutra povezana s njom. (Usp. dolje § 69 i 70, str. 247 i naredne.)

Sa svim tim Leibniz stoji na tlu one ideje čiste logike za koju se ovdje zalažemo. Ništa mu nije dalje od misli da bi bitne osnove plodnoga umijeća spoznaje mogle ležati u psihologiji. One su po njemu sasvim *a priori*. One zapravo konstituiraju jednu disciplinu matematske forme koja kao takva, posve isto kao recimo čista aritmetika, bez daljnjega u sebi uključuje pozivanje na praktično reguliranje spoznaje.**

§ 61. Nužnost pojedinačnih istraživanja o spoznajno-kritičkoj opravdanosti i parcijalnom realiziranju ideje čiste logike [A 223]

No ipak se neće dopustiti da Leibnizov autoritet važi više od Kantovog ili Herbartovog, osobito zato što on velikim | [B 223] intencijama nije htio dati značenje provedenih postignuća. On pripada jednoj prošloj epohi, u odnosu na koju nova znanost vjeruje da je daleko uznapredovala. Autoriteti uopće nisu značajni za tu široko

* Usp. npr. *Nouv. Ess.* L. IV, ch. XVI, § 5, *Opp. phil.*, Erdm., str. 388 i naredna; L. IV, ch. II, § 14, nav. dj., str. 343. Usp. također fragmente o *scientia generalis*, nav. dj., str. 84, 85 itd.

** Tako npr. po Leibnizu *Mathesis universalis* u najužem smislu koincidira s *Logica Mathematicorum* (Pertz, nav. dj., Bd. VII, str. 54), dok on nju (nazvanu i *Logica Mathematica*, nav. dj., str. 50) definira kao *Ars judicandi atque inveniendi circa quantitates*. To se naravno prenosi na *Mathesis universalis* u širem i najširem smislu.

izvedenu i navodno rezultatima bogatu i osiguranu znanost. A njihov utjecaj mora biti utoliko manji ukoliko kod njih nedostaje dovoljno razjašnjeni i pozitivno izgrađeni pojam o upitnoj disciplini. Jasno je: Ako ne želimo stati na pola puta i ako naša kritička razmatranja ne želimo izložiti opasnosti jalovosti, onda se moramo podvrći zadaći konstruiranja čiste logike na dovoljno širokoj osnovi. Samo zahvaljujući tomu što u stvarnim pojedinačnim izvodima nudimo jednu točnije ocrtanu predodžbu o sadržaju i karakteru njezinih bitnih istraživanja i određenije izrađujemo njezin pojam, možemo odstraniti predrasudu kao da bi ona imala posla s nekim beznačajnim područjem sasvim trivijalnih stavova. Mi ćemo, suprotno, vidjeti da je protezanje discipline vrlo veliko i to ne samo u pogledu na njezin sadržaj na sistematske teorije, već prije svega u pogledu na velika i važna istraživanja koja su potrebna za njezino filozofijsko utemeljenje i prosudbu.

Uostalom, navodna neznatnost čisto logičkog područja istine ne bi sama za sebe bila nikakav argument za njegovo tretiranje kao puke pomoći logičkom nauku o umijeću. Postulat čisto teorijskoga interesa jest da ono što u sebi čini teorijski dovršeno jedinstvo | [A 224] također prikazuje u toj teorijskoj dovršenosti a ne kao puku pomoć za izvanjske svrhe. Ako su uostalom dosadašnja istraživanja razjasnila da ispravno razumijevanje bîti čiste logike i njezinog osebujnog položaja u odnosu na sve druge znanosti sačinjava jedno od najvažnijih pitanja[1] spoznajne teorije, | onda je također vitalni interes ove fundamentalne filozofijske znanosti da se čista logika zbiljski prikaže u svojoj čistoći i samostalnosti.[2] Naravno, spoznajna se teorija ne bi morala shvatiti kao jedna disciplina koja nasljeđuje metafiziku ili čak koincidira s njom, već koja prethodi njoj kao i psihologiji i svim drugim disciplinama. [B 224]

---

[1] U A slijedi: ⌜ako ne i o n o najvažnije⌝.

[2] U A slijedi: ⌜Zapravo, ja ne bih znao, u kojoj bi mjeri spoznajna teorija uopće zaslužila ime p o t p u n e znanosti ako se cjelokupna čista logika ne bi shvatila kao njezin sastavni dio, odnosno, obratno, ako se spoznajno-teorijsko istraživanje ne bi moglo shvatiti kao filozofijski aneks čistoj logici⌝.

DODATAK

Upute na F. A. Langea i B. Bolzana

Ma koliko je rastojanje koje moje shvaćanje logike razdvaja od shvaćanja F. A. Langea, s njim sam suglasan i vidim zaslugu za našu disciplinu u tomu što se on u vrijeme preovlađujućeg potcjenjivanja čiste logike odlučno založio za uvjerenje da »znanost treba očekivati bitno unapređenje od pokušaja izdvojene obrade čisto formalnih elemenata logike«.* Odredba seže i dalje, ona se u onom najopćenitijem odnosi i na ideju discipline koju Lange nije dakako mogao dovesti do bitne jasnoće. Ne bez razloga njemu je stalo do izdvajanja čiste logike kao izlučivanja onih nauka koje on označuje kao »ono | apodiktično logike«, naime kao [A 225] »one nauke koje se, jednako poučcima matematike mogu razviti na apsolutno nužan način ...«. I vrlo je vrijedno pažnje to što on zatim dodaje: »Puka činjenica postojanja nužnih istina toliko je važna da se brižljivo mora pratiti svaki njihov trag. Propuštanje tog istraživanja zbog neznatne vrijednosti formalne logike ili zbog njezine nedostatnosti kao teorije ljudskoga mišljenja moralo bi se s tog stajališta najprije već odbaciti kao brkanje teorijskih i praktičnih svrha. Takav prigovor trebao bi se promatrati tako kao kada bi se neki kemičar opirao analizirati neko složeno tijelo zato što je ono vrlo vrijedno u svom | složenom stanju, dok pojedinačni sastavni dijelovi vjerojatno ne bi [B 225] imali nikakvu vrijednost«.** Jednako se tako ispravno na jednom drugom mjestu kaže: »Formalna logika ima kao apodiktična znanost vrijednost koja je sasvim neovisna o njezinoj korisnosti, budući da svakom sistemu *a priori* važećih istina pripada najveće uvažavanje«.***

Dok se Lange tako toplo zalagao za ideju čisto formalne logike, nije uopće slutio da je ona već odavno bila realizirana u relativno visokoj mjeri. Nemam naravno u vidu mnoge prikaze formalne logike koji su nastali osobito u Kantovoj i Herbartovoj školi i koji su ⌜premalo udovoljavali zahtjevima koje su isticali⌝[1]; ali svakako imam u vidu Nauk o znanosti Bernharda Bolzana iz 1837. godine, djelo koje u stvarima logičkog »nauka o elementima« daleko iza sebe ostavlja sve što svjetska literatura nudi od sistematskih nacrta logike. Doduše, Bolzano nije izričito razmatrao i zagovarao samostalno razgraničenje logike u našemu smislu; ali *de facto* on je nju u oba sveska svojega djela, naime kao podlogu nauka o znanosti u smislu njegova shvaćanja, prikazao u čistoći i znanstvenoj strogoći i opskrbio s takvim obiljem originalnih, znanstveno osiguranih i u svakom slučaju plodnih misli da će | [A 226]

* F. A. Lange, *Logische Studien*, str. 1.

** Nav. dj., str. 7 i naredna.

*** Nav. dj., str. 127.

[1] A. ⌜premalo zadovoljavale zahtjeve koje su isticali⌝.

zbog toga morati važiti kao jedan od najvećih logičara svih vremena. ⌜Historijski se on može dovesti u sasvim blizak odnos spram⌝[1] Leibniza s kojim dijeli važne misli i temeljna shvaćanja a kojemu je i filozofski najbliži. Dakako, ni on nije u potpunosti iscrpio bogatstvo Leibnizovih intuicija, osobito ne u pogledu na matematsku silogistiku i *mathesis universalis*. No tada je od Leibnizove zaostavštine bilo poznato još premalo toga i nedostajali su »formalna« matematika i nauk o mnogostrukosti kao ključ razumijevanja.

Sa svakim retkom Bolzano se u svom divljenja vrijednom djelu potvrđuje kao oštroumni matematičar koji pušta da u logici vlada isti onaj duh znanstvene strogosti kojeg je on sam | kao prvi uveo u teorijsku obradu temeljnih [B 226] pojmova i načelâ matematske analize i koju je time postavio na novu osnovu: glasovita titula koju povijest matematike nije zaboravila zabilježiti. Od dubokoumne višeznačnosti filozofije sistema, koja je više izlazila na to da misaoni svjetonazor i svjetska mudrost budu kao teorijski-analizirajuće svjetsko znanje i koja je u nesretnom brkanju tih temeljno različitih intencija vrlo sprečavala napredak znanstvene filozofije, ne nalazimo nikakvoga traga kod Bolzana – Hegelova suvremenika. Njegove misaone tvorevine sadrže misaonu jednostavnost i trezvenost, ali i matematsku jasnost i strogost. Tek dublje ulaženje u smisao i svrhu ovih tvorevina u cjelini discipline otkriva koliki se duhovni rad i duhovno postignuće kriju u trezvenim odredbama ili u formalnim prikazima. Filozofu odgojenom u predrasudama, u misaonim i jezičnim navikama idealističkih škola – a tako se u potpunosti ni svi mi nismo odvikli od njihovih utjecaja – takav se znanstveni rad čini kao ideja lišena plitkost ili pak kao cjepidlačenje i pedanterija. Ali na Bolzanovu se djelu logika mora izgrađivati kao znanost, iz njega se mora učiti ono što je za nju nužno: matematska oštrina razlikovanjâ, matematska egzaktnost u teorijama. Ona će tada dobiti i jedno drugo stajalište za procjenu »matematizirajućih« teorija logike koje matematičari, | potpuno nezabrinuti filozofskim prijezirom, [A 227] tako uspješno izgrađuju. Jer one se potpuno uklapaju u duh Bolzanove logike, premda ih sam Bolzano još nije naslućivao. U svakom slučaju, nekom budućem piscu povijesti logike svakako se više neće smjeti potkrasti propust inače tako temeljitoga Überwega da djelo od ranga kakvo je *Wissenschaftslehre* stavi na isti stupanj s Knniggeovom *Logik für Frauenzimmer.**

Koliko je puno Bolzanovo postignuće iz ⌜jednoga⌝[2] komada, toliko se ono (sasvim u smislu samog izvorno časnog mislitelja) može promatrati kao konačno | dovršavajuće. Da ovdje spomenemo samo ⌜jedno⌝[3]: posebno se [B 227]

* Überweg naime od toliko toga spomena vrijednoga znade reći samo: ✧ naslov. Uostalom: tada se i povijesna obrada logike, koja se poput Überwegove orijentira na »velike filozofe«, doživljavala kao anomalija.

[1] A: ⌜Po svojemu mjestu on je usko pored⌝.

[2] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

[3] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

osjećaju nedostatci u spoznajno-teorijskom pravcu. Nedostaju (ili su sasvim nedovoljna) istraživanja koja se odnose na navlastito filozofijsko razjašnjavanje logičkih misaonih postignuća a time i na filozofijsku prosudbu same logičke discipline. Ta pitanja u svakom slučaju može izbjeći istraživač koji u sigurno razgraničenom području poput matematičara gradi teoriju na teoriju, a da se ne brine puno za principijelna pitanja; ali takva pitanja ne može izbjegavati onaj tko stoji pred zadaćom da onome tko uopće ne vidi i ne dopušta važenje te discipline ili tko njezine bitne zadaće brče s heterogenim zadaćama razjasni vlastito pravo jedne takve discipline i bit njezinih predmeta i zadaća. Usporedba ovih logičkih istraživanja s Bolzanovim djelom općenito će poučiti da se kod njih nipošto ne radi o pukim komentarima ili kritički poboljšavajućim prikazima Bolzanovih misaonih tvorevina, premda su ona s druge strane ⌜odlučujuće poticaje⌝[1] dobila od Bolzana – i ⌜osim toga⌝[2] od Lotzea.

[1] A: ⌜odlučujuće utjecaje⌝.
[2] A: ⌜pored toga⌝.

JEDANAESTO POGLAVLJE [A 228]

IDEJA ČISTE LOGIKE

Kako bismo dobili barem privremenu, nekim karakterističnim crtama određenu sliku cilja kojemu teže pojedinačna istraživanja što slijede u II. ⌜svesku⌝[1] odvažujemo se na pokušaj da do pojmovne jasnoće uzdignemo ideju čiste logike koja je u stanovitoj mjeri pripremljena dosadašnjim kritičkim razmatranjima.

§ 62. Jedinstvo znanosti. Povezanost stvarî i povezanost istina

Znanost je prije svega antropologijsko jedinstvo, naime jedinstvo aktova mišljenja, misaonih dispozicija pored izvjesnih | pripadnih primjedbi. Ovdje nas ne zanima što to jedinstvo određuje kao antropologijsko i specijalno što ga određuje kao psihološko jedinstvo. Nas naprotiv zanima, što znanost čini znanošću, a to u svakom slučaju nije psihološki i uopće realni sklop u koji se uvrštavaju aktovi mišljenja, nego je to jedan izvjesni objektivni ili idealni sklop koji im pribavlja jedinstveni predmetni odnos i u toj jedinstvenosti i idealno važenje. [B 228]

No ovdje je potrebna veća određenost i jasnoća. Pod objektivnim sklopom, koji ideelno prožimlje znanstveno mišljenje, koji mišljenju a tako i znanosti kao takvoj daje »jedinstvo«, može se razumjeti dvoje: S k l o p s t v a r î, na koji se (zbiljski ili mogući) misaoni doživljaji intencionalno odnose, i na drugoj strani s k l o p i s t i n a, u kojemu do objektivnog važenja stvarno jedinstvo dolazi

[1] A: ⌜dijelu⌝.

kao to što ono jest. I jedno i drugo je | *a priori* međusobno dano i [A 229] nerazdvojno jedno od drugoga. Ništa ne može biti a da ne bude ovako ili onako određeno; i da ono jest i da je tako i tako određeno, to je upravo istina po sebi koja čini nužni korelat bitka po sebi. Očito da ono što važi za pojedinačne istine, odnosno stanja stvari, važi i za sklopove istina, odnosno stanjâ stvari. Ali ta evidentna nerazdvojnost nije identitet. U odnosnim istinama ili u sklopovima istina ⌜oblikuje se zbiljsko postojanje stvarî i stvarnih sklopova⌝[1]. Ali sklopovi su istina drugačiji od sklopova stvarî koje su u njima »istinite«; to se pokazuje već u tomu da se istine koje važe za istine ne podudaraju s istinama koje važe za stvari koje su postavljene u onim istinama.

Kako bi se spriječili nesporazumi ovdje izričito naglašavam da se riječi predmetnost, predmet, stvar | i tomu sl. ovdje uvijek upotrebljavaju u naj- [B 229] širem smislu, dakle u skladu s onim kod mene istaknutim terminom spoznaje. Neki predmet (spoznaje) može biti koliko nešto realno toliko i nešto idealno, koliko neka stvar ili neki proces toliko i neka species ili neka matematska relacija, koliko bitak toliko i trebanje bitka. To se sâmo od sebe prenosi na izraze kao što su jedinstvo predmetnosti, sklop stvarî i tomu sl.

U sudu ili točnije u spoznaji dana su nam samo ova dva jedinstva koja se jedno bez drugog mogu misliti samo apstraktivno – jedinstvo predmetnosti, na jednoj, i jedinstvo istine na drugoj strani. Taj je izraz dovoljno širok da u sebi može obuhvatiti kako jednostavne aktove spoznaje tako i sve složenije, logički jedinstvene sklopove spoznaje: svaki je sklop kao cjelina također neki akt spoznaje. Time što sada izvršujemo akt spoznaje ili, kako bih to rado izrazio, živimo u njemu, mi se »bavimo onim predmetnim« koje on mnije i postavlja, | upravo na spoznavajući način; i to je [A 230] spoznaja u najstrožem smislu, tj. kada sudimo s evidencijom, tada je ono predmetno ⌜originarno⌝[2] dano. Sada nam stanje stvari stoji pred očima ne samo prividno, nego zbiljski i u njemu je sam predmet mišljen kao ono što on jest, tj. kao točno tako i nikako drukčije,

[1] A: ⌜konstituira se važenje stvarî i stvarnih sklopova⌝.

[2] Dodatak iz B.

tako kako je mišljen u spoznaji: kao nositelj tih svojstava, kao član tih relacija i tomu sl. On je ne samo prividno, već zbiljski takav i kao zbiljski takav on je dan našoj spoznaji; ali to ne znači ništa drugo: kao takav on je ne samo uopće mišljen (prosuđen), nego i s p o z n a t; ili: d a je on takav, to je aktualnom postala istina, ⌜upojedinjena u doživljaju evidentnoga suda⌝[1]. Reflektiramo li na ⌜to upojedinjenje i izvršimo li bilo koju ideirajuću apstrakciju⌝[2], tada umjesto onog predmetnog sama istina postaje ⌜zahvaćenim predmetom⌝[3]. Pritom[4] istinu zahvaćamo kao idealni korelat nestalnog subjektivnog akta spoznaje, kao ⌜j e d n u⌝[5] istinu | nasuprot neograničenoj mnogostrukosti mogućih aktova spoznaje i spoznavajućih individua. [B 230]

Sklopovima s p o z n a j e *idealiter* odgovaraju s k l o p o v i i s t i n a. Prikladnije razumljeno, oni su ne samo kompleksi istina, već kompleksne istine koje time i same i to kao cjelina stoje pod pojmom istine. Tu pripadaju i z n a n o s t i, ako se ova riječ uzme objektivno, dakle u smislu sjedinjene istine. Kod sveopće korelacije, koja postoji između istine i predmetnosti, jedinstvu istine u jednoj te istoj znanosti također odgovara neka jedinstvena predmetnost: to je jedinstvo z n a n s t v e n o g a p o d r u č j a. Odnosnim na to jedinstvo zovu se sve s t v a r n o s u p r i p a d n e istine jedne te iste znanosti – to je izraz koji se dakako, kao što ćemo kasnije vidjeti, pojavljuje pritom upotrijebljen u širem smislu nego što je to uobičajeno. (Usp. završetak § 64, str. 224.)

§ 63. Nastavak. Jedinstvo teorije [A 231]

Sada se pita, š t o o d r e đ u j e j e d i n s t v o z n a n o s t i a time i jedinstvo područja? Jer znanost ne čini svako sklapanje istina u neki savez istina koje bi svakako moglo biti i sasvim izvanjsko. U

1 A: ⌜jest doživljaj u evidentnom sudu⌝.
2 A: ⌜taj akt⌝.
3 A: ⌜predmetom i sada je o n a d a n a na predmetni način⌝.
4 U A slijedi: ⌜– u ideirajućoj apstrakciji –⌝.
5 U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

prvom poglavlju smo kazali* da znanosti pripada izvjesno jedinstvo sklopa obrazloženja. Ali ni to ovdje neće moći zadovoljiti, budući da to doduše ukazuje na obrazloženje kao na nešto što je bitno pripadno ideji znanosti, ali ne kaže, koja vrsta jedinstva obrazloženjâ sačinjava znanost.

| Kako bismo došli do jasnoće iznosimo unaprijed neke opće tvrdnje. [B 231]

Znanstvena spoznaja jest kao takva spoznaja iz temelja. Spoznati nešto iz temelja znači uvidjeti nužnost da se to događa tako i tako. Nužnost kao objektivni predikat neke istine (koja se onda zove nužna istina) znači isto što i zakonito važenje dotičnog stanja stvari.** Dakle, uvidjeti neko stanje stvari kao zakonito ili njegovu istinu kao nužno važeću i imati spoznaju o temelju stanja stvari, odnosno o njegovoj istini, to su ekvivalentni izrazi. U prirodnoj ekvivokaciji svakako se kao nužna običava označiti također svaka opća istina koja sama izriče | [A 232] neki zakon. U skladu s prvo definiranim smislom ona bi se mogla označiti kao objašnjavajući temelj zakona, iz kojega proistječe jedna klasa nužnih istina.

Istine se raspadaju na individualne i generalne. Prve sadrže (eksplicitne ili implicitne) tvrdnje o zbiljskoj egzistenciji individualnih pojedinačnosti, dok su druge slobodne od toga samo dozvoljavaju da se otkrije (čisto iz pojmova) moguća egzistencija onog individualnog.

Individualne su istine kao takve slučajne. Govori li se kod njih o objašnjenju razlogâ, tada se radi o tomu da se njihova nužnost pokaže pod izvjesnim pretpostavljenim okolnostima. Naime, ukoliko je povezanost jedne činjenice s drugim činjenicama zakonita, utoliko je na temelju zakonâ koji reguliraju sklo-

* Usp. § 6, str. 28. Tamo smo pod naslovom znanost svakako imali u vidu jedan ograničeniji pojam, pojam teorijski-objašnjavajuće, apstraktne znanosti. To ipak ne čini nikakvu bitnu razliku, osobito s obzirom na istaknuto mjesto apstraktnih znanosti koje ćemo dolje odmah razmatrati.

** Ne radi se dakle o subjektivnom, psihološkom karakteru dotičnoga suda, recimo o osjećaju prisiljenosti i tomu sl. Na str. 130 i narednoj ponešto smo nagovijestili o tomu kako se idealni predmeti a time i idealni predikati takvih predmeta odnose prema subjektivnim aktovima. Pobliže o tomu u II. svesku ⌜A: dijelu⌝.

pove dotične vrste i pod pretpostavkom pripadnih okolnosti njezin bitak nužni bitak.

| Kada se ne radi o obrazloženju neke činjenične, nego o obrazloženju jedne generalne istine (koja s obzirom na moguću primjenu na same činjenice koje spadaju pod nju opet ima karakter nekog zakona), tada ukazujemo na izvjesne generalne zakone koji putem specijaliziranja (ne individualiziranja) i deduktivnog izvođenja daju stav koji se treba obrazložiti. Obrazloženje generalnih zakona nužno vodi do izvjesnih, po svojoj bîti (dakle »po sebi« i ne samo subjektivno ili antropologijski) ne više obrazloživih zakona. Oni se zovu temeljni zakoni. [B 232]

Sistematsko jedinstvo idealno dovršene ukupnosti zakonâ, koji počivaju u jednoj temeljnoj zakonitosti kao na svom zadnjem temelju i proistječu iz njega sistematskom dedukcijom, jest jedinstvo sistematski dovršene teorije. Pritom se temeljna zakonitost sastoji ili iz nekog temeljnog zakona ili iz saveza homogenih temeljnih zakona.

| Teorije u ovom strogom smislu posjedujemo u općoj aritmetici, u geometriji, analitičkoj mehanici, matematskoj astronomiji itd. Pojam teorije obično se shvaća kao jedan relativni pojam, naime relativno spram njome vladajuće mnogostrukosti pojedinačnosti kojima ona pripravlja objašnjavajuće temelje. Opća aritmetika daje objašnjavajuću teoriju za numeričke i konkretne brojčane stavove; analitička mehanika za mehaničke činjenice; matematska astronomija za činjenice gravitacije itd. Mogućnost preuzimanja objašnjavajuće funkcije nije međutim samorazumljiva posljedica bîti teorije u našem apsolutnom smislu. – U jednom labavijem smislu pod teorijom se podrazumijeva jedan deduktivni sistem u kojemu zadnji temelji još nisu temeljni zakoni u strogom smislu riječi, ali kao pravi temelji približavaju se k njima. U stupnjevitom slijedu dovršene teorije jedan stupanj čini teorija u ovom labavom smislu. [A 233]

| Uvažavamo i sljedeću razliku: svaki objašnjavajući sklop jest deduktivni, ali nije svaki deduktivni sklop objašnjavajući. Svi su temelji premise, ali nisu sve premise temelji. Doduše, svaka je dedukcija nužna, tj. stoji pod zakonima; ali to da zaključni stavovi slijede prema zakonima (zakonima zaključka) ne znači da oni slijede iz zakonâ i da se u njima »temelje« u pregnantnom smislu. I svaka [B 233]

premisa, osobito opća, običava se dakako označavati kao »uzrok« za iz nje izvučenu »posljedicu« – što je jedna ekvivokacija koja se svakako treba uvažavati.

§ 64. Bitni i nebitni principi koji znanosti daju jedinstvo. Apstraktne, konkretne i normativne znanosti

Sada smo u stanju odgovoriti na gore nabačeno pitanje: što određuje supripadnost istina ⌜jedne⌝[1] znanosti, što sačinjava njezino »stvarno« jedinstvo.

| Ujedinjujući princip može biti dvostruke, bitne i nebitne vrste. [A 234]

Bitno jedno jesu istine neke znanosti kada njihovo povezivanje počiva na onome što znanost prije svega čini znanošću; a to je, kao što znamo, spoznaja iz temelja, dakle objašnjenje ili obrazloženje (u pregnantnom smislu). Bitno jedinstvo istina jedne znanosti jest jedinstvo objašnjenja. Ali svako objašnjenje ukazuje na neku teoriju i svoj dovršetak dobiva u spoznaji temeljnih zakona, principâ objašnjenja. Jedinstvo objašnjenja znači dakle teorijsko jedinstvo, to znači, prema onome što je gore izvedeno, homogeno jedinstvo objašnjavajućih principa.

Znanosti, u kojima stajalište teorije, principijelnoga jedinstva, određuje područuje i koje time u idealnoj dovršenosti obuhvaćaju sve moguće činjenice i | generalne pojedinačnosti, koje svoje prin- [A 234
cipe objašnjenja imaju u ⌜jednoj⌝[2] temeljnoj zakonitosti, nazivaju se, ne baš prikladno, apstraktne znanosti. One se najznakovitije zapravo nazivaju teorijske znanosti. No taj se izraz upotrebljava u suprotnosti spram praktičnih i normativnih znanosti i mi smo ga gore također ostavili u tom smislu. Slijedeći jedan poticaj J. v. Kriesa* te bi se znanosti gotovo jednako tako karakter-

---

* J. v. Kries, *Die Prinzipien der Wahrscheinlichkeitsrechnung*, 1886., str. 85 i naredna, i *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, XVI (1892), str. 255. No kod Kriesa se kod termina »nomologijski« i »ontologijski« radi o razlikovanju sudova, ne kao ovdje o razlikovanju znanostî.

[1] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

[2] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

istično moglo označiti kao nomologijske znanosti, ukoliko one kao i bitni cilj istraživanja u zakonu posjeduju ujedinjujući princip. I u toj svezi korišteno ime objašnjavajuće znanosti prikladan je ukoliko želi naglasiti jedinstvo iz objašnjenja a ne | sâmo objašnjenje.[1]

Ali, drugo, postoje i ⌜izvanredna⌝[2] stajališta za združivanje [A 235] istina u ⌜jednu⌝[3] znanost i kao najbliže stajalište navodimo jedinstvo stvari u jednom više doslovnom smislu. Naime, povezuju se sve one istine koje se po svom sadržaju odnose na jednu te istu individualnu predmetnost ili na jedan te isti empirijski rod. To je slučaj kod konkretnih ili, koristeći v. Kriesov termin, ontologijskih znanosti kao što su zemljopis, povijest, zvjezdoznanstvo, povijest prirode, anatomija itd. Istine zemljopisa sjedinjene su svojim odnosom prema Zemlji, istine meteorologije još se ograničenije odnose na zemaljske vremenske pojave itd.

Te se znanosti običavaju označavati i kao deskriptivne i tom bi se imenu moglo utoliko dopustiti važenje ukoliko je zapravo jedinstvo opisa određeno empirijskim jedinstvom predmeta ili klase, te u | ovdje pripadnim znanostima to deskriptivno jedinstvo jest ono [B 235] koje određuje jedinstvo znanosti. Ali, naravno, to se ime ne bi smjelo razumjeti tako kao da bi deskriptivne znanosti bile usmjerene na puki opis, što proturječi za nas mjerodavnom pojmu znanosti.

Budući je moguće da objašnjenje koje se usmjeruje na empirijska jedinstva vodi i sasvim razjedinjenim ili čak heterogenim teorijama i teorijskim znanostima, to jedinstvo konkretne znanosti s pravom nazivamo nebitnim.

U svakom slučaju jasno je da su apstraktne ili nomologijske znanosti pravne temeljne znanosti iz čijeg teorijskog sadržaja konkretne znanosti trebaju crpsti sve | ono što ih čini znanostima, naime [A 236]

[1] U A slijedi: ⌜Jer bîti svake znanosti kao takve pripada zapravo to da objašnjava.⌝

[2] A: ⌜nebitna⌝.

[3] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

ono teorijsko. Svakako je pojmljivo da se konkretne znanosti mogu zadovoljiti time što se nadovezuju na niže zakone nomologijskih znanosti i što u svakom slučaju još naznačuju glavni pravac počinjućeg objašnjenja. Jer redukcija na principe i građa objašnjavajućih teorija uopće jest osebujna domena nomologijskih znanosti i ona je prilikom dovoljnoga razvoja zatečena u najopćenitijoj formi kao već učinjena. Naravno, pritom ništa ne treba biti iskazano o relativnoj vrijednosti obje znanosti. Teorijski interes nije jedini i nije jedino taj koji određuje vrijednost. Estetki, etički, u širem smislu riječi praktični interesi mogu se nadovezivati na ono individualno i pridati najvišu vrijednost njegovom upojedinjenom opisu i objašnjenju. Ali ukoliko mjerodavan teorijski interes, tu individualno ne vrijedi za sebe ništa ili vrijedi samo kao metodologijska prolazna točka za konstrukciju opće teorije. Teorijski istraživač prirode, odnosno istraživač prirode | u sklopu čisto teorijskog, matematizira- [B 236] jućeg razmatranja, promatra Zemlju i zvijezde drugačijim očima nego geograf ili astronom; on je prema njima ravnodušan i one za njega važe samo kao primjeri gravitirajućih masa uopće.

Naposljetku trebamo spomenuti još jedan drugi, također nebitni princip znanstvenog jedinstva, a to je onaj koji nastaje iz nekog jedinstvenog vrednujućeg interesa, koji je dakle objektivno određen jednom jedinstvenom temeljnom vrijednošću (odnosno jedinstvenom temeljnom normom), o čemu smo iscrpno govorili u II. poglavlju, § 14. To dakle u normativnim disciplinama sačinjava stvarnu supripadnost istina, odnosno jedinstvo područja. Dakako, prilikom govora o stvarnoj | supripadnosti naj- [A 237] prirodnije će se razumjeti takva supripadnost koja se temelji u samim stvarima; pritom će se dakle u vidu imati samo jedinstvo iz konkretne zakonitosti ili jedinstvo konkretne stvari. U tom shvaćanju normativno i stvarno jedinstvo stupaju u suprotnost.

Prema onome što smo ranije razmatrali normativne znanosti ovise o teorijskim – i prije svega o teorijskim znanostima u najužem smislu nomologijskih znanosti – na taj način da opet možemo kazati da one iz njih crpe sve ono što u njima sačinjava ono što je znanstveno, kao ono što je upravo teorijsko.

§ 65. Pitanje o idealnim uvjetima mogućnosti znanosti, odnosno teorije uopće. A. Pitanje koje se odnosi na aktualnu spoznaju

Sada postavljamo značajno pitanje o »u v j e t i m a m o g u ć n o s t i z n a n o s t i u o p ć e«. Budući da se bitni cilj znanstvene spoznaje može postići samo posredstvom teorije u strogom smislu nomologijskih znanosti, ovo pitanje zamjenjujemo pitanjem o u v j e t i m a m o g u ć n o s t i | t e o r i j e u o p ć e. Teorija se kao [B 237] takva sastoji od istina, a forma je njihovoga povezivanja deduktivna. Dakle, odgovor na naše pitanje uključuje odgovor na općenitije pitanje, naime odgovor na pitanje o uvjetima mogućnosti i s t i n e u o p ć e ili opet odgovor na pitanje o uvjetima mogućnosti d e d u k t i v n o g j e d i n s t v a uopće. – Naravno da su smjerani historijski odjeci u formi postavljanja pitanja. Očigledno imamo posla sa sasvim nužnim uopćavanjem pitanja o »uvjetima mogućnosti iskustva«. Jedinstvo iskustva za K a n t a je zapravo jedinstvo predmetne zakonitosti; dakle ono pada pod pojam teorijskoga jedinstva.

No smisao pitanja ipak potrebuje točnije preciziranje. Pitanje se svakako razumije | najprije u s u b j e k t i v n o m smislu, u kojemu [A 238] bi ono bilo bolje izraženo kao pitanje o uvjetima mogućnosti t e o r i j s k e s p o z n a j e uopće, općenitije zaključivanje uopće i spoznaje uopće, i to po mogućnosti za bilo koje ljudsko biće. Ti su uvjeti dijelom r e a l n i, dijelom i d e a l n i. Zanemarujemo prve, psihološke uvjete. Samorazumljivo, mogućnosti spoznaje u psihološkom pogledu pripadaju svi kauzalni uvjeti o kojima ovisimo u mišljenju. Prema onome što smo već izveli,* i d e a l n i uvjeti za

* Usp. gore § 32, str. 115. Tamo gdje nije došlo do fiksiranja pregnantnoga pojma skepticizma na tolikosuptilnom razlikovanju ja sam naprosto suprotstavio: noetičke uvjete t e o r i j s k e s p o z n a j e i objektivno-logičke uvjete s a m e t e o r i j e. Ali ovdje gdje se svi udarni odnosi moraju dovesti do najpotpunije jasnoće čini se primjerenim da se logički uvjeti promatraju najprije t a k o đ e r k a o s p o z n a j n i uvjeti i da im se tek tada dadne izravni odnos na objektivnu t e o r i j u s a m u. Naravno, to ne dotiče ono bitno našega shvaćanja koje utoliko više dolazi do jasnijega razvoja. Isto važi s obzirom na ovdje učinjeno uvažavanje | i empirijsko-subjektivnih uvjeta spoznaje, pored noetičkih i čisto-logičkih. Mi pritom očigledno izvlačimo korist iz kritičkih razmatranja o logičkoj teoriji evidencije. Usp. gore str. 181. Evidencija nije zapravo ništa drugo nego karakter spoznaje kao takve. [B 238]

mogućnost spoznaje mogu biti dvostruke vrste. Oni su ili n o e t i č k i, naime temelje se u ideji | spoznaje kao takve i to *a priori*, [B 238] bez ikakvog obzira na empirijsku posebnost ljudskog spoznavanja u njegovim psihološkim uvjetovanostima; ili su čisto l o g i č k i, tj. temelje se čisto u »sadržaju« spoznaje. Što se tiče ⌜p r v i h⌝[1], *a priori* je evidentno da misleći subjekti uopće moraju npr. biti osposobljeni za izvršavanje svih vrsta aktova u kojima se realizira teorijska spoznaja. Kao misleća bića mi specijalno moramo imati sposobnost uviđanja istina kao istina i istina kao posljedica drugih | is- [A 239] tina; i opet sposobnost uviđanja zakonâ kao takvih, zakona kao objašnjavajućih razloga, temeljnih zakona kao zadnjih principa itd. Ali budući da oni ne važe ukoliko ih možemo uvidjeti, već budući da ih možemo uvidjeti ukoliko oni važe, oni se moraju promatrati kao objektivni ili idealni uvjeti mogućnosti njihove spoznaje. U skladu s tim, a p r i o r n i z a k o n i, koji pripadaju istini kao takvoj, dedukciji kao takvoj i teoriji kao takvoj (tj. općoj ⌜b î t i⌝[2] ovih idealnih jedinstava), trebaju se okarakterizirati kao zakoni koji izražavaju idealne uvjete mogućnosti spoznaje uopće, odnosno deduktivne i teorijske spoznaje uopće, i to uvjete koji se temelje čisto u »sadržaju« spoznaje.

Ovdje se očito radi o apriornim uvjetima spoznaje koji se mogu promatrati i istraživati odvojeno od svakog odnosa prema mislećem subjektu i prema ideji subjektivnosti uopće. Upitni zakoni u svom su značenjskom sadržaju sasvim slobodni od takvog odnosa, oni čak ni na idealan način ne govore ništa o | spoznavanju, suđenju, [B 239] zaključivanju, predočavanju, obrazlaganju i tomu sl. nego o istini, pojmu, stavu, zaključku, uzroku i posljedici itd., kako smo to gore iscrpno razmotrili.* Ali ti zakoni mogu samorazumljivo dobiti evidentne inačice posredstvom kojih oni dobivaju izričiti odnos na spoznaju i spoznajnoga subjekta i sada i sami iskazuju o realnim mogućnostima spoznavanja. Ovdje kao i inače nastaju apriorne tvrdnje o realnim mogućnostima putem prenošenja idealnih (čisto u

* Usp. gore § 47, str. 169 i naredne.

[1] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.
[2] U A nije spacionirano.

generalnim stavovima izraženih) odnosa na empirijske pojedinačne slučajeve.*

| U osnovi uzeti, idealni uvjeti spoznaje koje smo kao noetičke [A 240] razlikovali od objektivno-logičkih nisu ništa drugo nego takovrsne inačice onih, čistom sadržaju spoznaje pripadnih zakonitih uvida kojima oni sami postaju plodni za kritiku i zahvaljujući narednim inačicama za praktično-logičko normiranje spoznaje. (Jer ovdje se nadovezuju i normativne inačice, o kojima je gore bilo tako puno govora.)

§ 66. B. Pitanje koje se odnosi na sadržaj spoznaje

Iz ovoga razmatranja proizlazi da se kod pitanja o idealnim uvjetima mogućnosti spoznaje uopće i specijalno teorijske spoznaje vraćamo na izvjesne zakone koji se temelje čisto u sadržaju spoznaje, odnosno u kategorijalnim pojmovima, i koji su toliko apstraktni da ne sadrže ništa više od spoznaje kao akta spoznavajućega subjekta. Baš ti zakoni, odnosno kategorijalni pojmovi koji se izgrađuju na njima, sačinjavaju sada ono što se u objektivno-idealnom smislu može razumjeti pod uvjetima mogućnosti teorije uopće. Jer pitanje o uvjetima mogućnosti može se | nabaciti [B 240] ne samo u odnosu na teorijsku spoznaju, kao što smo to do sada činili, nego i u odnosu na njezin sadržaj, dakle izravno u odnosu na samu teoriju. Tada pod teorijom, to valja ponovno naglasiti, podrazumijevamo jedan izvjesni idealni sadržaj moguće spoznaje isto kao i pod istinom, zakonom i tomu sl. Mnogostrukosti individualno pojedinačnih aktova spoznaje istoga sadržaja odgovara ⌜jedna⌝[1], upravo kao takav idealno identični sadržaj. Na jednak način mnogostrukosti individualnih spoznajnih kompleksija, u kojima se spoznaje ista teorija – sada ili neki drugi put, u ovim ili onim subjektima –, odgovara upravo | ta teorija kao idealno identični sadržaj. Ona se tada izgrađuje ne iz aktova, nego iz čisto [A 241]

* Usp. aritmetički primjer u § 23, gore str. 80.

[1] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

i d e a l n i h elemenata, i z i s t i n a i to u čisto idealnim formama, u formama u z r o k a i p o s l j e d i c e.

Dovedemo li sada pitanje o uvjetima mogućnosti izravno u odnos spram teorije u ovom objektivnom smislu i to u odnos spram teorije uopće, tada ta mogućnost ne može imati nikakav drugi smisao osim onoga koji je uobičajen kod čisto pojmovno mišljenih objekata. Od objekata se zatim vraćamo na pojmove, a mogućnost ne znači ništa drugo nego »važenje« ili bolje b i t n o s t dotičnoga pojma. To je isto ono što je češće bilo označavano kao »realnost« pojma u suprotnosti spram imaginarnosti ili kako bolje kažemo: spram l i š e n o s t i b î t i. U tom se smislu govori o realnim definicijama koje jamče mogućnost, važenje i realnost definiranoga pojma, pa se onda opet govori o suprotnosti realnih i imaginarnih brojeva, geometrijskih tvorevina itd. Očito da je govor o mogućnosti u primjeni na pojam ekvivokan zbog prenošenja. U pravom smislu moguća je egzistencija predmetâ koji spadaju pod dotične pojmove. Ta je mogućnost *a priori* zajamčena spoznajom pojmovne bîti što | nas npr. [B 241] osvjetljava na temelju zorne predodžbe jednog takvog predmeta. Ali zbog prenošenja i sama se bitnost pojma sada označuje kao mogućnost.

S obzirom na to pitanje o m o g u ć n o s t i teorije uopće i o u v j e t i m a o kojima ona ovisi lako dobiva pogrešan smisao. Mogućnost ili bitnost teorije uopće naravno je osigurana uvidljivom spoznajom bilo koje određene teorije. Ali naredno će pitanje biti: Što u idealno-zakonitoj općenitosti uvjetuje tu mogućnost teorije uopće? Dakle, što sačinjava i d e a l n u »b i t« t e o r i j e k a o t a k v e? Koje su primitivne »mogućnosti« | iz kojih se konstituira [A 242] »mogućnost« teorije, drugim riječima: koji su to p r i m i t i v n i b i t n i p o j m o v i iz kojih se konstituira sam bitni pojam teorije? A zatim: koji su to č i s t i z a k o n i koji temeljeći se u tim pojmovima svakoj teoriji kao takvoj daju jedinstvo; dakle zakoni koji pripadaju formi svake teorije kao takve i *a priori* određuju njezine moguće (bitne) izvedbe ili vrste?

Ukoliko ovi idealni pojmovi, odnosno zakoni, omeđuju mogućnost teorije uopće, ukoliko oni drugim riječima izražavaju ono što bitno pripada ideji teorije, utoliko neposredno proizlazi da je

svaka pretendirana teorija teorija samo ako i ukoliko je u skladu s
tim pojmovima, odnosno zakonima. Logičko opravdanje pojma, tj.
opravdanje njegove idealne mogućnosti, vrši se vraćanjem na nje-
govu zornu ili deduktibilnu bit. Dakle, logičko opravdanje neke
dane teorije kao takve (tj. po njezinoj čistoj formi) iziskuje vraćanje
na bit njezine forme i time vraćanje na one pojmove i zakone
koji sačinjavaju idealne konstituante teorije
uopće (»uvjeti njezine mogućnosti«) i koji *a priori* | i deduktivno [B 242]
reguliraju svako specijaliziranje ideje teorije na njezine moguće
vrste. To se ovdje događa isto kao u širem području dedukcije, npr.
kod jednostavnih silogizama. Premda oni i samima sebi mogu biti
prosvijetljeni uvidom, oni ipak svoje zadnje i najdublje opravdanje
dobivaju tek vraćanjem na formalni zakon zaključka. Time zapravo
nastaje uvid u apriorni temelj silogističkoga sklopa. Isto je tako i
kod svake još složenije dedukcije a posebice kod teorije. U uvid-
ljivom teorijskom mišljenju imamo uvid u temelje objašnjenih
stanja stvari. Duboki uvid u bit samog teorijskog sklopa koji
sačinjava sadržaj tog mišljenja i u apriorne zakonite temelje nje-
gova učinka | dobivamo tek vraćanjem na formu i zakon i na teo- [A 243]
rijske sklopove sasvim drugog sloja spoznaje kojemu oni pripadaju.

Uputa na dublji uvid i opravdanja mogu služiti za isticanje neusporedive vrijednosti teorijskih istraživanja koja služe za rješavanje potaknutoga problema: Radi se o sistematskim teorijama koje se temelje u bîti teorije, odnosno o apriornoj teorijskoj nomologijskoj znanosti kao takvoj koja se odnosi na idealnu bit znanosti kao takve, koja se dakle na strani svojega sadržaja odnosi na sistematske teorije i s isključenjem njihove empirijske, antropologijske strane; dakle u jednom dubljem smislu: radi se o teoriji teorijâ, znanosti znanostî. Ipak se postignuće za obogaćivanje naše spoznaje treba naravno odvojiti od samih problema i od vlastitoga sadržaja njihovih rješenja.

§ 67. Zadaće čiste logike. Prvo: fiksiranje čistih kategorija značenja, čistih predmetnih kategorija i njihovih zakonitih komplikacija

Dadnemo li na temelju ovog privremenog fiksiranja ideje one apriorne discipline, čije dublje razumijevanje | treba biti cilj naših [B 243] nastojanja, pregled zadaća koje ćemo joj morati zadati, tada ćemo svakako morati razlikovati tri skupine:

P r v o će se raditi o tomu da se ustvrde, odnosno znanstveno razjasne važniji i osobito svi p r i m i t i v n i p o j m o v i koji »čine mogućim« sklop spoznaje u objektivnom pogledu i posebice teorijski sklop. Drugim riječima, smjera se i na pojmove koji konstituiraju ideju teorijske spoznaje ili pak na pojmove koji su s ovima u idealno-zakonitoj povezanosti. | Razumljivo da se ovdje pojavljuju [A 244] konstitutivni pojmovi drugoga stupnja, naime pojmovi pojmova i ostala idealna jedinstva. Dana teorija jest izvjesna deduktivna veza danih stavova koji su i sami određeno oblikovane veze danih pojmova. Ideja »pripadne« forme teorije nastaje supstitucijom onog neodređenog za one danosti i tako pojmovi pojmova i drugih ideja stupaju na mjesto čistih pojmova. Tu već pripadaju pojmovi: pojam, stav, istina itd.

Konstitutivni su naravno pojmovi e l e m e n t a r n i h f o r m i p o v e z i v a n j a, osobito oni koji su sasvim općenito konstitutivni za deduktivno jedinstvo stavova, npr. za konjunktivno, disjunktivno i hipotetičko povezivanje stavova u nove stavove. Ali zatim i forme povezivanja nižih elemenata značenja u jednostavne stavove, a to opet vodi do raznovrsnih subjektivnih i predikatnih formi, ⌜do formi konjunktivnog i disjunktivnog povezivanja, do pluralne forme⌝[1] itd. Postojani zakoni reguliraju postupne komplikacije kojima iz onih primitivnih nastaje beskonačna mnogostrukost novih i vazda novih formi. Naravno da i ti z a k o n i k o m p l i k a c i j e, koji omogućuju kombinatorički pregled pojmova koji se mogu izvesti na te-

---

* Usp. IV. istraživanje II. sveska ⌜dodatak iz B⌝.

[1] Dodatak iz B.

melju primitivnih pojmova i | formi, a sam taj kombinatorički pre- [B 244] gled pripada u ovdje razmatrani krug istraživanja.*

U bliskoj, idealnoj zakonitoj svezi s do sada spomenutim pojmovima, sa značenjskim kategorijama, stoje drugi, njima ⌜korelativni⌝[1] pojmovi kao što su predmet, stanje stvari, jedinstvo, mnoštvo, zbroj, odnos, veza itd. To su čiste ili formalne predmetne kategorije. I one se dakle moraju uzeti u razmatranje. S obje strane radi se stalno o pojmovima koji su, kao što to razjašnjuje već njihova funkcija, neovisni o posebnosti bilo koje materije spoznaje i pod koje se moraju podvesti svi u mišljenju specijalno se pojavljujući pojmovi i | predmeti, [A 245] stavovi i stanja stvari itd.; oni stoga nastaju samo ⌜u pogledu⌝[2] na različite »funkcije mišljenja«, tj. u mogućim aktovima mišljenja kao takvim ⌜ili u korelatima koji se mogu zahvatiti u njima⌝[3] oni mogu imati svoju konkretnu podlogu.**

Svi se ti pojmovi trebaju sada fiksirati, njihov se »izvor« treba pojedinačno ispitati. Ne kao da bi psihološko pitanje o nastanku dotičnih pojmovnih predodžbi ili predodžbenih dispozicija ne bi za upitnu disciplinu bilo ni od kakvog interesa. O tom se pitanju ne radi; nego se radi o ⌜fenomenologijskom⌝[4] izvoru ili – ako nam je stalo da sasvim odstranimo neprikladni i iz nejasnoće nastali govor o izvoru – radi se o uvidu u bit dotičnih pojmova i u metodologijskom pogledu o fiksiranju jednoznačnih, oštro razlikovanih značenja riječî. Do tog cilja možemo doći samo ⌜intuitivnim⌝[5] predočavanjem bîti ⌜u adekvatnoj ideaciji⌝[6] ili kod kompliciranih pojmova pomoću spoznaje bitnosti u njima prisutnih elementarnih pojmova i pojmova njihovih formi povezivanja.

| Sve su to samo pripremne i prividno nevažne zadaće. One se u [B 245] znatnoj mjeri nužno zaodijevaju u formu terminologijskih razma-

* Usp. IV. i str. II. sveska ⌜dodatak iz B⌝.

** Usp. gore str. 219 i VI. istraživanje, § 44 II. sveska ⌜dodatak iz B⌝.

[1] A: ⌜korelatni⌝.
[2] A: ⌜refleksijom⌝.
[3] Dodatak iz B.
[4] A: ⌜logičkom⌝.
[5] Dodatak iz B.
[6] Dodatak iz B.

tranja i neupućenom se lako čine sićušnim i dosadnim cjepidlačenje s riječima. Ali sve dok pojmovi nisu razlikovani i nisu razjašnjeni ⌜vraćanjem na njihovu bit u ideirajućoj intuiciji⌝[1], sve dotle je beznadan svaki daljnji napor. Ni u kojem drugom području spoznaje kao u području čiste logike ekvivokacija se ne pokazuje kobnijom, ni u kojem drugom području kao ovdje zamršenost pojmova nije toliko ometala napredak spoznaje, zapravo toliko sprječavala početak, uvid u istinske ciljeve. To su posvuda pokazale kritičke analize ovih Prolegomena.

§ 68. Drugo: zakoni i teorije koji se temelje u tim kategorijama [A 246]

D r u g a skupina problema ⌜bavi se istraživanjem z a k o n â koji se temelje u obje one klase kategorijalnih pojmova i koji se tiču ne samo mogućih formi komplikacija i modificirajućeg preoblikovanja njima obuhvaćenih teorijskih jedinstava,* nego naprotiv i o b j e k t i v n o g a v a ž e n j a nastajućih formi oblikovanja: dakle s jedne strane istinitosti ili lažnosti z n a č e n j â uopće čisto na temelju kategorijalne forme njihovog oblikovanja; s druge strane (s obzirom na njihove p r e d m e t n e korelate) bitka i nebitka predmetâ uopće, stanjâ stvari uopće itd., opet na temelju njihove čiste kategorijalne forme. Ti zakoni, koji dakle u zamislivo najvećoj i stoga u logičko-kategorijalnoj općenitosti idu na značenja i predmete uopće,**⌝[2] konstituiraju | i sami opet teorije. Na ⌜j e d n o j⌝[3] [B 246] strani, ⌜na strani značenjâ, stoje⌝[4] teorije zaključaka, npr. silogistika koja je pak samo ⌜j e d n a⌝[5] takva teorija. Na ⌜d r u g o j⌝[6] strani,

* Usp. II. svezak, Istraživanje IV ⌜dodatak iz B⌝.
** Usp. II. svezak, Istraživanje I, § 29, pri kraju ⌜dodatak iz B⌝.

[1] Dodatak iz B.
[2] A: ⌜tiče se istraživanja zakonâ koji se temelje u onim kategorijalnim pojmovima i koji se tiču ne samo njihove k o m p l i k a c i j e, nego naprotiv i o b j e k t i v n o g v a ž e n j a teorijskih jedinstava koja se izgrađuju iz njih. Ti zakoni⌝.
[3] U A nije spacionirano.
[4] Dodatak iz B.
[5] U A nije spacionirano.
[6] U A nije spacionirano.

⌜strani korelatâ,⌝[1] u pojmu množine temelji se čisti nauk o množini, u pojmu zbroja temelji se čisti nauk o zbrajanju itd. – svaki je nauk jedna dovršena teorija za sebe. Tako svi ovdje pripadni zakoni vode k ograničenom broju primitivnih ili temeljnih zakona koji su neposredno ukorijenjeni u kategorijalnim pojmovima i koji (zahvaljujući svojoj homogenosti) moraju utemeljivati jednu obuhvatnu teoriju koja one pojedinačne teorije obuhvaća u sebi kao relativno zaokružene sastavne dijelove.

Ovdje je smjerano na područje zakonâ, ⌜pod kojima – zbog njihove formalne općenitosti koja obuhvaća sva moguća značenja i sve moguće predmete – stoji svaka teorija i znanost, primjereno kojima se svaka teorija i znanost, ukoliko su valjane⌝[2] mora odvijati. Ne kao da bi svaka pojedinačna teorija kao temelj svoje mogućnosti i valjanosti pretpostavljala svaki pojedinačni od tih zakona. Naprotiv, one ⌜kategorijalne⌝[3] teorije ⌜i zakoni⌝[4] u svom idealnom dovršenju čine sveobuhvatni fond, iz kojega svaka određena ⌜valjana⌝[5] teorija crpi ⌜njezinoj formi⌝[6] pripadne idealne temelje svoje bitnosti: to su zakoni, primjereno kojima ona postupa iz kojih se ona može opravdati kao valjana teorija, po svojoj »formi«, iz zadnjega temelja. Ukoliko je teorija neko obuhvatno jedinstvo koje se izgrađuje od pojedinačnih istina i sklopova, samorazumljivo je da su u tom razgraničenom području uključeni i zakoni koji pripadaju pojmu istine i mogućnosti pojedinačnih sklopova ove ili one forme. Premda ili naprotiv zato što je pojam teorije uži, zadaća ispitivanja uvjetâ njegove mogućnosti jest | obuhvatnija nego odgovarajuće [A 247] zadaće za istinu uopće i za primitivne forme povezanostî stavova.*

* Usp. gore § 65, str. 238 i naredna ⌜U A, u glavnom tekstu stoji: usp. gore str. 237⌝.

[1] Dodatak iz B.
[2] A: ⌜primjereno kojima se svako teorijsko istraživanje⌝.
[3] Dodatak iz B.
[4] Dodatak iz B.
[5] Dodatak iz B.
[6] Dodatak iz B.

§ 69. Treće: teorija mogućih formi teorija ili čisti nauk o mnogostrukosti [B 247

Ako su sva istraživanja obavljena, onda je udovoljeno ideji jedne znanosti o uvjetima mogućnosti teorije uopće. Ali odmah vidimo da ta znanost povrh sebe ukazuje na dopunjavajuću znanost koja se *a priori* bavi bitnim vrstama (formama) teorije i pripadnim dotičnim zakonima. Kada sve sažmemo u jedno, nastaje ideja, jedna obuhvatnija znanost o teoriji uopće koja u svom fundamentalnom dijelu ispituje bitne pojmove i zakone koji konstitutivno pripadaju ideji teorije i zatim prelazi na diferenciranje te ideje te umjesto da ispituje mogućnost teorije kao takve ona naprotiv ispituje moguće teorije *a priori*.

Naime, na temelju dovoljno široko izvedenog rješavanja označenih zadaća bit će moguće iz čisto kategorijalnih pojmova određeno oblikovati raznovrsne pojmove mogućih teorija, čiste »forme« teorija, čija je bitnost zakonito pokazana. Ali te različite forme nisu međusobno bezodnosne. Postojat će izvjestan poredak postupanja po kojemu možemo konstruirati moguće forme, sagledati njihove zakonite sklopove, dakle i varijacijom određujućih temeljnih faktora prevoditi jedne u druge itd. Postojat će, premda ne uopće, a ono ipak za forme teorija određeno definirani rodovi, opći stavovi koji u otkrivenom opsegu vladaju zakonitim razvojem jedne forme iz druge, njihovim povezivanjem i preobrazbom.

Stavovi koji se ovdje trebaju postaviti očito će morati biti drugog | sadržaja i karaktera nego što su načela i poučci teorija druge [A 24
skupine, kao npr. silogistički ili aritmetički zakoni itd. Ali, s druge strane, | od prije je jasno da se njihova dedukcija (jer ovdje ne pos- [B 24
toje pravi temeljni zakoni) mora temeljiti isključivo u onim teorijama.

To je zadnji i najviši cilj teorijske znanosti o teoriji uopće. Ona ni u spoznajno-praktičnom pogledu nije ništa ravnodušno. Uvrštavanje teorije u klasu njezine forme može štoviše postati od najvećeg metodologijskog značenja. Jer sa širenjem deduktivne i teorijske sfere niče i slobodna živost teorijskoga istraživanja, niče bogatstvo i plodnost metoda. Tako će rješavanje problemâ, koji su postavljeni

unutar neke teorijske discipline, odnosno unutar jedne od njezinih teorija, moći u stanovitim okolnostima dobiti krajnje učinkovite metodičke pomoći s vraćanjem na kategorijalni tip ili (što je isto) na formu teorije i onda eventualno dalje s prelaskom na neku obuhvatniju formu ili klasu forme i njezine zakone.

§ 70. Objašnjenja o ideji čistoga nauka o mnogostrukosti

Ove se naznake mogu unekoliko činiti tamnim. Da se kod njih ne radi o neodređenim fantazijama, nego o koncepcijama čvrstoga sadržaja, pokazuje »formalna matematika« u najopćenitijem smislu ili nauk o mnogostrukosti, taj najviši procvat moderne matematike. On u stvari nije ništa drugo nego ⌜(u korelativnom obratu)⌝[1] parcijalno realiziranje netom skiciranoga ideala – čime naravno nije kazano da je sama matematika, izvorno vođena interesima područja brojeva i veličina i time ujedno ograničena, ispravno spoznala bit nove teorije i uopće se uzdigla do najviše apstrakcije jedne sveobuhvatne ⌜teorije⌝[2]. | ⌜Predmetni korelat⌝[3] pojma [A 249
moguće, samo po formi određene teorije jest pojam jednog mogućeg područja spoznaje uopće kojim se treba ovladati | pomoću teorije takve forme. Ali takvo pod- [B 249
ručje matematičar (u svojemu krugu) naziva mnogostrukost. To je dakle jedno područje koje je jedino i samo određeno time da je podređeno nekoj teoriji takve forme, ⌜odnosno⌝[4] da su za njegove objekte moguće izvjesne veze koje stoje pod izvjesnim temeljnim zakonima tako i tako određene forme (ovdje je to ono što je jedino određujuće). Po svojoj materiji objekti ostaju potpuno neodređeni – matematika, to treba naznačiti, s naklonošću govori o »misaonim objektima«. Oni nisu određeni niti direktno kao individualne ili specifične pojedinačnosti niti indirektno svojim ⌜materijalnim⌝[5] vrstama ili rodovima, nego isključivo formom

---

[1] Dodatak iz B.

[2] A: ⌜do sveobuhvatnog teorijskog nauka⌝.

[3] U A nije spacionirano.

[4] A: ⌜tj.⌝.

[5] A: ⌜unutarnjim⌝.

njima pripisanih veza. Oni su dakle određeni isto tako malo kao i njihovi objekti; određena je samo njihova forma, naime elementarnim zakonima koji prihvaćaju forme kao za njih valjane. I oni onda određuju kako ⌜p o d r u č j e⌝[1] ⌜ili štoviše f o r m u p o d r u č j a⌝[2] tako i ⌜t e o r i j u⌝[3] koja se treba izgraditi ili ⌜opet⌝[4], točnije rečeno, f o r m u t e o r i j e. U nauku o mnogostrukosti + npr. nije znak pridruživanja brojeva, već veza uopće, za koju važe zakoni u formi $a + b = b + a$ itd. Mnogostrukost je određena time što njezini misaoni objekti omogućuju te »operacije« (i druge operacije koje se mogu pokazati kao s njima *a priori* podnošljive).

N a j o p ć e n i t i j a i d e j a n a u k a o m n o g o s t r u k o s t i jest ta da ona bude znanost koja određeno oblikuje bitne tipove mogućih teorija ⌜(odnosno područjâ)⌝[5] i ispituje njihove međusobne odnose. Sve su zbiljske teorije onda specijaliziranja, odnosno singulariziranja njima odgovarajućih formi teorija jednako kao što su sva teorijski obrađena područja spoznaje p o j e d i n a č n e mnogostrukosti. Ako je u nauku o mnogostrukosti zbiljski sprovedena | [A 250] dotična formalna teorija, onda je time dovršen sav deduktivni teorijski rad za izgradnju svih zbiljskih teorija iste forme.

| To je stajalište od najvišeg metodologijskog značenja, bez nje- [B 250] ga se ne može govoriti o razumijevanju matematske metode. Ništa manje važno ono, s vraćanjem na čistu formu približeno njezino uvrštavanje u obuhvatne forme i klase formi. Da ovdje leži čudesno metodologijsko umijeće matematike pokazuje ne samo pogled na nauke o mnogostrukosti koji su nastali iz uopćavanjâ geometrijske teorije i forme teorija, nego već prvi i najjednostavniji slučaj te vrste, proširivanje realnog područja brojeva (odnosno odgovarajućih formi teorija, »formalne teorije realnih brojeva«) na formalno, dvostruko protegnuto područje običnih kompleksnih brojeva. U tom shvaćanju leži u stvari ključ za jedino moguće rješenje još uvijek nerazjašnjenoga problema, kako bi se npr. u području zbro-

[1] U A nije spacionirano.
[2] Dodatak iz B.
[3] U A nije spacionirano.
[4] Dodatak iz B.
[5] Dodatak iz B.

jeva nemogući (nebitni) pojmovi metodički mogli obrađivati kao realni. No ovdje nije mjesto da to pobliže razmatramo.

[Kada sam gore govorio o naucima o mnogostrukosti koji su nastali iz uopćavanjâ geometrijske teorije, tada sam naravno imao u vidu nauk o *n*-dimenzionalnim, bilo euklidskim bilo ne-euklidskim mnogostrukostima, zatim Graßmannov nauk o ✧ protežnosti i srodne, od svega geometrijskoga lako razdvojive teorije jednog W. Rowan Hamiltona i dr. I Lieov nauk o ✧ transformacijskim skupinama, istraživanja o brojevima i mnogostrukostima G. Cantora također pored mnogih drugih pripadaju ✧ ovdje.

Na način, na koji putem varijacije onog zakrivljenog različiti rodovi prostoru sličnih mnogostrukosti prelaze jedan u drugog, filozof koji je upoznao prve početke Riemann-Helmholtzove ✧ teorije može sebi stvoriti izvjesnu predodžbu o tomu kako su čiste forme teorija određenog različitog tipa međusobno | povezane ne- [A 251] kom zakonitom vezom. Bilo bi lako pokazati da se sa spoznajom istinske intencije takvih teorija kao čisto kategorijalnih formi teorija iz udarnih matematskih istraživanja rastjeruje sva metafizička | ma- [B 251] gla i sva mistika. Nazovemo li prostorom poznatu formu poretka pojavnoga svijeta, tada je naravno protusmisao govor o »prostorima«, za koje npr. ne važi aksiom paralela. Jednako tako i govor o različitim geometrijama, ukoliko se geometrijom nazove upravo znanost o prostoru pojavnoga svijeta. Ali razumijemo li pod prostorom kategorijalnu formu svemira ⌜i korelativno⌝[1] pod geometrijom kategorijalnu formu teorija geometrije u uobičajenom smislu, tada se prostor podvodi pod rod čisto kategorijalno određenih mnogostrukosti koji se treba zakonito ograničiti, s obzirom na koji će se onda o prostoru govoriti u jednom još obuhvatnijem smislu.

⌜Jednako tako⌝[2] se geometrijska teorija uvrštava u jedan odgovarajući rod teorijski povezanih i čisto kategorijalno određenih formi teorija koje se onda u odgovarajuće proširenom smislu mogu

[1] A: ⌜odnosno⌝.
[2] A: ⌜I opet⌝.

nazvati »geometrijama« tih »prostornih« mnogostrukosti. U svakom slučaju, nauk o »*n*-dimenzionalnim prostorima« realizira jedan teorijski zaokružen dio teorijskoga nauka u gore definiranom smislu. Teorija e u k l i d o v s k e mnogostrukosti tri dimenzije jest zadnja idealna pojedinačnost u tom zakonito povezanom nizu apriornih i čisto kategorijalnih formi teorija (formalnih deduktivnih sistema). Sama ta mnogostrukost jest s obzirom na »naš« prostor, tj. s obzirom na prostor u uobičajenom smislu, njemu podređena čisto kategorijalna forma, dakle idealni rod, za koji prostor sačinjava takorekuć neku individualnu pojedinačnost a ne recimo neku specifičnu diferenciju. – Drugi veličanstven primjer jest nauk o kompleksnim sistemima brojeva, unutar kojih je teorija »prostih« kompleksnih opet neka singularna pojedinačnost i ⌜nije nikakva⌝[1] zadnja specifična diferencija. U odnosu na ovdje pripadne teorije u izvjesnoj mjeri čiste individualne pojedinačnosti su aritmetike zbroja, ordinarnog broja, veličinskog broja, *quantité dirigée* i tomu sl. Svakoj odgovara formalna rodna ideja, odnosno nauk o | apsolutno cijelim, [B 252
realnim brojevima, o prostim kompleksnim brojevima itd., pri čemu se »broj« treba uzeti u uopćeno-formalnom smislu itd.][2]

§ 71. Podjela rada. [A 252
Postignuće matematičarâ i postignuće filozofâ

To su dakle problemi koje ubrajamo u područje čiste ili formalne logike u gore definiranom smislu, pri čemu njezinom području dajemo najveću moguću ekstenziju koja se uopće podudara sa skiciranom idejom znanosti o teoriji uopće. Znatan dio njoj pripadnih teorija već odavno se konstituirao kao ⌜»čista analiza« ili bolje kao f o r m a l n a⌝[3] matematika i od strane matematičara obrađuje se pored drugih ne više u ⌜punom⌝[4] smislu »čistih«, ⌜tj. formalnih⌝[5]

---

[1] A/B: ⌜jedna⌝. Ispravka je izvršena prema »Dodatcima i poboljšanjima« u II. dijelu *Logičkih istraživanja*, 1901., str. A 718.

[2] Zadnja dva pasusa u A su pisana manjim slovima.

[3] A: ⌜čista (osobito »formalna«)⌝.

[4] A: ⌜istom⌝.

[5] Dodatak iz B.

disciplina kao što su geometrija (kao znanost »našega« prostora), analitička mehanika itd. I doista narav stvari ovdje u potpunosti zahtijeva podjelu rada. Konstrukcija teorija, strogo i metodičko rješavanje svih formalnih problema uvijek će ostati prava domena matematičara. Osobujne metode i istraživačke dispozicije pritom su pretpostavljene i kod svih čistih teorija u bitnome jednake. U novije vrijeme su matematičari zahtijevali i uzeli u posjed čak oblikovanje silogističke teorije koja je oduvijek ubrajana u najvlastitiju sferu filozofije, te je ona u njihovim rukama doživjela neslućeni razvoj – ona, navodno odavno dovršena teorija. I ujedno su na toj strani otkriveni i u matematskoj profinjenosti oblikovani novi rodovi zaključaka koje je tradicionalna logika previđala ili zanemarivala. Nitko matematičarima ne može priječiti da za sebe zahtijevaju ono što se treba obrati po matematskoj formi i metodi. Samo onaj tko ne poznaje matematiku kao modernu znanost, osobito formalnu matematiku, i tko je | mjeri samo prema Euklidu i Adamu [B 253] Rieseu još može biti zarobljen općom predrasudom kao da bi bit onoga matematskoga ležala u broju i kvantiteti. Sferu svojega prirodnoga prava ne prekoračuje | matematičar, već filozof kada se [A 253] brani od »matematizirajuće« teorije logike i kada djecu koju privremeno njeguje ne želi predati njihovim prirodnim roditeljima. Potcjenjivanje, s kojim filozofijski logičari vole govoriti o matematskim teorijama zaključaka, ništa ne mijenja na tomu da je matematska forma obrade kod ovih kao i kod svih strogo razvijenih teorija (ta se riječ mora svakako uzeti u pravom smislu) jedino znanstvena, jedina koja nudi sistematsku zaokruženost i dovršenje, koja daje pregled svih mogućih pitanja i mogućih formi njihova rješavanja.

Ali ako obrada svih pravih teorija spada u domenu matematičara, što onda preostaje za filozofe? Ovdje treba imati u vidu da matematičar uistinu nije čisti teoretičar, nego je samo ingeniozni tehničar, u neku ruku konstruktor koji u pukom pogledu na formalne sklopove izgrađuje teoriju poput nekog tehničkog umjetničkog djela. Jednako kao što praktični mehaničar konstruira strojeve, a da za to ne mora posjedovati zadnji uvid u bit prirode i njezine zakonitosti, tako i matematičar konstruira teorije brojeva, veličina, zaključaka, mnogostrukostî, a da za to ne mora posjedo-

vati zadnji uvid u bit teorije uopće i u bit njezinih pojmova i zakona koji je uvjetuju. Slično se događa zapravo kod svih »specijalnih znanosti«. Ono πρότερον τῃ φύσει upravo nije πρότερον πρὸς ἡμᾶς. Bitni uvid na sreću nije taj koji čini mogućom znanost u uobičajenom, praktično tako plodnom smislu, nego su to znanstveni instinkt i metoda. Baš zato je pored ingenioznog i metodičkog rada pojedinačnih znanosti koji je više usmjeren na praktično obavljanje i | ovladavanje nego na bitni uvid potrebna napredujuća »spoznaj- [A 254]
no-kritička« i isključivo filozofu pripadajuća refleksija | koja ne [B 254]
dopušta da vlada nikakav drugi osim čisto teorijskoga interesa i također mu pripomaže u njegovu pravu. Filozofijsko istraživanje pretpostavlja sasvim drugačije metode i dispozicije jednako kao što sebi postavlja sasvim druge ciljeve. Ona se ne želi pačati specijalnom istraživaču u njegovu rukotvorinu, već samo doći do uvida preko smisla i bîti njegovih postignuća u odnosu na metodu i stvar. Filozofu nije dovoljno da se snađemo u svijetu, da imamo zakone kao formule prema kojima predviđamo buduće odvijanje stvarî, prema kojima možemo rekonstruirati prošle stvari; nego ono što ⌜je bit »stvari«, »procesa«, »uzroka«, »učinka«, »prostora«, »vremena« u tomu sl.⌝[1] želi dovesti do jasnoće; ⌜a zatim, kakav ta bit čudesni afinitet ima prema bîti mišljenja da to može biti mišljeno, prema bîti spoznavanja da to može biti spoznato, prema biti značenjâ da to može značiti itd.⌝[2]. I kada znanost gradi teorije za sistematsko rješavanje svojih problema, tada filozof pita, što je bit teorije, što teoriju uopće čini mogućom i tomu sl. Tek filozofijsko istraživanje dopunjava znanstvena postignuća prirodnjaka i matematičara tako da se izvršuje čista i prava teorijska spoznaja. *Ars inventiva* specijalnoga istraživača i filozofova kritika spoznaje, to su dopunske znanstvene djelatnosti kojima se tek stječe potpuni teorijski uvid koji obuhvaća sve bitne odnose.

Sljedeća pojedinačna istraživanja za pripremu naše discipline prema svojoj filozofijskoj strani uostalom će učiniti očiglednim ono što matematičar ne želi i ne može učiniti a što se ipak mora učiniti.

[1] ⌜su »stvari«, »procesi«, »prirodni zakoni« i tomu sl. u bîti⌝.
[2] Dodatak iz B.

§ 72. Proširenje ideje čiste logike. Čisti nauk o vjerojatnosti kao čista teorija iskustvene spoznaje

Pojam čiste logike, kakav smo do sada razvijali, obuhvaća teorijski dovršeni krug | problemâ koji se bitno odnose na ideju teorije. [B 255] Ukoliko nikoja znanost nije moguća bez objašnjenja iz temeljâ, dakle bez teorije, čista logika n a n a j o p ć e n i t i j i n a č i n obuhvaća idealne uvjete mogućnosti | z n a n o s t i u o p ć e. Ali s druge [A 255] strane treba imati u vidu da tako shvaćena logika zato još nipošto u sebi ne obuhvaća idealne uvjete i s k u s t v e n e z n a n o s t i u o p ć e kao specijalni slučaj. Pitanje o tim uvjetima svakako je ograničenije; iskustvena znanost jest t a k o đ e r znanost i samorazumljivo ona po svom teorijskom sadržaju podliježe zakonima gore razgraničene sfere. Ali idealni zakoni određuju jedinstvo iskustvenih znanosti ne samo u formi zakonâ deduktivnoga jedinstva; kao što se zapravo iskustvene znanosti nikada ne mogu reducirati na svoje puke teorije. ⌜Teorijska optika⌝[1], tj. matematska teorija optike, ne iscrpljuje znanost optike; matematska mehanika nije jednako tako cjelokupna mehanika itd. Ali sada cjelokupni komplicirani aparat spoznajnih procesa, u kojima nastaju teorije iskustvenih znanosti i u kojima se višestruko modificiraju tijekom znanstvenoga napretka, također stoji ne samo pod empirijskim, nego i pod idealnim zakonima.

Svaka je teorija u iskustvenim znanostima samo suponirana teorija. Ona ne daje objašnjenje iz uvidljivo izvjesnih, već samo iz u v i d l j i v o v j e r o j a t n i h temeljnih zakona. Tako su s a m e t e o r i j e samo od uvidljive vjerojatnosti, one su samo privremene i nisu konačne teorije. Slično na izvjestan način važi i za č i n j e n i c e koje se trebaju teorijski objasniti. Mi doduše polazimo od njih, one nam važe kao dane i mi ih želimo samo »objasniti«. Ali time što se uzdižemo do objašnjavajućih hipoteza, putem dedukcije i verifikacije – eventualno nakon višestruke izmjene – pretpostavljamo ih kao vjerojatne zakone, ni same činjenice ne ostaju sasvim nepromijenjene, i one se mijenjaju u napredujućem procesu | spoznaje. [B 256] Posredstvom spoznajnog porasta hipoteza koje su provjerene

[1] U A u znacima navoda.

kao upotrebljive mi prodiremo sve dublje u »istinsku bit« realnoga bitka, | ispravljamo napredujući naše shvaćanje pojavnih stvari koje [A 256] je zarobljeno našim većim ili manjim nepodnošljivostima. Činjenice su nam upravo izvorno »dane« samo u smislu zamjedbe (i slično u smislu sjećanja). U zamjedbi stvari i procesi sami stoje nam navodno nasuprot, takorekuć sagledane i zahvaćene bez ograda. I to što mi tu zrijemo izričemo u zamjedbenim sudovima; to su one najprije »dane činjenice« znanosti. U napredovanju spoznaje zatim se pak modificira ono što zamjedbenim pojavama priznajemo od »zbiljskog« činjeničnog sadržaja; ⌜zorno dane stvari – stvari »sekundarnih kvaliteta« – važe još samo kao »puke pojave«;⌝[1] i kako bi se trenutačno odredilo što je u njima istinito, drugim riječima: kako bi se ⌜o b j e k t i v n o⌝[2] odredio empirijski predmet spoznaje potrebna nam je ⌜jedna smislu te objektivnosti prilagođena metoda i njome dostižno⌝[3] (i u napredovanju stalno se proširujuće) područje znanstvene spoznaje zakonâ.

[Ali, kao što su već spoznali D e s c a r t e s i L e i b n i z, u svakom empirijskom postupku objektivne činjenične znanosti ne vlada psihološka slučajnost, već neka i d e a l n a norma.⌝[4] Mi ističemo zahtjev uvijek postoji samo ⌜j e d n o⌝[5] opravdano ponašanje u vrednovanju objašnjavajućih zakona i u određivanju zbiljskih činjenica i to za svaki dostignuti stupanj znanosti. Kada se zbog dotoka novih empirijskih instanci neka vjerojatna zakonitost ili teorija ispostavlja kao neodrživa, tada iz toga ne zaključujemo da je znanstveno utemeljenje te teorije moralo biti pogrešno. U području ranijeg iskustva »jedino ispravna« bila je ranija teorija, u području proširenog iskustva »jedino isprava« jest teorija koja se iznova treba | utemeljiti, ona je jedina teorija koja se treba opravdati ko- [B 257] rektnim ⌜empirijskim razmatranjem⌝[6]. Obratno, mi sudimo da je

[1] Dodatak iz B.

[2] Dodatak iz B.

[3] A: ⌜jedno značajno⌝.

[4] A: ⌜Ali, kao što je već L e i b n i z i s punom oštrinom svakako kao prvi naglasio, u svemu tome mi ne postupamo bez idealnoga prava⌝.

[5] U A nije spacionirano, ali je pisano velikim slovom.

[6] A: ⌜razmatranjem vjerojatnosti⌝.

empirijska teorija pogrešno utemeljena, premda se možda na drugom, objektivno opravdanom putu ispostavlja da je ona pri danome stanju iskustvene spoznaje jedino opravdana teorija. Iz toga se može ★ razabrati da i u | području empirijskoga mišljenja, u [A 257] sferi vjerojatnostî, moraju postojati idealni elementi i zakoni, u kojima se *a priori* temelji mogućnost empirijske znanosti ⌜uopće, spoznaje vjerojatnosti onog realnog⌝[1]. Ta sfera čiste vjerojatnosti, koja se odnosi spram ⌜ideje empirijskog jedinstva objašnjenja⌝[2], odnosno spram ideje vjerojatnosti, sačinjava drugi veliki fundament logičkog nauka o umijeću i pripada također području čiste logike u odgovarajuće široko shvaćenom smislu.

U narednim pojedinačnim istraživanjima ograničujemo se na uže i u bitnom poretku materija prvo područje.

[1] A: ⌜spoznaje vjerojatnosti onog realnog, uopće⌝.
[2] U A nije spacionirano.

SAMONAJAVA

SAMONAJAVA[1] [511]

Husserl, Edmund, *Logische Untersuchungen*. Erster Teil: *Prolegomena zur reinen Logik*. Halle a. S., Max Niemeyer,* 1900. XII i 257 str.

Prolegomene za čistu logiku, koje čine uvodni dio *Logičkih istraživanja*, žele utrti put novom shvaćanju i obradi logike. One pokušavaju pokazati da isključivo psihološko fundiranje logike, kojemu naše vrijeme pridaje tako veliku vrijednost, počiva na brkanju bitno različitih problematskih slojeva, na principijelno krivim pretpostavkama o karakteru i ciljevima dvije ovdje sudjelujuće znanosti – empirijske psihologije i čiste logike. U uvodnim analizama razobličuju se spoznajno-teorijske i osobito skeptičke neosnovanosti koje su nužno vezane za psihologističku logiku i pritom se pokazuje da se u zanemarivanju bitnih fundamenata i problema temelji neadekvatan način obrade dosadašnje logike, nedostatak njezine jasnoće i teorijske strogosti. Usmjerene protiv vladajućeg psihologizma *Prolegomene* dakle pokušavaju iznova oživjeti, ali i iznova oblikovati ideju čiste logike. One vode k razgraničenju jedne teorijske znanosti koja je neovisna od svake psihologije i činjenične znanosti i koja u svojim naravnim granicama obuhvaća također cjelokupnu čistu aritmetiku i nauk o mnogostrukosti. Njihov odnos prema logici kao metodologiji, kao nauku o umijeću znanstvenoga spoznavanja, čija opravdanost ostaje naravno | netaknuta, [512] shvaća se analogno odnosu čiste geometrije prema zemljomjerstvu.

* Budući da se u jednom dijelu u studenom 1899. i u srpnju 1900. poslanih primjeraka navodi izdavačka kuća Veit & Co. u Leipzigu, ovdje još izričito upućujem na promjenu izdavačke kuće koja je nastupila prije izdavanja ove knjige.

[1] *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 24, 1900., str. 511–512.

Najbitniji teorijski fundamenti logičkog nauka o umijeću ne nalaze se u psihologiji, premda i ona dolazi u razmatranje, nego u čistoj logici.

Ta čista logika nije ništa manje nego puka obnova tradicionalnog formalnog nauka ili također čiste logike kantovskih i herbartovskih škola. Premda autor ove zadnje i nezaboravljene težnje dovodi do važenja također kao vrijedne predstupnjeve, njima ipak nedostaje, prema njegovu uvjerenju, dovoljna jasnost o ciljevima i granicama upitne discipline; ona još uvijek ostaju u nesigurnom kolebanju između teorijskih i praktičnih, psihologističkih i čisto idealnih tendencija.

Čista je logika sistem idealnih zakona i teorija koje se temelje čisto u smislu idealnih kategorija značenjâ, tj. u fundamentalnim pojmovima koji su zajedničko dobro svih znanosti zato što one na općeniti način određuju, što znanost u objektivnom pogledu uopće čini znanošću, naime jedinstvo teorije. U tom je smislu čista logika znanost o idealnim »uvjetima mogućnosti«, o znanosti uopće ili o idealnim konstituantama ideje teorije.

Dostatno razjašnjavanje čiste logike, dakle razjašnjavanje njezinih bitnih pojmova i teorija, njezinih odnosa prema svim drugim znanostima i načinu na koji ih ona regulira zahtijeva duboka fenomenologijska (tj. čisto deskriptivno-psihološka, ne genetsko-fenomenologijska) i spoznajno-teorijska istraživanja. Može se kazati da se ta zadaća spoznajno-teorijskog osvjetljavanja logike uglavnom podudara s kritičkim osvjetljavanjem mišljenja i spoznavanja uopće, dakle sa samom teorijom spoznaje. U II. dijelu sada slijede fenomenologijska i spoznajno-teorijska-pojedinačna istraživanja koja nastoje riješiti glavne probleme osvjetljavanja logike i logičkoga mišljenja.

Prolegomene su tekstualno tiskane krajem prosinca 1899., a s izdanjem vrlo kasne zbog slučajnih okolnosti. Taj je II. dio u tisku i bit će izdan još ove zime.

TEKSTUALNO-KRITIČKI DODATAK

PREDLOŠCI TEKSTA

Logička istraživanja, I. dio, odnosno svezak.

Za Husserlova života, tj. s njegovim autoriziranjem, objavljena su 4 njemačka izdanja i 2 prijevoda I. dijela, odnosno sveska Logičkih istraživanja:

1. Logische Untersuchungen von Edmund Husserl.
   Erster Theil: Prolegomena zur reinen Logik.
   Halle a. Salle, Max Niemeyer, 1913. (*22×15 cm, XII – 257 <258> str.*)
2. <*Isto*>
   Erster Band: Prolegomena zur reinen Logik.
   Zweite, umgearbeitete Auflage.
   Halle a.d. Saale, Max Niemeyer, 1913. (*23×15 cm. XXII – 257 str.*)
3. <*Isto*>
   Dritte <,> unveränderte Auflage.
   <*Isto*>, 1922.
4. <*Isto*>
   Vierte Auflage (Unveränderter Abdruck der 2. <,> umgearbeiteten Auflage).
   <*Isto*>, 1928.
5. Edmund″ Gusserl′, Logičeskija izsledovanija.
   Čast′ pervaja. Prolegomeny k″ čistoj logike.
   Razrešënnyj avotorom″ prevod″ s″ nemeckoga E. A. Berštein″ pod″ redkciej i s″ predisloviem″ S. L. Franka.
   Knigoizdatel'stvo »Obrazovanie« Spb. 1909. (*22×15 cm, XVI – 224 str.*)
6. Edmundo Husserl, Investigationes logicas.
   Traduccion del Aleman por Manuel G. Morente Jose Gaos.
   Tomo primero: Prolegomenos a la Logica pura.
   Madrid, Revista de Occidenta, Avenida de Pi y Margall, 7, <1929>. (*22×15 cm, 265 str.*)

ad 1: *Ediciju prvoga izdanja u početku je preuzela* izdavačka kuća V e i t & C o m p. u Leipzigu. *Od tog V e i t o v o g izdanja, prema Husserlovim navodima,*[1] *šest je broširanih primjeraka poslano prosinca 1899. ordinarijima u Halleu. Ostali su primjerci poslani u srpnju 1900. godine. Do sada je nađen samo jedan primjerak knjiga koje su poslane 1900. i to u zaostavštini P a u l a N a t o r p a koji je nalazi na Sveučilištu S e j ô - G a k u e n u Tokiju.*[2] *On se sve do paginacije naslova poklapa s N i e m e y e r o v i m izdanjem. Naslovni list sadrži navod:* LEIPZIG VERLAG VON VEIT & COMP. 1900, *a na poleđini naslovnice stoji*: Druck von Metzger & Witting in Leipzig. *N i e m e y e r o v o izdanje iz 1900. zadržalo je oznaku izdavačke kuće V e i t na zadnjem listu sveska (uz nastavljeno paginiranje str. 259 i 260). Za primjerke poslane u prosincu 1899. može se pretpostaviti da* Predgovor *izdanju iz 1900., kod V e i t a* kao i kod *N i e m e y e r a, nosi datum 21. svibanj 1900. i da H u s s e r l u jednom pismu N a t o r p u od 8. 7. 1900.*[3] *daje ograničavajući podatak da su* Prolegomene *tiskane* od kraja prosinca prošle godine sve do Predgovora etc.

ad 2: *Prerada se odnosi na sadržaj, na stilističku formulaciju, na prilagodbu »jedinstvenom njemačkom pravopisu« koji je 1902. proglašen obvezatnim za cjelokupno područje njemačkoga carstva i na uklanjanje tiskarskih pogreški.*[4]

ad 3: *Ispravljene su neke tiskarske pogreške iz 2. izdanja.*

ad 4: *Jedan dio tiskarskih pogreški, o kojima se izvješćuje u drugom izdanju, opet se pojavljuje u 4. izdanju.*

ad 5: *Prijevod naslovnice:*
E d m u n d H u s s e r l, Logische Untersuchungen.
Erster Teil: Prolegomena zur reinen Logik.
Autorizirani prijevod s njemačkog E. A. B e r š t e i n u redakciji i s Predgovorom S. L. F r a n k a.
Izdavačka kuća »Obrazovanie«, Sankt Petersburg 1909.
Naslovne stranice i Predgovor redaktora *ne sadrže nikakvu uputu na preradu teksta 1. izdanja niti na usmenu ili pismenu samointerpretaciju od strane H u s s e r l a.*

---

[1] Samonajava, *str. 511; dopisnica G. Albrechtu, 21. II. 1899., citirano u* Uvodu izdavača, str. XXIX.

[2] *Usp.* popis knjiga knjižnice Paula Natorpa, *Seizyo-Gakuen*, Tokio 1938., str. II.

[3] *Citirano u* Uvodu izdavača, *str. XXX i naredna. Usp.* Predgovor drugom izdanju, *B XIII.*

[4] *Usp.*, Uvod izdavača, *str. XXXVII–XXXVII i naredna.*

ad 6: Zanemarivanje tiskarskih pogreški ispravljenih u 3. izdanju navodi na zaključak da je prijevod slijedio ili 2. ili 4. izdanje. U Prologo a la segunda edicion, *str. 20, nedostaje uputa na Kazalo koje je planirao izraditi R. Clemens (B XVII).*

Od ovih 6 izdanja Husserlov arhiv raspolaže s 5 primjeraka iz Husserlove privatne biblioteke:

1. 1. izdanje, 1900. Arhivska signatura: K IX 2.
Ovaj primjerak pokazuje neka podcrtavanja, za koja se ipak ne može sa *sigurnošću ustvrditi, potječu li od Husserla.*

2. 1. izdanje, 1900. *Arhivska signatura: K IX 4.*
Prošiveni Priručni primjerak, koji osobno posjeduje prof. H. L Van Breda, a koji je ipak na raspolaganju Husserlovu arhivu i za tu je arhivsku upotrebu dobio navedenu signaturu. Na prvom listu stoji sljedeća posveta gospođe Husserl: Dobrostivom pomoćniku u tegobno doba pateru Van Bredi posvećuje Malvine Husserl. *Ovaj primjerak pokazuje Husserlovom rukom napisane 22 anotacije, rasprave s citiranim autorima, upute na literaturu i razmatranja korektura. Nijedan od ovih unosa nije prihvaćen u 2. izdanju. Na zadnjoj praznoj stranici nalijepljen je posebni otisak* Samonajave II. dijela, Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie, *25 (1901), str. 260–263, koji također sadrži Husserlove anotacije. Osim toga, knjizi 5 dodani su neuvezani listovi koji se odnose na §§ 6 i 7 V. istraživanja II. dijela.*

3. 2. izdanje, 1913. *Arhivska signatura: K IX 5.*
Ovaj primjerak sadrži navod o nekim tiskarskim pogreškama kao i na str. XVII: Slog je bio dovršen oko 1. srpnja 1913. *Označene tiskarske pogreške dijelom su uzete u obzir u 3. izdanju. Jedna od korekektura koje nisu uzete u obzir mijenja smisao. Na str. XVI rečenica ...* i u kompromise ne želim se više upuštati *promijenjena je u:* ... i u kompromise se nisam više želio upuštati.

4. Ruski prijevod iz 1909. Arhivska signatura: K IX 12–13.
Kao jedini rukopisni unos na prvoj se stranici nalazi upisan Husserlov potpis.

5. Španjolski prijevod iz 1929. Arhivska signatura: K IX 12–13.
Četverosveščani prijevod uvezan je u Husserlovoj privatnoj biblioteci u dva sveska i pozlaćen. Prvi svezak obuhvaća Prolegomene *kao i Uvod i prva dva istraživanja II. sveska njemačkoga izdanja. Kao jedini rukopisni unos na prvoj stranici prvoga sveska nalazi se navod:* Poklon izdavačke kuće, srpanj 1934., E. Husserlu <*za 75. rođendan*>.

Samonajava

Od Samonajave *II. dijela* Logičkih istraživanja, Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie, *24 (1900) str. 511–512, postojala su 2 posebna otiska kao dodatak proširenom Priručnom primjerku II. dijela* Logičkih istraživanja, *1901., koji je Husserl 1926. predao Heideggeru. Prof. Heidegger je taj Priručni primjerak skupa sa svim dodatcima prijateljski stavio na raspolaganje Husserlovom arhivu za pripremu novog izdanja* Logičkih istraživanja. *Posebni otisci ne sadrže nikakve Husserlove vlastoručne unose.*

O OBLIKOVANJU TEKSTA

1. O općem poretku teksta

Osnovni tekst općenito donosi tekst iz B. Iznimke čine mjesta kod kojih način pisanja i označavanje rečenica u A a ne u B ne odgovaraju danas uobičajenim pravilima, te očigledne tiskarske pogreške. U tim slučajevima slijedi osnovni tekst 1. izdanja a ponegdje i tekst 3. izdanja iz 1922. godine.

Husserlove fusnote označene su zvjezdicama. U originalnim izdanjima one su označene brojkama. One su i ovdje kao i u tim izdanjima razdvojene kratkom crtom od glavnoga teksta i pisane manjom veličinom slova.

Fusnote izdavača označene su brojkama. One su od osnovnoga teksta odvojene dugom crtom. Fusnote izdavača označuju varijante A i B ukoliko su one smisaono modificirane i ukoliko se ne odnose samo na način pisanja.

Ostale napomene izdavača nalaze se u Tekstualno-kritičkom dodatku. Tekstualno-kritičke napomene indiciraju odstupanja od A i/ili B u citatima u odnosu na originalni tekst navedenih autora. One zatim sadrže dopune bibliografskim podatcima.

Originalno paginiranje u A i B obilježava se kutnim zagradama na rubu pokraj odgovarajućih redaka. Početak neke nove stranice u A, odnosno B, označuje se jednom uspravnom crticom |, a početak nove stranice u A i B na istome mjestu označuje se dvostrukom uspravnom crticom ||. Te crtice otpadaju kod naslova poglavlja i paragrafa.

Žive glave po svom su sadržaju kao i u svojoj raspodjeli preuzete na lijevoj i desnoj stranici iz A i B.

Ispravke, koje su pridodane 1. izdanju na jednoj nepaginiranoj stranici <258>, ukoliko nije drugačije primijećeno, korigirane su u B, kao što se na udarnim mjestima varijante navode s odgovarajućim dodatkom.

S a d r ž a j koji u A i B slijedi nakon Predgovora, *odnosno* Pregovorâ *(A IX-XII/BXIX-XII), u ovom se izdanju, kao što je to uobičajeno u novijim* Husserliana-*svescima, stavlja na početku sveska. Pritom se također ne upućuje na originalne paginacije, nego na paginaciju ovoga sveska. Varijante u naslovima Sadržaja iz A označuju se na udarnim mjestima glavnoga teksta.*

2. *O varijantama A i B*

Načelno se mogu razlikovati varijante koje intendiraju modifikaciju smisla i onih koje se odnose samo na razgovijetnost i čitljivost, a koje ipak često impliciraju izvjesnu modifikaciju smisla. Svaka se modifikacija smisla primjećuje u fusnotama izdavača. To važi i za naglašavanja i podraspodjele s izborom nekog drugog pisma (spacionirano, kurziv) i umetanjem, odnosno eliminiranjem poveznica i znakova navoda. Pritom se varijante u glavnom tekstu i u fisnotama izdavača stavljaju između varijantnih znakova ⌜ ⌝. Ne primjećuju se stilističke promjene (npr. A 51: [s druge strane]; B 51 [s druge strane]), moderniziranja načina pisanja i rečeničnih znakova te očigledne tiskarske pogreške ukoliko ona uz uvažavanje konteksta (usp. A 15: [zrcaliti]; B 15: [zrcaliti]) ne povlače za sobom nikakvu modifikaciju smisla.

Poseban slučaj čine pisanja velikim slovom u A, odnosno spacioniranja u B riječi ein *[jedno, jedan] i njezinih izvedenica. U A se* ein, *tamo gdje se ne koristi kao neodređeni član, piše velikim početnim slovom. To dobrim dijelom – ne isključivo – zamjenjuje spacioniranje. Pisanje velikim slovom i spacioniranje mogu se u ovim slučajevima promatrati ne samo kao indikacija vrste riječi, već jednako tako kao isticanje. Izdavač je označio mjesta na kojima se spacionirano pisanje u B zamjenjuje velikim slovom u A. Ako B ukida pisanje velikoga slova bez spacioniranja, onda nije dana nikakva primjedba. Zadržava li B pisanje velikim slovom – Husserl u 2. izdanju ni u drugim slučajevima ne provodi jedinstveno moderniziranje pravopisa –, izdavač ga je ukinuo bez posebne primjedbe.*

3. *O citatima*

U H u s s e r l o v i m citatima nalazi se oko 60 odstupanja od originalnoga teksta, ne računajući spacioniranjâ i izbacivanja spacioniranjâ. Prilikom promjena doslovnosti i ispuštanjâ u mnogim je slučajevima teško odlučiti, treba li se modifikacija promatrati kao od H u s s e r l a intendirana (gramatikalna prilagodba, pojašnjavanje u novom kontekstu i tomu sl.) ili kao pogrešan navod.

U Tekstualno-kritičkim napomenama *navode se sljedeća odstupanja: promjene doslovnoga teksta koje modificiraju smisao, premještanja riječi, H u s s e r l o v a umetanja koja su kao takva stavljena u kutne [ ] zagrade, ispuštanja koja on nije markirao s tri točke ... (što on sam ponekad čini prilikom ispuštanja poveznica kao što su* dakle, zato *itd. koje su uvjetovane kontekstom izvornika i ostaju bez utjecaja na smisao citiranoga teksta), te spacioniranja. Kod prijevoda se navodi izvornik.*

Ne primjećuju se stilističke i ortografske promjene koje za sobom ne povlače nikakvu modifikaciju smisla, promjene rečenica ukoliko one ne tangiraju smisao, pisanje italikom izrazâ u stranim jezicima i usamljenih slova koje H u s s e r l u skladu sa svojom navikom provodi i u citatima, te izbacivanja spacioniranjâ koja se mogu promatrati kao uvjetovana kontekstom originala.

4. O bibliografskim podatcima

Naslovi knjiga, članaka i časopisa nemaju u A i B većim dijelom nikakvu posebnu oznaku, a manjim se dijelom markiraju spacioniranjem, kurzivom ili znacima navoda. U ovom novom izdanju naslovi knjiga i časopisa jedinstveno se markiraju italikom, a naslovi članaka znacima navoda. Kod bibliografskih podataka ujednačena je i interpunkcija. Dopunjeni su podatci o stranicama koji nedostaju. Kod Kantove Kritike čistoga uma *navodi se originalno paginiranje 1. (A) i 2. (B) izdanja. Pogrešni navodi stranica i godina korigirani su kao i tiskarske pogreške, tj. bez napomene, izuzevši problematične slučajeve. U takvim se slučajevima iznose pretpostavke kod kojih se izdavač koliko je to bilo moguće oslanjao na H u s s e r l o v e zabilješke u odgovarajućim spisima iz njegove privatne biblioteke (koji su sačuvani u Husserlovu arhivu u Leuvenu).*

Prilikom upućivanja na druge autore dopunjeni su podatci o naslovima koji nedostaju, ukoliko su oni značajni za H u s s e r l o v u argumentaciju. Izdavač se pritom opet oslanja na H u s s e r l o v u privatnu biblioteku. Dopuna izostaje ako se naslov navodi na drugim mjestima. Nepotpuni podatci o naslovu također se ne dopunjuju ako su oni dovoljni da se taj spis identificira u Popisu literature Tekstualnokritičkoga dodatka.

Citiranje se prema novom izdanju označuje u B. To se u ovom svesku jedino odnosi na S i g w a r t o v u Logiku. *U A se stalno ukazuje na 2. izdanje iz 1899., u B pojedinačno na 3. izdanje iz 1904. Nasuprot tomu ne obilježavaju se: dodavanja broja 1 citiranom naslovu u B koja uka-*

zuju na to da se dalje citira prema 1. izdanju a ne prema nekim, u međuvremenu objavljenim novim izdanjima; dodavanja, odnosno ispuštanja podataka o svesku kod ponovno citiranih djela; točnija navođenja naslova. Kod svih tih promjena, koje Husserl *nije jedinstveno sproveo, bez primjedbe preuzima se varijanta B.*

5. *O moderniziranju i ujednačavanju načina pisanja*

1. izdanje Logičkih istraživanja *objavljeno je kratko prije službenog uvođenja »jedinstvenog njemačkog pravopisa« 1902. godine.*[1] Samonajave *oba dijela u* Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie, *24 (1900.), str. 511 i naredna, i 25 (1901), str. 260–263, već su za razliku od spomenutoga teksta slijedile novi način pisanja. 2. izdanje iz 1913. bilo je principijelno prilagođeno novom pravopisu. Ipak su ponegdje izostale adaptacije – po svoj prilici zbog čistoga previda. U 1. i 2. izdanju Husserl je citate drugih autora općenito prilagodio načinu pisanja koji je on slijedio.*

U ovom novom izdanju – kao i dosadašnjim svescima Husserliana *– način pisanja prilagođen je danas važećim pravilima. To se odnosi i na interpunkciju, na način pisanja skraćenica (npr. A/B:* ev, *danas:* evtl.*) i način pisanja ranije neujednačeno pisanih tuđica* (npr. Hetrogen[e]ität, Supsum[p]tion).

U izvjesnim slučajevima, kod kojih je upitna i stilistička ili idiomatska osebujnost, ipak se postupalo konzervativno. Tako se hieher, *koje* Husserl *stalno koristi pomiješano* s hierher, *ostavlja kao izraz koji važi kao karakterističan za južnu Njemačku i Austriju te se i danas još upotrebljava. Povrh svog periodičnog stila govorenja* Husserl *također vrlo često upotrebljava dvotočku, gdje su danas za razgraničenje pravilo zarez, crtica ili samo znaci navoda. U takvim je slučajevima ova dvotočka ostavljena također kao osebujnost* Husserlova *stila. Zahvat je izostao i u slučaju* Husserlovog *vrlo neujednačenog pisanja velikih, odnosno malih početnih slova nakon dvotočke i prilikom postavljanja znaka navoda (npr. kod rečenica u kojima se navode primjeri).*

---

[1] *Usp.* Regeln für die deutsche Rechtschreibung nebst Wörtverzeichnis. Hrsg. im Auftrage des Königlich Preußischen Ministeriums der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-Angelegenheiten. Neue Bearbeitung. *Faksimildruck. Mit einem Nachwort von P. Grebe, u:* Sammlung Duden, *Bd. 4, Mannheim o. J.*

Prilikom specijal-tiska općenito je sačuvana forma A i B. Iznimke su naslovi poglavljâ koji su u A i B tiskani masnim slovima, žive glave koje su u A i B složene italikom kao i već spomenuti naslovi knjiga i časopisa koji u A i B nisu označeni ili su označeni različito. Prilagođavajući se onom što je ustaljeno u Husserliana *naslovi poglavlja i žive glave pisani su velikim slovima, vlastita imena spacionirano, a naslovi knjiga i časopisa italikom. Izrazi iz stranih jezika i usamljena slova u pravilu su pisani u A i B italikom. Zbog ujednačenosti italikom su također pisane manje iznimke kod kojih to pravilo nije provedeno.*

TEKSTUALNO-KRITIČKE NAPOMENE[NP]

7 ✧ *J. W. von Goethe*, »Campagne in Frankreich 1792«: Goethes Werke (hamburško izdanje), *hrsg. von E. Trunz, X. Bd., 5. Auflage, Hamburg 1972., str. 316:* ..., i budući da se nije ni prema čemu strože nego prema tek odbačenim zabludama, ...

8 ✧ *Usp. Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Druga i treća knjiga: Husserliana IV i V, hrsg. von M. Biemel, Den Haag 1952.*

12 ✧ *Na jednoj dopisnici K. Jaspersu od 9. 5. 1912. Husserl od* prvih spisa *Th. Lippsa,* koji pokazuju srodnost s mojim pravcem, *navodi dva koja nose naslov*: Einheiten und Relationen. Eine Skizze zur Psychologie der Apperzeption, *Leipzig 1902.*; Vom Fühlen, Wollen und Denken. Eine psychologische Skizze, *Leipzig 1902.*

»Bericht über deutsche Schriften zur Logik in den Jahren 1895–99. Dritter Artikel.«

15, 8 *Najavljeni* Pogovor *nedostaje u zakašnjelom novom izdanju 2. dijela II. sveska (1921). Nacrte za njega E. Fink je popratio* Prethodnom primjedbom *i pod naslovom* »Entwurf einer, 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen' (1913)« *objavio u:* Tijdschrift voor Philosophie, *1 (1939), str. 106–133, 319–339. Usp. tekstualno-kritičku studiju K. Schuhmanna,* »Forschungsnotizen über Husserls 'Entwurf einer 'Vorrede' zu den *Logischen Untersuchungen*'«: Tijdschrift voor Filosofie, *34 (1972), str. 513–524.*

15 ✧ *Predgovor 2. dijelu II. sveska, B_2 VII:* Deziderat Kazala za cjelokupno djelo nije se mogao nažalost ispuniti, budući da

[NP] Ovdje su prevedene samo čitatelju razumljive i dopunjavajuće napomene, a izostavljene su Husserlove rečenične intervencije, pojedini interpunkcijski znaci na margini itd. koji samo mogu zbunjivati čitatelja.

je moj nadom ispunjeni učenik, dr. Rudolf Clemens, koji je preuzeo obradu, pao za otadžbinu i <*prvoga tjedna 1914.*>.

19 ✧ *J. St. Mill*, A System of Logic, *7th edition, London 1868., Vol. I*, Introduction, § 1, p. 1: There is as great diversity among authors in the modes which they have adopted of defining logic, as in their treatment of the details of it. This is what might naturally be expected on any subject on which writers have availed themselves of the same language as a means of delivering different ideas.

20 ✧ *A. Trendelenburg*, Logische Untersuchungen. *2 Bände, 3., vermehrte Auflage, Leipzig 1870.*

22 ✧ *I. Kant*, Kritik der reinen Vernunft, Vorrede zur zweiten Auflage, *B. VIII.*

35 ✧ *B. Erdmann*, Logik, *1. Bd., 1. Auflage, Halle an der Saale 1892., str. 230; zatim str. 42, 201 (U Husserlovu Priručnom primjerku naznačena mjesta).*

42 ✧ *Usp.* Dialektik, aus Schleiermachers handschriftlichem Nachlaße *hrsg. von L. Jonas, Berlin 1839; vidi o tomu Fr. Überweg*, System der Logik und Geschichte der logischen Lehren, *hrsg. von J. B. Meyer, Bonn 1882., § 33, str. 61 (u Husserlovu Priručnom primjerku naznačena mjesta).*

44, *Nap.* * ✧ *A 54/B 78 i naredna.*

44, *Nap.* *** ✧ *A 53 i naredna/B 78.*

47 ✧ *F. Brentano*, Psychologie vom empirischen Standpunkte, *1. Bd., 1. Auflage, Leipzig 1874*; Wahrheit und Evidenz. Erkenntnistheoretische Abhandlungen und Briefe, *hrsg. von O. Kraus, Leipzig 1930; W. Schuppe*, Das menschliche Denken, *Berlin 1870;* Erkenntnistheoretische Logik, *Bonn 1878.;* Grundriß der Erkenntnistheorie und Logik, *1. Auflage, Berlin 1894; 2., durchgesehene Auflage, 1910. O ostalim imenima usp. tijekom ovoga sveska navedene spise.*

62 ✧ *It <sc. Logic>* is not a Science distinct from, and coordinate with, Psychology. So far as it is a science at all, it is a part, or branch, of Psychology; differing form it, on the one hand as a part differs form the whole, and on the other, as an Art differs from a Science. Its theoretic grounds are wholly borrowed from Psychology, and include as much of that sciende as is required to justify the rules of the art. [*Logika nije niti znanost odvojena od psihologije niti zna-*

nost koordinirana s psihologijom. Ona je danas kao znanost više dio ili grana psihologije.]

88 ✧ *J. St. Mill*, A System of Logic, *Book II, Chapter VII, § 4, p. 307 i naredna:* I consider it i <*sc. the Principium Contradictionis*> to be, like other axioms, one of our first and most familiar generalizations from experience. The original foundation of it I take to be, that Belief and Disbelief are two different mental states, excluding one another. This we know by the simplest observation of our own minds. And if we carry our observation outwards, we also find that light and darkness, sound and silence, motion and quiesence, equality and inequality, preceding and following, succession and simultaneousness, any positive phenomenon whatever and its negative, are distinct phenomena, pointedly contrasted, and the one always absent where the other is present. I consider the maxim in question to be a generalization from all these facts.

88 ✧ *Uz neznatna odstupanja tekst između ova dva citata preuzet je od Gomperza.*

89, *Nap.* * ✧ *Usp. H. Spencer*, »Mill versus Hamilton – The Test of Truth«: Fortnightly Review, *1. (1865), p. 533.*

95 ✧ *Heymans*: Neistinit je, nasuprot tomu, Göringov stav u jedinom značenju, u kojem bi on nešto dokazivao: naime ako on želi reći da istovremeno, u Jednoj svijesti, kao proturječni spoznati sudovi mogu postojati jedan pored drugog.

95, *Nap.* * ✧ *Heymans, nav. dj., str. 67 i 72.*

103 ✧ *Sigwart*: Princip proturječja opet se ne pojavljuje ni u kojem drugom smislu nego kao normalni zakon, kao …

136 ✧ *Usp.* Nouveaux essais sur l'entendement humain, *Liv. IV, Chap. II, § 1* (Opera philosophica, *hrsg. von J. E. Erdmann, I. Bd., str. 340);* »La Monadologie«, *§ 33 (isto, II. Bd., str. 707) itd. O Husserlovoj Biblioteci Leibnizovih djela i čitanju Leibniza usp. H. L. Van Breda,* »Leibniz' Einfluß auf das Denken Husserls«: Akten des Internationalen Leibniz-Kongresses Hannover, 14.–19. November 1966, *V. Bd., Wiesbaden 1971., str. 124–145.*

182 ✧ *D. Hume*, An Enquiry concerning Human Understanding, *Section IV, Part I* (Essays, *ed. by T. H. Green and T. H. Grose, vol. II, London 1882., p. 20).*

189 ✧ *Hume*: a kind of pre-establiched harmony between the course of nature and the succesion of our ideas.

190 ✧ *A. Comte*, Cours de philosophie positive, *4ième édition, tome I, Paris 1877., p. 51.*

196 ✧ *Usp.* Die Geschichte und die Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit, *Vortrag 1871, Prag 1872.*: »Die ökonomische Natur der physikalischen Forschung«, *Vortrag 1882.*: Populär-wissenschaftliche Vorlesungen, *2., unveränderte Auflage, Leipzig 1897., str. 208–236*; Die Mechanik in ihrer Entwickelung historisch-kritisch dargestellt, *1. Auflage, Leipzig 1883.*

210, *Nap.* * ✧ *Usp. rasprave s Lotzeom u* »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen' (1913)«: Tijdschrift voor Pfilosophie, *1 (1939), str. 128 i naredna kao i 323 i naredne;* Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Drittes Buch: Husserliana V, *Den Haag 1957., str. 57 i naredna.*

211 ✧ *A. Trendelenburg*, »Über Leibnizens Entwurf einer allgemeinen Charakteristik«, *nav. dj., str. 5 i naredne.*

215, *Nap.* * ✧ *Fr. Überweg*, System der Logik und Geschichte der logischen Lehren, *5. Auflage, Bonn 1882., str. 47, 68, 288.*

237 ✧ *H. Graßman*, Die Ausdehnungslehre von 1844 oder Die lineale Ausdehnungslehre, *2. Auflage, Leipzig 1878.*; Die Ausdehnungslehre von 1862: Gesammelte mathematische und physikalische Werke, 1. *Bandes II. Teil, Leipzig 1896.*

237 ✧ *W. R. Hamilton*, Lectures on Quaternions, *Dublin 1853.*; Elements on Quaternions, *2 vol., 1st edition, London 1866, 2nd edition, 1899 and 1901.*

237 ✧ *S. Lie*, Theorie der Transformationsgruppen, *3 Bände, Leipzig und Berlin 1888–1893.*

237 ✧ *G. Cantor*, Grundlagen einer allgemeinen Mannichfaltigkeitslehre, *Leipzig 1883. i naredna izdanja.*

237 ✧ *H. Helmholtz*, »Über die tatsächlichen Grundlagen der Geometrie« (*1866*): Wissenschaftliche Abhandlungen, *II. Bd., Leipzig 1883., str. 610–617*: »Über die Tatsachen, die der Geometrie zum Grunde liegen« (*1868*): *nav. dj., str. 618–639; B. Riemann*, »Über die Hypothesen, welche der Geometrie zu Grunde liegen« (*1867*): Gesammelte mathematische Werke und wissenschaftlicher Nachlaß, *2. Auflage, Leipzig 1892., str. 272–287.*

POPIS LITERATURE

Ovaj popis literature sadrži sve u ovome svesku navedene publikacije, pa i one na koje samo ukazuje izdavač u Uvodu i u Tekstualno-kritičkom dodatku, izuzev predloški teksta ovih izdanja koje su navedene na početku Tekstualno-kritičkog dodatka (usp. gore str. 265–267). Naslovi koje Husserl navodi u glavnom tekstu označeni su * prije imena autora, a publikacije sačuvane u Husserlovom arhivu u Löwenu označene su odgovarajućim dodatkom.

*Avenarius, R., *Philosophie als Denken der Welt gemäß dem Prinzip des kleinsten Kraftmasses. Prolegomena der reinen Erfahrung, habilitacija*, 1876. (U Husserlovu posjedu)

*Bain, A., *Logic*, Part I, *Deduction*, London 1879. (U Husserlovu posjedu).

*Beneke, Fr. E., *Lehrbuch der Logik als Kunstlehre des Denkens*, Berlin 1832.

*—, *System der Logik als Kunstlehre des Denkens*, Berlin 1842. (U Husserlovu posjedu)

*Bergmann, J., *Reine Logik: Allgemeine Logik*, I. Theil,Berlin 1879. (U Husserlovu posjedu)

*—, *Die Grundprobleme der Logik*, 2., völlig neue Bearbeitung, Berlin 1895. (U Husserlovu posjedu)

*Bolzano, B., *Wissenschaftslehre. Versuch einer ausführlichen und größtentheils neuen Darstellung der Logik mit steter Rücksicht auf deren bisherige Bearbeiter*, hrsg. von mehreren seiner Freunde, 4 Bände, Sulzbach 1837. (U Husserlovu posjedu)

*Brentano, Fr., *Psychologie vom empirischen Standpunkte*, I. Band, Leipzig 1874. (U Husserlovu posjedu skupa *s novim, iz zaostavštine dopunjenim izdanjem* u 2 sv., hrsg. von O Kraus, 1924/25.)

Von der Klassifikation der psychischen Phänomene. Neue, durch Nachträge stark vermehrte Ausgabe der betreffende Kapitel der Psychologie vom empirischen Standpunkt, Leipzig 1911. (Usp. II. sv. *Psychologie vom empirischen Standpunkt* koji je izdao O. Kraus, Leipzig 1924/25.)

Wahrheit und Evidenz. Erkenntnistheoretische Abhandlungen und Briefe, ausgewählt, erläutert und eingeleitet von O. Kraus, Leipzig 1930. (U Husserlovu posjedu)

Die Lehre vom richtigen Urteil. Nach den Vorlesungen über Logik mit Benützung anderer Manuskripte aus dem Gebiete der Erkenntnistheorie aus dem Nachlaß, hrsg. von Fr. Mayer-Hillebrand, Bern 1956.

Busse, L., Rezension von E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, 2 Theile, Halle a. der Saale, 1900/01: *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, 33 (1903), str. 153–157.

Cantor, G., *Grundlagen einer allgemeinen Mannichfaltigkeitslehre. Ein mathematisch-philosophischer Versuch in der Lehre des Unendlichen*, Leipzig 1833. (U Husserlovu posjedu)

Chronik der königlichen vereinigten Friedrichs-Universität für das Universitätsjahr vom 1. April 1898 bis zum 31. März 1899, Halle (Saale).

Comte, A., *Cours de philosophie positive*, 4ième édition, tome I, Paris 1877. (U Husserlovu posjedu)

*Cornelius, H., *Psychologie als Erziehungswissenschaft*, Leipzig 1897. (U Husserlovu posjedu)

Diemer, A., *Edmund Husserl. Versuch einer systematischen Darstellung seiner Phänomenologie*, 2., verbesserte Auflage, Meisenheim am Glan, 1965.

Dilthey, W., »Studien zur Grundlegung der Geisteswissenschaften« I: *Gesammelte Schriften*, VII. Band, Leipzig/Berlin 1927. (U Husserlovu posjedu)

*Drobisch, M. W., *Neue Darstellung der Logik nach ihren einfachsten Verhältnissen mit Rücksicht auf Mathematik und Naturwissenschaft*, 4., verbesserte Auflage, Leipzig 1875. (U Husserlovu posjedu)

*Elsenhans, Th., »Das Verhältnis der Logik zur Psychologie«: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, Neue Folge, 109 (1896), str. 195–212.

*Erdmann, B., *Logik*, I. Band, *Logische Elementarlehre*, Halle an der Saale 1892. (U Husserlovu posjedu jednako kao i drugo, potpuno prerađeno izdanje iz 1907.)

*Ferrero, G., *Les lois psychologiques du Symbolisme*, traduit de l'italien avec de nombreuses modifications, Paris 1895.

*Frege, G., *Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl*, Breslau 1884. (U Husserlovu`posjedu)

*—, *Grundgesetze der Arithmetik, begriffsschriftlich abgeleitet*, I. Band, Jena 1893. (U Husserlovu posjedu)

Gibson, W. R. B., »Form Husserl to Heidegger. Excerpts from a 1928 Diary by W. R.

Boyce Gibson«, ed by H. Spegelberg: *The Journal of the British Society for Phenomenology*, 2 (1971), str. 58–83.

Goethe, J. W. von, »Campagne in Frankreich 1792«: *Goethes Werke (Hamburger Ausgabe)*, hrsg. von E. Trunz, X. Band, 5. Auflage, Hamburg 1972., str. 188–363.

Graßmann, H., *Die Ausdehnungslehre von 1844 oder Die lineale Ausdehnungslehre*, 2., im Text unveränderte Auflage, Leipzig 1878. (U Husserlovu posjedu)

—, *Die Ausdehnungslehre von 1862*, in Gemeinschaft mit H. Graßmann dem

Jüngeren hrsg. von Fr. Engel: *Gesammelte mathematische und physikaische Werke*, hrsg. von Fr. Engel, I. Bandes II. Theil, Leipzig 1896. (U Husserlovu posjedu)

*Hamilton, W., *Lectures on Logic*, vol. I, 3d edition revised: *Lectures on Metaphysics and Logik*, ed. by L. Mansel and J. Veitch in 4 volumes, vol. III, Edinburgh and London 1874. (U Husserlovu posjedu)

Hamilton, W. R., *Lectures on Quaternions: containing a Systematic Statement of a New Mathematical Method*, Dublin 1853.

—, *Elements of Quaternions*, 2 volumes, 1st edition, London 1866; 2nd edition, 1899 and 1901.

Heidegger, M., »Neiere Forschungen über Logik« (1. Teil): *Literarische Rundschau für katholische Deutschlang*, 38 (1912), str. 468–472. (U Husserlovu posjedu)

—, *Die Lehre vom Urteil im Psychologismus*, Leipzig 1914. (U Husserlovu posjedu)

Heller, K. D., *Ernst Mach, Wegbereiter der modernen Physik*, Wien 1964.

Helmholtz, H., »Über die thatsächlichen Grundlagen der Geometrie«: *Wissenschaftliche Abhandlungen*, II. Band, Leipzig 1883., str. 610–617.

—, »Über die Thatsachen, die der Geometrie zum Grunde liegen« : *Wissenschaftliche Abhandlungen*, II. Band, Leipzig 1883., str. 618–639.

*Herbart, J. Fr., *Psychologie als Wissenschaft, neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik*, II., analytischer Theil, Königsberg 1825. (U Husserlovu posjedu)

*—, *Lehrbuch zur Psychologie*, 3. Auflage, hrsg. von G. Hartenstein, 2. Abdruck, Hamburg und Leipzig 1882. (U Husserlovu posjedu)

*—, *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*, 5. Auflage, hrsg. von G. Hartenstein, 2. Abdruck, Hamburg und Leipzig 1883. (U Husserlovu posjedu)

*Heymans, G., *Die Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens. Ein Lehrbuch der Erkenntnistheorie in Grundzügen*, 2 Bände, 1. Auflage, Leipzig 1890. i 1894. (2., verbesserte Auflage, 1905., 3., verbesserte Auflage, 1915., u Husserlovu posjedu)

*Höfler, A./Meinong, A., *Logik: Philosophische Propädeutik*, unter Mitwirkung von A. Meinong verfaßt von A. Höfler. I. Theil, Wien 1890. (U Husserlovu posjedu)

*Hume, D., *An Anquiry concerning Human Understanding: Essays, Moral, Political, and Literary*, ed. by T. H. Green and T. H. Grose, vol. II, London 1882., str. 1–135. (U Husserlovu posjedu)

Husserl, E., *Über den Begriff der Zahl. Psychologische Analysen.*

Habilitationssschrift, Halle an der Saale 1887.; neu hrsg. von L. Eley: E. Husserl, *Philosophie der Arithmetik, mit ergänzenden Texten (1890–1901): Husserliana XII*, Den Haag 1970., str. 289–338.

—, »Zur Logik der Zeichen (Semiotik)« q: *Philosophie der Arithmetik, mit ergänzenden Texten (1890.–1901.): Husserliana XII*, hrsg. von L. Eley, Den Haag 1970., str. 340–373.

*—, *Philosophie der Arithmetik. Psychologische und logische Untersuchungen*. I. Band, Halle-Saale 1891.; neu hrsg. von L. Eley:

Philosophie der Arithmetik, mit ergänzenden Texten (1890–1901): Husserliana XII, Den Haag 1970.

—, Recenzija: E. Schröder, *Vorlesungen über die Algebra der Logik*, I. Band, Leipzig 1890.: *Göttingische gelehrte Anzeigen* (1891), str. 243–278.

—, »Psychologische Studien zur elementaren Logik«: *Philosophische Monatshefte*, 30 (1894), str. 159–191.

—, »Bericht über deutsche Schriften zur Logik aus dem Jahre 1894«: *Archiv für systematische Philosophie*, 3 (1897), str. 216–244.

—, »Über psychologische Begründung der Logik« – Husserlovo vlastito izvješće o jednom njegovom održanom predavanju. Iz knjige protokola 'Philosophische Gesellschaft' Halle. Ljetni semestar 1900.; I. sjednica 2. svibnja 1900.: *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 13 (1959), str. 346–348.

—, Recenzija: M. Palágyi, *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik*, Leipzig 1902.: *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, 31 (1903), str. 287–294.

*— »Bericht über deutsche Schriften zur Logik in den Jahren 1895.–99. Erster Artikel«: *Archiv für systematische Philosophie*, 9 (1903), str. 113–132; »Dritter Artikel«: str. 393–408.

—, »Persönliche Aufzeichnungen« d–1908, hrsg. von W. Biemel: *Philosophy and Phenomenological Research*, 16 (1956), str. 293–302.

—, »Philosophie als strenge Wissenschaft«: *Logos*, 1 (1910/11), str. 289–341; neu hrsg. von W. Szilasi: *Quellen der Philosophie 1*, Frankfurt am Main 1965.

—, »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen' (1913)«, hrsg. von E. Fink, *Tijdschrift voor Philosophie*, 1 (1939), str. 106–133, 319–339.

*—, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*,

I. Buch: *Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie: Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, I. Band, I. Teil, str. 1–323; *Neue, auf Grund der handschriftlichen Zusätze des Verfassers erweiterte Auflage*, hrsg. von W. Biemel: *Husserliana III*, Den Haag 1950.

—, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, II. Buch, *Phänomenologische Untersuchun-*

gen zur Konstitution: Husserliana IV, hrsg. von M. Biemel, Den Haag 1952.

Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, III. Buch, *Die Phänomenologie und die Fundamente der Wissenschaften: Husserliana V*, hrsg. von M. Biemel, Den Haag 1952., str. 153–167.

»Erinnerungen an Franz Brentano«: O. Kraus, *Franz Brentano. Mit Beiträgen von Carl Stumpf und Edmund Husserl*, München 1919., str. 153–167.

Phänomenologische Psychologie. Vorlesungen Sommersemester 1925: Husserliana IX, hrsg. von W. Biemel, Den Haag 1962.

Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins, hrsg. von M. Heidegger: *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, 9, 1928., str. VIII–IX, 1–298; neu hrsg. von R. Boehm: E. Husserl, *Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins (1893–1917): Husserliana X*, Den Haag 1966.

—, *Formale und transzendentale Logik. Versuch einer Kritik der logischen Vernunft: Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, 10 (1929), str. V–XIII, 1–298; mit ergänzenden Texten neu hrsg. von P. Janssen: *Husserliana XVII*, Den Haag 1974.

—, *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge* e–1931: *Husserliana I*, hrsg. von S. Strasser, 2. Auflage, Den Haag 1963.

—, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie* –1937: *Husserliana VI*, hrsg. von W. Biemel, 2. Auflage, Den Haag 1962.

—, »Edmund Husserl« (Selbstdarstellung, redigirao E. Fink, potpisao E. Husserl): *Philosophen-Lexikon*, bearbeitet von E. Hauer, W. Ziegenfuß, Berlin 1937, 6. Lieferung, str. 447–452; novi pretisak: *Philosophen-Lexikon*, unter Mitwirkung von G. Jung verfaßt und hrsg. von W. Ziegenfuß, Berlin 1949., I. Band *A-K*, str. 569–576.

—, *Logical investigations*, translated by J. N. Findlay, 2 volumes, London and New York 1970.

*K a n t, I., *Kritik der reinen Vernunft: Sämtliche Werke in chronologischer Reihenfolge*, hrsg. von G. Hartenstein, III. Band, Leipzig 1867. (U Husserlovu posjedu)

*—, *Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen*, hrsg. von G. Hartenstein, VIII. Band, Leipzig 1868. (U Husserlovu posjedu)

Ki., A., Rezension von E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, I. Theil, Halle an der Saale 1900.: *Literarisches Centralblatt für Deutschland*, 52 (1901), str. 964–965.

*Knigge, Ph., *Versuch einer Logic für Frauenzimmer*, Hannover 1789.

Kohak, E. V., »Edmund Husserl: A Letter to Arnold Metzger«: *The Philosophical Forum*, 21 (1963/64), str. 48–68.

*Kroman, K., *Unsere Naturerkenntnis. Beiträge zu einer Theorie der Mathematik und Physik*, ins Deutsche übersetzt unter Mitwirkung des Verfassers von R. von Fischer-Benzon, Kopenhagen 1883. (U Husserlovu posjedu)

*Kries, J. von, *Die Principien der Wahrscheinlichkeitsrechnung. Eine logische Untersuchung*, Freiburg i. Br. 1886. (U Husserlovu posjedu)

*—, »Über Real- und Beziehungs-Urteile«: *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 16 (1892), str. 253–288. (U Husserlovu posjedu)

*Külpe, O., *Einleitung in die Philosophie*, 1. Auflage, Leipzig 1895. (8., verbesserte Auflage, hrsg. von A. Messer, 1918., u Husserlovu posjedu)

*Lange, Fr. A., *Logische Studien. Ein Beitrag zur Neubegründung der formalen Logik und der Erkenntnistheorie*, hrsg. von H. Cohen, Iserlohn 1877. (U Husserlovu posjedu)

*Lasson, A., »Jahresbericht über Erscheinungen der philosophischen Litteratur in Frankreich aus den Jahren 1894–1895«: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, Neue Folge, 113 (1899), str. 65–110.

*Leibniz, G. W., »Schreiben an Gabriel Wagner. Vom Nutzen der Vernunftkritik oder Logik« <1696>: *Opera philosophica*, Pars prior, hrsg. von J. E. Erdmann, Berlin 1840., str. 418–426. (U Husserlovu posjedu)

*—, *Nouveaux essais sur l'entendement humain: Opera philosophica*, Pars prior, hrsg. von J. E. Erdmann, Berlin 1840., str. 194–418. (U Husserlovu posjedu)

—, »La Monadologie (Vulgo: Principia philosophiae seu theses in gratiam principis Eugenii conspirate)« o: *Opera philosophica*, Pars altera, hrsg. von J. E. Erdmann, Berlin 1839., str. 705–712. (U Husserlovu posjedu)

*—, *Opera philosophica quae extant latina, gallica, germanica omnia*, hrsg. von J. E. Erdmann, Berlin, Pars prior, 1840.; Pars altera, 1839. (U Husserlovu posjedu)

*—, *Mathematische Schriften*, 2. Abtheilung, III. Band, hrsg. von C. I. Gerhardt: *Gesammelte Werke. Aus den Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Hannover*, hrsg. von G. H. Pertz, 3. Folge, *Mathematik*, VII. Band, Halle 1863.

Lie, S., *Theorie der Transformationsgruppen*, unter Mitwirkung von Fr. Engel bearbeitet von S. Lie, 3 Bände, Leipzig und Berlin 1888–1893.

*Liebmann, O., »Die Arten der Nothwendigkeit«: *Gedanken und Thatsachen. Philosophische Abhandlungen, Aphorismen und Studien*, 1. Heft, Straßburg 1882., str. 1–45. (U Husserlovu posjedu: *Gedanken und Thatsachen. Philosophische Abhandlungen, Aphorismen und Studien*, I. Band, Straßburg 1899. Usp. str. 1–45.)

*Lipps, Th., »Die Aufgabe der Erkenntnistheorie und die Wundt'sche Logik, I.«: *Philosophische Monatshefte*, 26 (1880), str. 529–539.

*—, *Grundzüge der Logik*, Hamburg und Leipzig 1893. (U Husserlovu posjedu)

—, *Einheiten und Relationen. Eine Skizze zur Psychologie der Apperzeption*, Leipzig 1902. (U Husserlovu posjedu)

—, *Vom Fühlen, Wollen und Denken. Eine psychologische Skizze*, Leipzig 1902. (U Husserlovu posjedu)

—, »Fortsetzung der psychologischen Streitpunke, V. Zur Psychologie der 'Annahmen'«: *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, 31 (1903), str. 67–78. (U Husserlovu posjedu)

*Lotze, H., *Logik. Drei Bücher vom Denken, vom Untersuchen und vom Erkennen: System der Philosophie*, 1. Theil, 2. Auflage, Leipzig 1880. (U Husserlovu posjedu)

Luquet, G. – H., Recenzija: E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, I: Theil, Halle an der Saale, str. 1900.: *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, 51 (1901), str. 414–418.

Mach, E., *Die Geschichte und die Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit.* Vortrag, gehalten in der königlich böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften am 15. November 1871, Prag 1872.

—, »Die ökonomische Natur der physikalischen Forschung«. Vortrag, gehalten in der feierlichen Sitzung der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien am 25. Mai 1882.: *Populär-*

wissenschaftliche Vorlesungen, 2., unveränderte Auflage, Leipzig 1897., str. 208–236. (U Husserlovu posjedu)

*—, *Die Mechanik in ihrer Entwicklung historisch-kritisch dargestellt*, Leipzig 1883. (4., unveränderte Auflage, 1901., u Husserlovu posjedu)

Meinong, A., *Philosophenbriefe. Aus der wissenschaftlichen Korrespondenz von A. Meinong*, hrsg. von R. Kindlinger, Graz 1965.

Mill, J. St., *A System of Logic. Ratiocinative and Inductive, being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigations*, 7th edition, in 2 volumes, London 1868.

* , *System der deductiven und inductiven Logik. Eine Darlegung der Grundsätze der Beweislehre und der Methoden wissenschaftlicher Forschung*, mit Genehmigung und Unter Mitwirkung des Verfassers übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Th. Gomperz: Gesammelte Werke, autorisierte Übersetzung unter Redaction von Th. Gomperz, II.–IV. Band, Leipzig 1872/73. (U Husserlovu posjedu)

*—, *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy and of the Principal Philosophical Questions discussed in his Writings*, 5th edition, London 1878. (U Husserlovu posjedu)

*Natorp, P., »Über objective und subjective Begründung der Erkenntnis. (Erster Aufsatz)«: *Philosophische Monatshefte*, 23 (1887), str. 257–286.

*—, *Einleitung in die Psychologie nach kritischer Methode*, Freiburg i. Br. 1888. (U Husserlovu posjedu)

—, »Quantität und Qualität in Begriff, Urtheil und gegenständlicher Erkenntnis. Ein Kapitel der transzendentalen Logik«: *Philosophische Monatshefte*, 27 (1891), str. 1–32, 129–160.

—, »Zu den Vorfragen der Psychologie«: *Philosophische Monatshefte*, 29 (1893), str. 581–611.

*—, *Sozialpädagogik. Theorie der Willensbildung auf der Grundlage der Gemeinschaft*, Stuttgart 1899. (U Husserlovu posjedu)

—, »Zur Frage der logischen Methode. Mit Beziehung auf Edm. Husserls 'Prolegomena zur reinen Logik'«: *Kant-Studien*, 6 (1901), str. 270–283. (U Husserlovu posjedu)

*—, *Allgemeine Psychologie nach kritischer Methode*, I. Buch, *Objekt und Methode der Psychologie*, Tübingen 1912. (U Husserlovu posjedu)

Kant und die Marburger Schule, Berlin 1912.

—, *Bücherverzeichnis der Bibliothek Paul Natorp*. Seizyo-Gakuen, Tokyo 1938.

Palágyi, M., *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik*, Leipzig 1902. (U Husserlovu posjedu)

Regeln für die deutsche Rechtschreibung nebst Wörtverzeichnis. Hrsg. im Auftrage des Königlich Preußischen Ministeriums der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-Angelegenheiten. Neue Bearbeitung. Faksimiledruck. Mit einem Nachwort von P. Grebe: *Sammlung Duden 4*, Mannheim o. J.

*Riehl, A., *Der philosophische Kriticismus und seine Bedeutung für die positive Wissenschaft*, II. Band, 1. Theil, *Die sinnlichen und logischen Grundlagen der Erkenntnis*, Leipzig 1879. (U Husserlovu posjedu).

Riemann, B., »Über die Hypothesen, welche der Geometrie zu Grunde liegen«: *Gesammelte mathematische Werke und wissenschaftlicher Nachlaß*, hrsg. unter Mitwirkung von R. Dedekind von H. Weber, 2. Auflage, Leipzig 1892., str. 272–287.

Schapp, W., »Erinnerungen an Husserl«: *Edmund Husserls 1850–1959. Recueil commémoratif publié à l'occasion du centenaire de la naissance du philosophe: Phaenomenologica 4*, Den Haag 1959., str. 12–25.

Schleiermacher, Fr., *Dialektik. Aus Schleiermachers handschriftlichem Nachlasse*, hrsg. von L. Jonas: *Sämtliche Werke*, 3. Abtheilung, *Zur Philosophie*, IV. Bandes II. Theil, Berlin 1839. (U Husserlovu posjedu)

Schuhmann, K., »Forschungsnotizen über Husserls 'Entwurf einer 'Vorrede' zu den *Logischen Untersuchungen*?«: *Tijdschrift voor Filosofie*, 34 (1972), str. 513–524.

, *Reine Phänomenologie und phänomenologische Philosophie. Historisch-analytische Monographie über Husserls »Ideen I«: Phaenomenologica 57*, Den Haag 1973.

Schuppe, W., *Das menschliche Denken*, Berlin 1870. (U Husserlovu posjedu)

—, *Erkenntnistheoretische Logik*, Bonn 1878.

—, *Grundriß der Erkenntnistheorie und Logik*, 1. Auflage, Berlin 1894.; 2., durchgesehene Auflage, 1910. (U Husserlovu posjedu)

*Sigwart, Chr., *Logik*, I. Band, *Die Lehre vom Urtheil, vom Begriff und vom Schluß*, 2., durchgesehene und erweiterte Auflage, Freiburg i. Br. 1889.; 3., durchgesehene Auflage, Tübingen 1904. (Drugo izdanje u Husserlovu posjedu)

Spencer, H., »Mill *versus* Hamilton – The test of Truth«: *Fortnightly Review*, 1 (1865), str. 531–550.

Spiegelberg, H., »What William James Knew about Edmund Husserl. On the Credibility of Pitkin's Testimony«: *Life-World and Conscioussnes. Essays for Aron Gurwitsch*, ed. by L. E. Embree, Evanston 1972., str. 407–422.

*Stumpf, C., »Psychologie und Erkenntnistheorie«: *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*, XIX. Band, II. Abtheilung, 1891., str. 466–516.

—, »Zur Einteilung der Wissenschaften«: *Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften vom Jahre 1906.*, Berlin 1907. (Posebni otisak u Husserlovu posjedu)

*Trendelenburg, A., »Über Leibniziens Entwurf einer allgemeinen Charakteristik«: *Historische Beiträge zur Philosophie*, III. Band, *Vermischte Abhandlungen*, Berlin 1867., str. 1–47. (U Husserlovu posjedu)

—, *Logische Untersuchungen*, 2 Bände, 3., vermehrte Auflage, Leipzig 1870. (U Husserlovu posjedu)

Twardovski, K., *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen*, Wien 1894. (U Husserlovu posjedu)

Überweg, Fr., *System der Logik und Geschichte der logischen Lehren*, 5., verbesserte und mit einem Namen- und Sach-Register versehene Auflage, bearbeitet und hrsg. von J. B. Meyer, Bonn 1882. (U Husserlovu posjedu)

Van Breda, H. L., »Leibniz' Einfluß auf das Denken Husserls«: *Akten des Internationalen Leibniz-Kongresses, Hannover, 14.–19. November 1966*, V. Band, *Geschichte der Philosophie*, Wiesbaden 1971., str. 124–145.

*Windelband, W., »Kritische oder genetische Methode?«: *Präludien. Aufsätze und Reden zur Einleitung in die Philosophie*, I. Band, 1. Auflage, Freiburg i. Br. 1884., str. 247–279.

*W u n d t, W., *Logik. Eine Untersuchung der Principien der Erkenntnis und der Methoden wissenschaftlicher Forschung*, I. Band, *Erkenntnislehre*, 2., umgearbeitete Auflage, Stuttgart 1893. (U Husserlovu posjedu)

»Psychologismus und Logizismus«: *Kleine Schriften*, I: Band; Leipzig 1910., str. 511–634. (U Husserlovu posjedu)

OZNAKE I ZNACI

A *1. izdanje I. dijela i II. dijela iz 1901.*

B *2. izdanje I. sveska*, 1913.

B_1 *2. izdanje I. dijela II. sveska iz 1913.*

B_2 *2. izdanje 2. dijela II. sveska 1921.*

Hrsg. Izdavač

Ms(s). *manuskript(i)*

NP *nepomena prevoditelja.*

TN *Tekstualno-kritičke napomene (podignuto gore uz riječ)*

| *Početak nove stranice u A, odnosno B*

|| *Početak novih stranica u A i B*

⌜ ⌝ *Varijante A i B*

[] *1) U citatima: H u s s e r l o v a umetanja koja je on sam označio tako*
2. Na margini: brojevi stranica u A, odnosno B

< > *[illegible]učeva umetanja*

jest* *Gore podignuta zvjezdica: H u s s e r l o v e fusnote (u A i B: gore* postavljeni brojevi) koje su dužom crtom razdvojene od glavnoga tekst a

jest[1] *Gore podig[illegible] brojke: fusnote izdavača koje su kraćom crtom razd[illegible]e od cjelokupne stranice*

★ *Zvjezdica postavljena na margini teksta upućuje na Husserlov tekst iz Anotacija i dodanih listova, str. 769 i dalje.*
Tekstualno-kritičke napomene, str. 261 i dal je Prolegomena

S p a c i o n i r a n o
1) Naglašavanje (u A dijelom pisanjem velikim početnim slovom)
2) Vlastitih imena (u A i B)

Kurziv 1) *Izrazi i citati na stranim jezicima*
2) Slova koja stoje sama
3) Naslovi knjiga i časopisa (u A i B nisu ozna su različito označeni)

BIBLIOTEKA

BIBLI T KA
Φῶς
knjiga 7

Za nakladnika / Gl. urednik
Božo Dujmović

Urednik
Željko Pavić

Recenzenti
Ante Pažanin
Samir Arnautović

Korektura
Stana Pavić

Likovna oprema
Željka Tihomirović

Grafička priprema
Stjepan Ocvirk

Tisak
KIKA GRAF, Zagreb

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 165.62

HUSSERL, Edmund
Logička istraživanja / Edmund Husserl : s njemačkoga preveo Željko Pavić. – Zagreb : Naklada Breza, 2005. – (Husserliana : sabrana djela ; sv. 18; 19/1; 19/2) (Biblioteka Phos : knj. 7)

Prijevod djela: Logische Untersuchungen.

ISBN 953-7036-17-0 (cjelina)

Sv. 1: Prolegomene za čistu logiku
Prijevod djela: Prolegomena zur reinen Logik.
– Bibliografija. – Kazalo
ISBN 953-7036-18-9